



ISSN 0235 – 3490



АРХЕОЛОГІЯ



ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.

СТАТТІ.

РЕЦЕНЗІЇ.

ХРОНІКА.

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ.

ДИСКУСІЇ.

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ.

• 1 • 1996

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

З цього року започатковується рубрика «На допомогу вчителів», розрахована на викладачів середніх учбових закладів.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хроника.

С этого года открывается рубрика «В помощь учителю», рассчитанная на преподавателей средних учебных заведений.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. МІХЄЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМІРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.11.95. Підп. до друку 03.04.96. Формат 70×108^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12. Тираж 800 прим. Зам. 109

Оригінал-макет виготовлений редакційно-видавничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛИМКОВА

Художній редактор М. І. ІЄВЛЄВ

АРХЕОЛОГІЯ



• 1 • 1996

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.
Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 ЗАЛІЗНЯК Л. Л., ГАВРИЛЕНКО І. М. Зимівниківська мезолітична культура лівобережної України.
- 15 ГУСЕВ С. О. Моделі жител трипільської культури.
- 30 ТЕЛЕГІН Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-двинського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни.
- 40 РУСЯЄВА М. В. Зіставлення свідчень античних авторів із зображеннями кочових скіфів на пам'ятках торевтики.
- 54 ТОЛОЧКО П. П. Про час і місце канонізації Володимира.

Публікації археологічних матеріалів

- 61 ПАЛАГУТА І. В. Культурна належність пам'яток середньої та пізньої бронзи Черкаського Лівобережжя.
- 69 **ЧЕРЕДНИЧЕНКО М. М.**, МУРЗІН В. Ю. Основні дослідження Бердянського кургану.
- 78 КОЛОДА В. В. Дослідження пам'ятки чорної металургії салтівської культури.
- 84 МАХНЄВА О. О. Поселення епохи пізньої бронзи в Сакському районі Криму.
- 91 ЗУБАР В. М., АНТОНОВА І. А. Новий фрагмент латинського напису з Херсонеса.
- 97 БЕЗРУЧЕНКО И. Н., УСАЧЕВА О. Н. Земельные надель античного Казантипа.
- 105 КЛИМОВСЬКИЙ С. І., МОВЧАН І. І., РЕУТОВ А. В. Волоська слобода Старокиївської гори.

На допомогу вчителю

113 Від редколегії

114 ТОЛОЧКО П. П. Стародавня історія України, проблеми формування етносів і культур.

Дискусії

118 АКУЛОВ А. Г. Система гадання «И Цзин» и ее возможные параллели в степных культурах.

Пам'ять археології

128 ВЫСОТСКАЯ Т. П. Павел Николаевич Шулиц — основоположник изучения позднескифской культуры.

131 ШОХИН Л. И. Письма Д. Я. Самоквасова А. А. Бобринскому об археологии.

Нові відкриття і знахідки

138 НАЗАРОВ В. В. Нова епіграфічна знахідка з Березані.

141 ВЕТЧИНИКОВА Н. Е. Поховання епохи бронзи з курганів поблизу с. Струмок Одеської обл.

146 ПИШКІН Р. Г., ЛИСЕНКО С. Д. Поховання східнотшинецької культури поблизу с. Малополовецьке.

Рецензії

151 ПРИХОДНЮК О. М. Винокур С. І., Телегін Д. Я. Археологія України.— Київ: Вища школа, 1994.— 318 с.

152 Пам'яті Ігоря Кириловича Свєшнікова

154 Пам'яті Євгенії Федорівни Покровської

156 Пам'яті Віктора Олександровича Харламова

158 Наші автори

159 Список скорочень

ЗИМІВНИКІВСЬКА МЕЗОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ



Л. Л. Залізняк, І. М. Гавриленко

Стаття присвячена новій мезолітичній культурі лісостепової смуги Лівобережної України. На прикладі матеріалів стоянки В'язівок 4а, докладно розглядається крем'яний інвентар, проблеми хронології та періодизації зимівниківських пам'яток на тлі мезоліту Східної Європи.

Пам'ятки культури відомі в лісостеповій зоні Лівобережної України, Донбасі та Надпоріжжі (рис. 1). Уперше її матеріали були зібрані О. В. Бодяньським на о-ві Сурський у Надпоріжжі¹. На Донеччині О. Ф. Горелик розкопав стоянки Зимівники 2,3², а В. О. Манько — Сабівку³. Стоянка В'язівок 4а була розкопана на Сулі В. І. Непріною, І. М. Гавриленком та В. Ю. Коном⁴. Характерні вироби зимівниківської культури походять із змішаних комплексів, зібраних на Донеччині — Петропавлівка, Крем'яна Гора⁵, в Надпоріжжі — Поповий Мис, о-в Виноградний, Ямбург, Прогон⁶, на Нижньому Дніпрі — Анастасіївка⁷, у гирлі р. Трубіж — Загай¹⁸.

Аналізуючи матеріали розкопок 1979—1980 рр. стоянок Зимівники 1,2,3, О. Ф. Горелик підкреслив культурну специфіку їхнього крем'яного інвентаря, пов'язавши його з чоською культурою Північного Кавказу⁹. Певні аналогії зимівниківським матеріалам він вбачав у пісочнорівській культурі басейну Десни¹⁰. Про південні зв'язки пісочнорівської культури з фінальним палеолітом та мезолітом Лівобережної України писав Л. Л. Залізняк¹¹. Він вбачав певні паралелі зимівниківським матеріалам в усть-камській культурі Поволжя і вказував на участь у їхній генезі фінальнопалеолітичних пам'яток типу Боршево II з сегментоподібними мікролітами¹². Аналізуючи колекцію кременю з Сурського V, Петропавлівки, Виноградного, Зимівників 2,3, Д. Ю. Нужний дійшов висновку, що ці пам'ятки належать до єдиного ранньомезолітичного типу Сурський V¹³. І. М. Гавриленко та В. Ю. Конон¹⁴ віднесли стоянку В'язівок 4а до своєрідного культурного явища, яке складалося у ранньому мезоліті внаслідок контакту пісочнорівської культури з пам'ятками типу Сурський V. Пізніше В. Ю. Конон, вивчаючи матеріали стоянки В'язівок 4а, запропонував нову назву культури — в'язівська і продатував її фінальним палеолітом¹⁵. На жаль, ця цікава, але контроверсійна до позиції інших дослідників мезоліту України точка зору не витримала перевірки фактами.

Крем'яний комплекс спонімної стоянки Зимівники 3 за О. Ф. Гореліком характеризується переважанням відщепів серед заготовок знарядь, технікою твердого відбійника, значними розмірами та грубістю виробів. Домінують одно- та двоплощинні нуклеуси для неправильних пластин та відщепів (рис. 2, 48). Серед мікролітів переважають високі, грубі, симетричні трапедії з увігнутими сторонами (рис. 2, 21—26). Трапляються невеликі трапедії (рис. 2, 28), а також нечисленні середньовисокі трапедієподібні мікроліти (рис. 2,

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, І. М. ГАВРИЛЕНКО, 1996

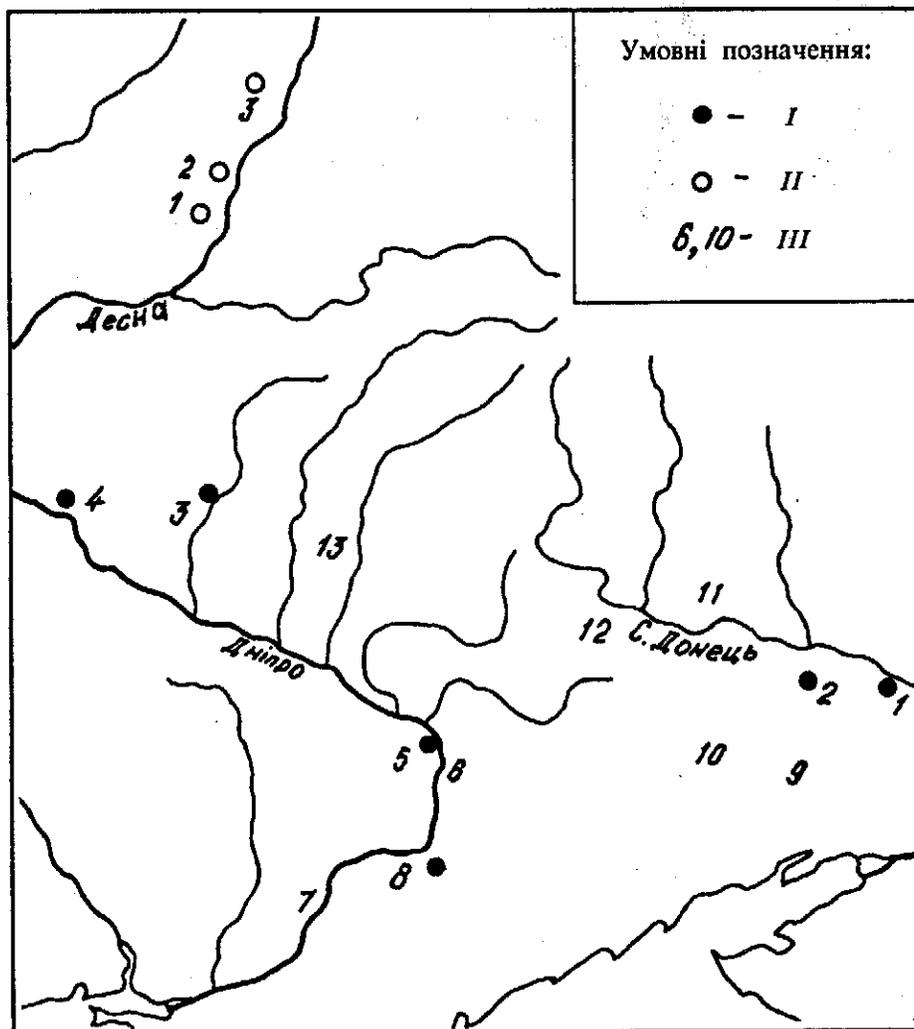


Рис. 1. Карта поширення зимівниківських пам'яток. Умовні знаки: I — стоянки зимівниківської культури: 1 — Зимівники, 2 — Сабівка, 3 — В'язівок 4а, 4 — Загай I, 5 — Ямбург, 6 — Поповий Мис, 7 — Анастасіївка, 8 — Прогон, 9 — Петропавлівка, 10 — Крем'яна Гора, 11 — Зливка, 12 — Петрівська 4а, 10, 28, 13 — Полтава, Біла Гора; II — стоянки пісочнорівської культури: 1 — Грідасово, 2 — Пісочний Рів, 3 — Ком'ягіно; III — знахідки окремих трапецій зимівниківського типу.

27). Сторони трапецій оброблені грубою, крутою, притуплюючою ретушшю, яка наносилась як зі спинки, так і з черевця. Застосовувалася також техніка псевдомікрорізця. Про це свідчать як знахідки псевдомікрорізців (рис. 2, 33), так і характерні злами на кутах трапецій. Знайдені пластини та відщепи зі скошеним крутою ретушшю кінцем (рис. 2, 34, 35), які були напівфабрикатами мікролітів.

Привертають увагу виразні серії різців, пізньопалеолітичного вигляду. Переважають бічні, ретушні різці на неправильних, грубих пластинах, хоча значну роль відіграють кутові (рис. 2, 39—47).

Серед скребачок, яких значно менше ніж різців, переважають кінцеві на відщепі (рис. 2, 29, 30, 38). Невеликою кількістю представлені кінцеві на пластинах (рис. 2, 31, 32) та подвійні (рис. 2, 37). Знайдені поодинокі свердла та грубі, двобічно оббиті сокири¹⁶.

Зимівниківські комплекси Сабівка, Зимівники 2,3 загалом мають пізньопалеолітичний вигляд. Це враження складається через грубість, значні розмі-

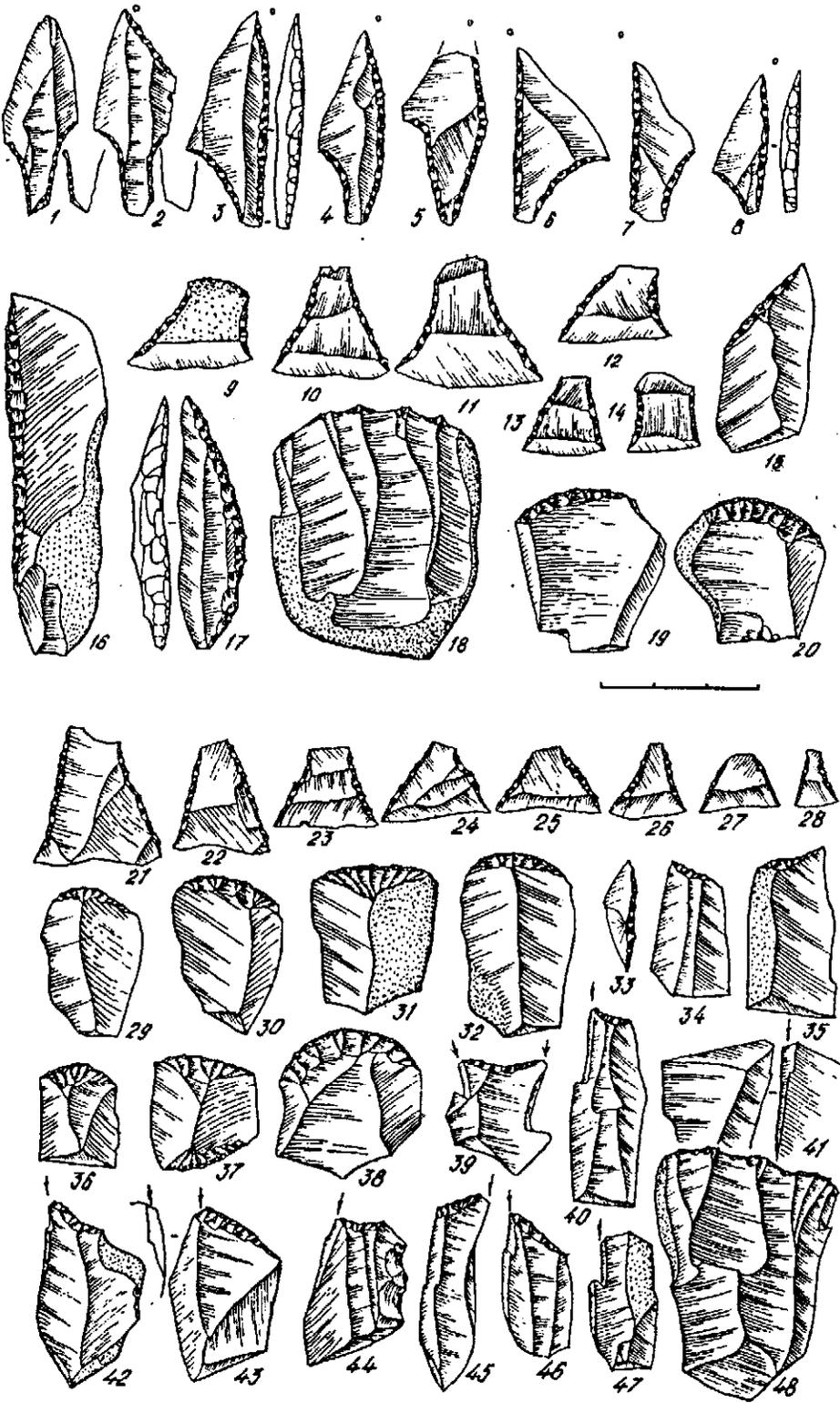


Рис. 2. Крем'яний інвентар стоянок Пісочний Рів (1—20) та Зимівники (21—48).

ри виробів, відщеповість індустрії, нуклеуси, різці та скребачки пізньопалеолітичних типів. Слід зазначити, що у колесцях зі стоянок Зимівники 2 та 3 є невелика пізньомезолітична домішка мікролітичних матеріалів типу Платівський Став. Вона дала підстави О. Ф. Горсліку вважати, що зимівниківська культура має пізньомезолітичний етап розвитку¹⁷.

Ці архаїчного вигляду комплекси, на нашу думку, утворюють в межах зимівниківської культури своєрідний сабівський тип пам'яток, що швидше за все датуються Дріасом III, Пресборсалом. Північніше в лісостеповому Лівобережжі відомі дещо пізніші зимівниківські пам'ятки типу В'язівок 4а, які вірогідно датуються Борсалом. Вперше ці матеріали були відкриті А. П. Савчуком у гирлі р. Трубіж на стоянці Загай 1¹⁸. Вони виглядають менш архаїчно ніж сабівські, бо скребачки та різці комплексів в'язівківського типу мають виразний мезолітичний вигляд. Вони виготовлялися не з пластин з нерегулярною пізньопалеолітичною огранкою, як на стоянках Сабівка та Зимівники 2,3, а з невеликих відщепів кременю. Особливо виразні матеріали цього типу були отримані в процесі розкопок стоянки В'язівок 4а під Лубнами.

Стоянка розташована на невисокому підвищенні заплави правого берега р. Сніпород за 2 км на південь від кутка Підгора с. В'язівок Лубенського р-ну на Полтавщині. Відкрита 1983 р. І. М. Гавриленком. Ним же 1984 р. в процесі шурфування пам'ятки відкрито рештки мезолітичного житла, яке наступного року розкопали В. І. Непріна та О. Б. Супруненко¹⁹. 1988 р. В. І. Непріною, І. М. Гавриленком та В. Ю. Коеном на стоянці розкопано ще 2 житла²⁰. Дослідження пам'ятки продовжила 1994 р. експедиція Полтавського краєзнавчого музею під керівництвом І. М. Гаврилєнка за участю Л. Л. Залізняка. Було розкопано житло № 4 і виявлені залишки житла № 5. З моменту відкриття стоянки розкопано понад 180 м² її площі. Шурфування торфовища поряд з пам'яткою у 1994 р. виявило окремі мезолітичні кремені та кістки тварин на межі торфу та підстиляючого алювіального суглинку на глибині близько 1 м. Це дає надію на плідні розкопки торфяникового шлейфу стоянки у майбутньому.

Пам'ятка займає мис невисокого (до 2 м над поверхню заплави) узвишся правого берега р. Сніпород, за 4 км вище від місця її впадіння в р. Сулу. Підвищення являє собою останець правої тераси р. Сули. Тому складене воно не пісками як більшість заплавних узвиш басейну Сули, а суглинками. Завдяки цьому пам'ятка відзначається прекрасною стратиграфією, гарною збереженістю фауністичних решток, деревного вугілля, мезолітичних жител.

Стратиграфію пам'ятки досліджувала доктор геологічних наук Ж. М. Матвіїшина. Голоценові відклади на площі стоянки мають потужність до 1 м і підстиляються світлими лесоподібними причорноморськими суглинками з вапняковими конкреціями (рис. 3, IV). Вище простежується три головні геологічні шари. З поверхні до глибини 0,35 м лежить темний орний ґрунт, в якому трапляються поодинокі фрагменти кераміки XII ст. Нижче лежить світло-сірий прошарок потужністю 10—15 см з нечисленними фрагментами кераміки доби енеоліту — бронзи (рис. 3, II). З глибини 40—50 см до підстиляючого причорноморського лесу залягає коричнюватий, стовпчастий суглинок потужністю 0,4—0,5 м. Ж. М. Матвіїшина інтерпретує його як важкосуглинний ґрунт, який утворився в листяному лісі в умовах теплої і вологої ранньоголоценової клімату (рис. 3, III).

Мезолітичний шар залягає у верхній третині нижнього, ранньолоценового ґрунту. З цього ж рівня впуснені мезолітичні житла (рис. 3, V, VI). Їхне заповнення має потужність до 30 см і відрізняється від оточуючих суглинків темнішим від вугілля кольором. Інтенсивність останнього поступово збільшується від периферії до центру жител і в придонній частині відкладів.

Центральна частина всіх досліджених на стоянці В'язівок 4а жител являє собою майже чорну від вуглистої попелу овальну пляму діаметром близько 2 м і потужністю до 10 см (рис. 3, VI). Такі темні вуглисті плями на дні центральної частини котлованів жител очевидно утворилися на місці вогнищ.

У плані житла мали неправильно-підокруглу форму і за розмірами розпадалися на дві групи: менші діаметром 3,5—4 м (житла № 1,3) і більші ді-

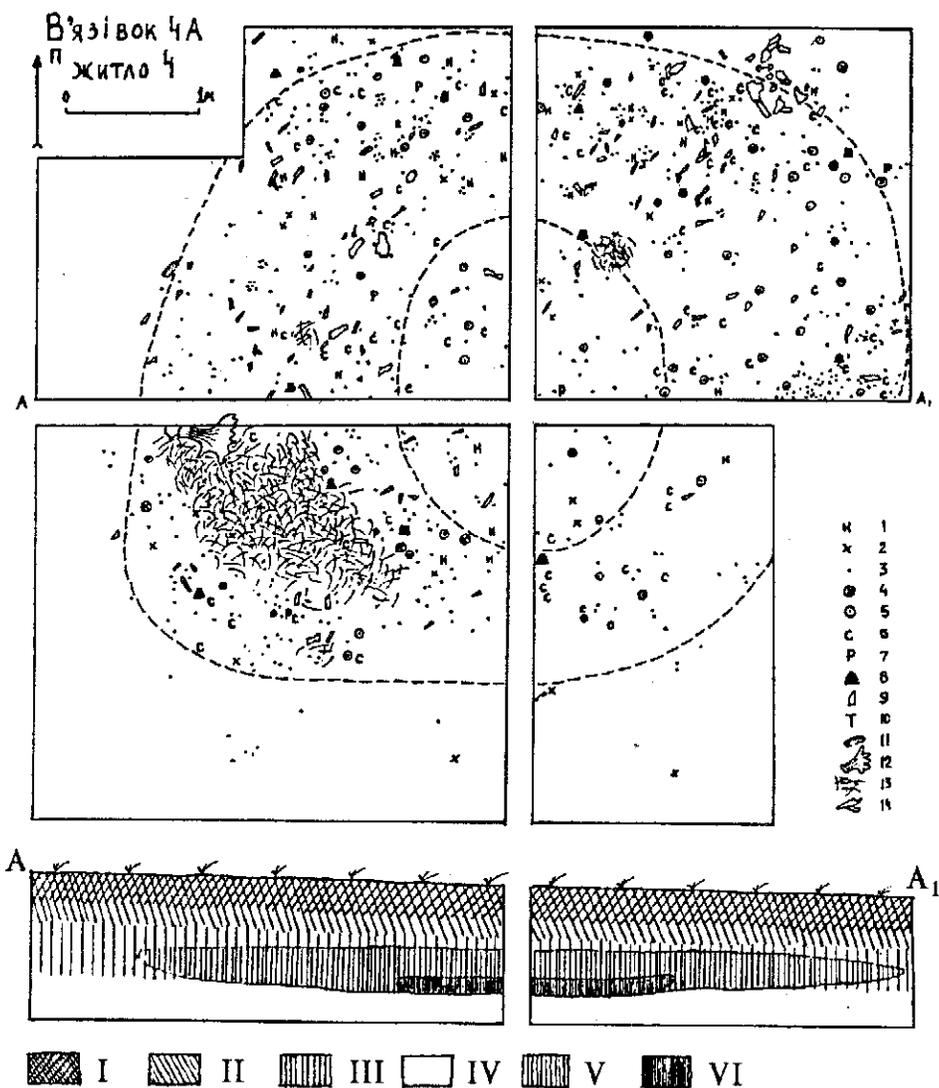


Рис. 3. В'язівок 4а. План і профіль житла № 4. Умовні знаки: 1 — нуклеус, 2 — пластинка, 3 — відщеп, 4 — пластинка з ретушшю, 5 — відщеп з ретушшю, 6 — скребок, 7 — різець, 8 — трапеція, 9 — вістря, 10 — сокира, 11 — камінь, 12 — ріг лося, 13 — кістки риб, 14 — кістки. I — сучасний ґрунт; II — світло-сірий прошарок; III — стовпчастий суглинок нижнього ґрунту; IV — світлий лесовидний суглинок; V — темне заповнення житла; VI — вуглисте заповнення центру житла.

метром 5—5,5 м (житла № 2,4). Швидше за все це були округлі в плані, злегка заглиблені в землю (на 20—30 см), каркасні, конічні конструкції вкриті дерном та шкурами тварин. Заглибленість в землю свідчить про зимовий характер жител. Їхнім етнографічним аналогом є так званий земляний чум мисливців Сибіру, відомий у свєнків під назвою голомо²¹.

Звертає увагу концентрація культурних решток (кісток тварин, крем'яних виробів, вугілля) у житлах. Численні знаряддя на дні заповнення жител свідчать про активну виробничу діяльність в них, що є доказом функціонування селища в холодну пору року. Доказом цього є і численні скребачки, які становлять більшість знарядь колекції. Адже вичиняли лише осінні та зимові шкури, оскільки літні були непридатні для виготовлення одягу. Безсумнівним аргументом на користь функціонування стійбища в холодну пору року є заглибленість підлоги жител у землю. У всіх відомих первісних народів літні житла майже ніколи не заглиблювали в землю.

Доказом існування стоянки взимку є знахідка на дні житла № 4 великого рога лося, виламаного з шматком черепа. Стан рогу свідчить, що тварина була впольована незадовго до моменту відпадиння рогів, що відбувається у січні — лютому. Тобто полювання відбулося на початку зими чи у самому кінці осені.

Вищесказане не означає, що стійбище не могло існувати певний час не тільки взимку, а й у тепліший сезон. Певним доказом цього є велика кількість кісток риб у заповненні жител (щука, коропові). Великі розміри кісток шук наводять на думку, що їх могли бити гарпунами у травні, коли риби піднімаються затопленими повинню заплавами річок вверх по течії на нерест. Цей архаїчний спосіб полювання на рибу властивий ранньомезолітичному мисливсько-рибальському господарству всієї помірної зони Європи від Англії до Уралу²².

Велика насиченість плоні селища знахідками та житлами з однотипним матеріалом свідчить, що стоянка В'язівок 4а сформувалася внаслідок багаторазового повернення в певний сезон на місце мивудорічного стійбища одного первісного колективу²³.

Крім кісток риб на стоянці, і перш за все у заповненні жител, знайдені численні фауністичні рештки бобра, благородного оленя, кабана, бика, лося, вовка, лисиці, зайця, коня. Ці тварини є типовими мешканцями прирічкових лісів раннього голоцену. Кістки коня свідчать про значні ділянки степів на вододільних плато. Полювання на диких коней, очевидно, відбувалося на вододоях, коли табуни періодично спускалися зі степових плато.

Слід зазначити, що В. Ю. Коєн вважає фауну В'язівка 4а плейстоценовою. Він стверджує, що на стоянці виявлені кістки північного оленя, плейстоценового коня та бізона. Однак, важко уявити собі єдиний фауністичний комплекс чи природні умови, за яких холодолюбиві тундровий олень, плейстоценовий кінь та бізон співіснували б з теплолюбивими бобром, кабаном, благородним оленем, щуками, короповими рибами, кістки яких у великій кількості зчайдені в заповненні жител.

Таке співвідношення арктичних та лісових тварин невідоме на жодній зі стоянок кам'яної доби України. Згадані теплолюбиві лісові види виключають можливість функціонування стоянки у пізньольодовиковий період, клімат якого був сухим, різко континентальним і дуже холодним. Нагадаю, що цьому суперечить і висновок авторитетних геологів, що культурний шар стоянки залягає у похованому ґрунті, що формувався у листяному лісі в умовах вологого і досить теплого клімату. Можливо помилка вкралася внаслідок неточного визначення фауни пам'ятки. У такому разі виправити її буде неважко, здійснивши повторний палеозоологічний аналіз фауністичних решток. Так чи інакше вік пам'ятки потребує уточнення шляхом визначення її фауни, радіокарбонного та палеологічного аналізу. До отримання цих результатів категоричні висновки щодо віку зимівниківської культури будуть передчасними. Однак, швидше за все зимівниківська культура зародилася у Дріасі III і розвивалася на початку мезоліту.

Отже, про ранньоголоценовий вік стоянки свідчить як фауна, так і стратиграфія її культурного шару. Лісовий ґрунт з культурними рештками в ньому віднесений геологами до бореального періоду голоцену. Стратиграфія В'язівок 4а досить типова для стратиграфії прирічкових узвиш Полтавщини та Надпоріжжя. Тут голоценові відклади поділяються на три геологічні горизонти. Це верхній і нижній темні ґрунтові шари розділені менш гумусованим світлим прошарком. Останній як правило містить матеріали доби міді — бронзи. Нижній ґрунт більш потужний і гумусований ніж верхній і, судячи за археологічними матеріалами, датується мезолітом — раннім неолітом, тобто раннім голоценом.

Така стратиграфія зокрема простежена на відомій стоянці Ігрені 8 під Дніпропетровськом. Її мезолітичний культурний шар разом з житлами залягав саме в нижньому ґрунті. З верхньої його частини були впушені котловани мезолітичних жител, які отримали численні бореальні дати методом радіовуглецевого аналізу. Як і на Ігрені 8 мезолітичні житла В'язівок 4а впушені з верхньої третини нижнього ранньоголоценового гумусу (рис. 3). Це дає до-

даткові підстави попередньо датувати стоянку початком голоцену. Такому віку пам'ятки відповідає і крем'яний комплекс В'язівок 4а (див. додаток).

Відповідно до зимівниківських культурних традицій колекція кременю стоянки відзначається відщеповістю. Індекс пластинчастості (пластини, їхні уламки, знаряддя на пластинах) не перевищує 10% комплексу крем'яних виробів. Причому більшість пластинок мають неправильну форму і короткі пропорції. Невеликі розміри виробів, як і відщеповість колекції, значною мірою пояснюється неякісною крем'яною сировиною, що у вигляді невеликих гальок очевидно збиралася в ярах високої тераси Сули за кілька кілометрів від стоянки. Цим же, вірогідно, пояснюється майже повна відсутність виразних нуклеусів. Однак дрібні нуклеоподібні уламки та гранично спрацьовані мікронуклеуси для відщепів досить численні в колекції.

Дефіцит крем'яної сировини зумовив високий рівень її утилізації. Тому близько 20% усіх кременів становлять вироби з ретушшю. Однак лише п'ята частина знарядь виготовлена з пластин, всі інші — з відщепів та уламків кременю.

Найчисленніші знаряддя колекції — це скребачки, які становлять близько половини всіх виробів з ретушшю. Переважна більшість виготовлена з невеликих відщепів. Наявна виразна серія мікроскробачок діаметром 1—1,5 см (рис. 4, 1—7). Половина скребачок — вироби неправильної форми на різноманітних відщепах (рис. 4, 27, 31—37). Близько 30% — кінцеві (рис. 4, 7—14) та кінцево-бічні (рис. 4, 4, 38, 41) на пластинчастих відщепах. 20% усіх скребачок — округлі (рис. 4, 15—20) та підокруглі (рис. 4, 21—26) на відщепах. Серед них досить численні вироби високої форми (рис. 4, 15, 16, 22).

Порівняно зі скребачками різців дуже небагато — 3—4%. Усі вони досить аморфні, виготовлені з відщепів. Трапляються кутові (рис. 4, 44), серединні (рис. 4, 45), бічні ретушні (рис. 4, 47) на відщепах. Невиразними серіями представлені аморфні відщепи та неправильні пластини з ретушшю, поодинокі проколки, маленькі, грубі сокири трапецієподібної форми з поперечним сколом по лезу (рис. 4, 48).

Найбільший інтерес для культурно-хронологічних висновків становить мікронабір колекції, який становить до 10% усіх виробів з ретушшю. Серед мікролітів переважають грубі, досить великі, високі трапеції виготовлені з відщепів. Груба, крута, обрубуюча ретуш наносилась на боки трапецій як зі спинки, так і з черевця. Більшість трапецій має асиметричну форму і дещо увігнуті бічні сторони (рис. 5, 1, 2, 13—18, 22). Більш-менш симетричну форму має четверта частина трапецій (рис. 5, 3—6, 31—33). У частини трапецієподібних мікролітів бічна ретуш сходиться на вершині, перетворюючи трапецію в трикутник (рис. 5, 20, 21, 29, 39).

Невеликою, але стійкою серією представлені пластинчасті відщепи зі скошеним крутою ретушшю кінцем (рис. 5, 10—12), які вірогідно являють собою заготовки або напівфабрикати трапецій.

На особливу увагу заслуговують обушкові ножі та їхні уламки з прямою або вигнутою спинкою. Їх виготовляли з великих, масивних пластин, круто ретушуючи один довгий край. Часто протилежний край загострювали дрібною ретушшю (рис. 5, 35). Слід зазначити, що ці вироби належать до культуровизначальних для пісочнорівської, ієнівської, греської культур. Не випадково вони знайдені саме на північних замівниківських пам'ятках (Загай I, В'язівок 4а, Сурський V) і відсутні на півдні (Зимівники 2,3, Сабівка).

Найближчі аналогії матеріалів В'язівок 4а маємо серед виробів стоянки Загай I, розташованій за 100 км на захід від с. В'язівок у гирлі р. Трубіж під Переяславцем. Крем'яний комплекс Загай I відрізняється від колекції В'язівок 4а хіба що дещо меншою асиметрією трапецій та виразною серією симетричних та асиметричних сегментів. Ці особливості, а також численні різці на грубих, палеолітичних пластинах очевидно свідчать про дещо старший вік стоянки Загай I порівняно з В'язівком 4а. Привертає увагу певна подібність асиметричних трапецій останньої саме з пізнішими стоянками пісочнорівської культури басейну Десни, де в чому нагадуючи мікронабір пам'яток типу Студенок²⁴.

Як і в зимівниківських комплексах серед матеріалів пісочнорівської куль-

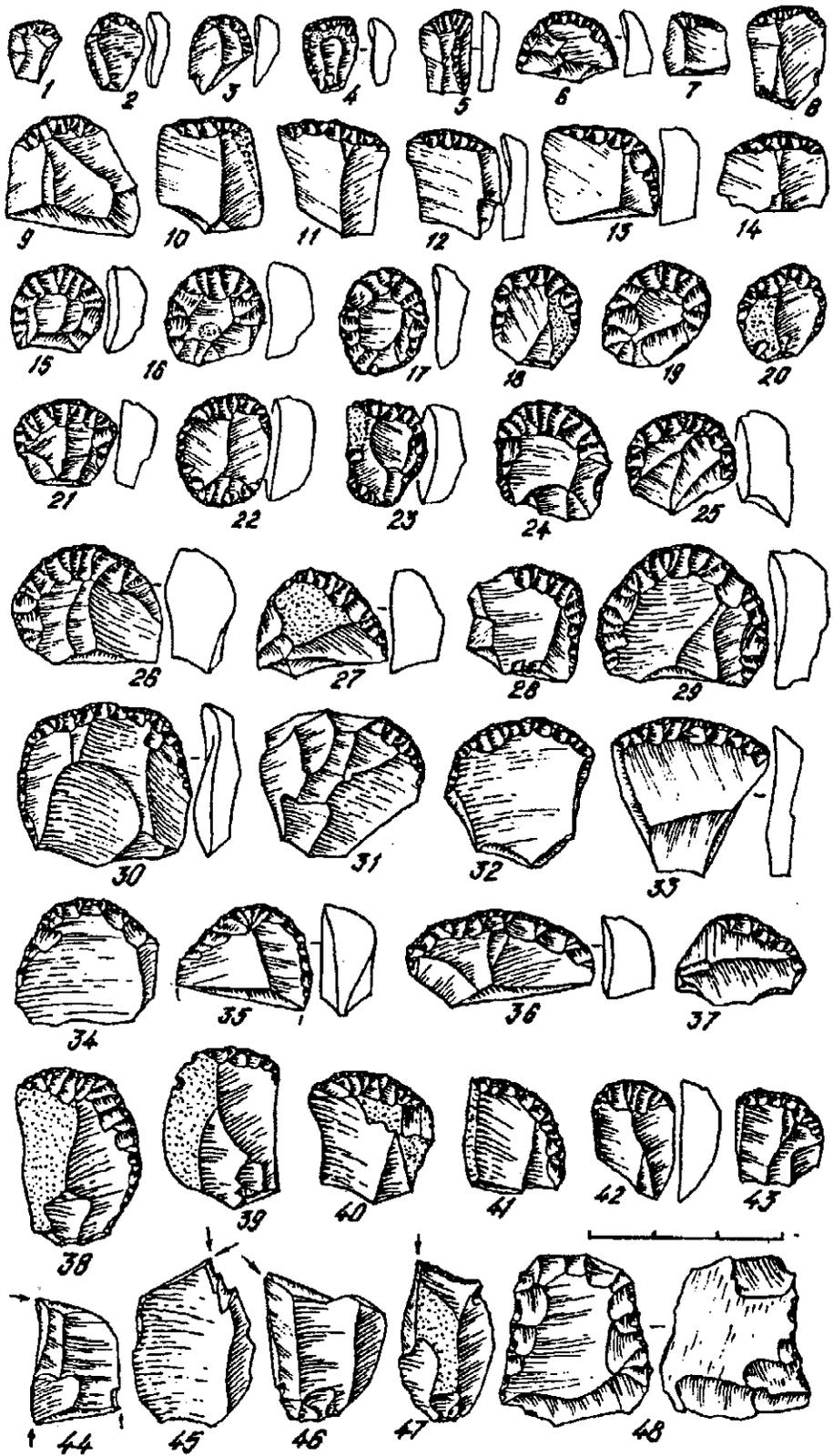


Рис. 4. В'язівок 4а. Крем'яні скребачки (1—43), різці (44—47) та сокира (48).

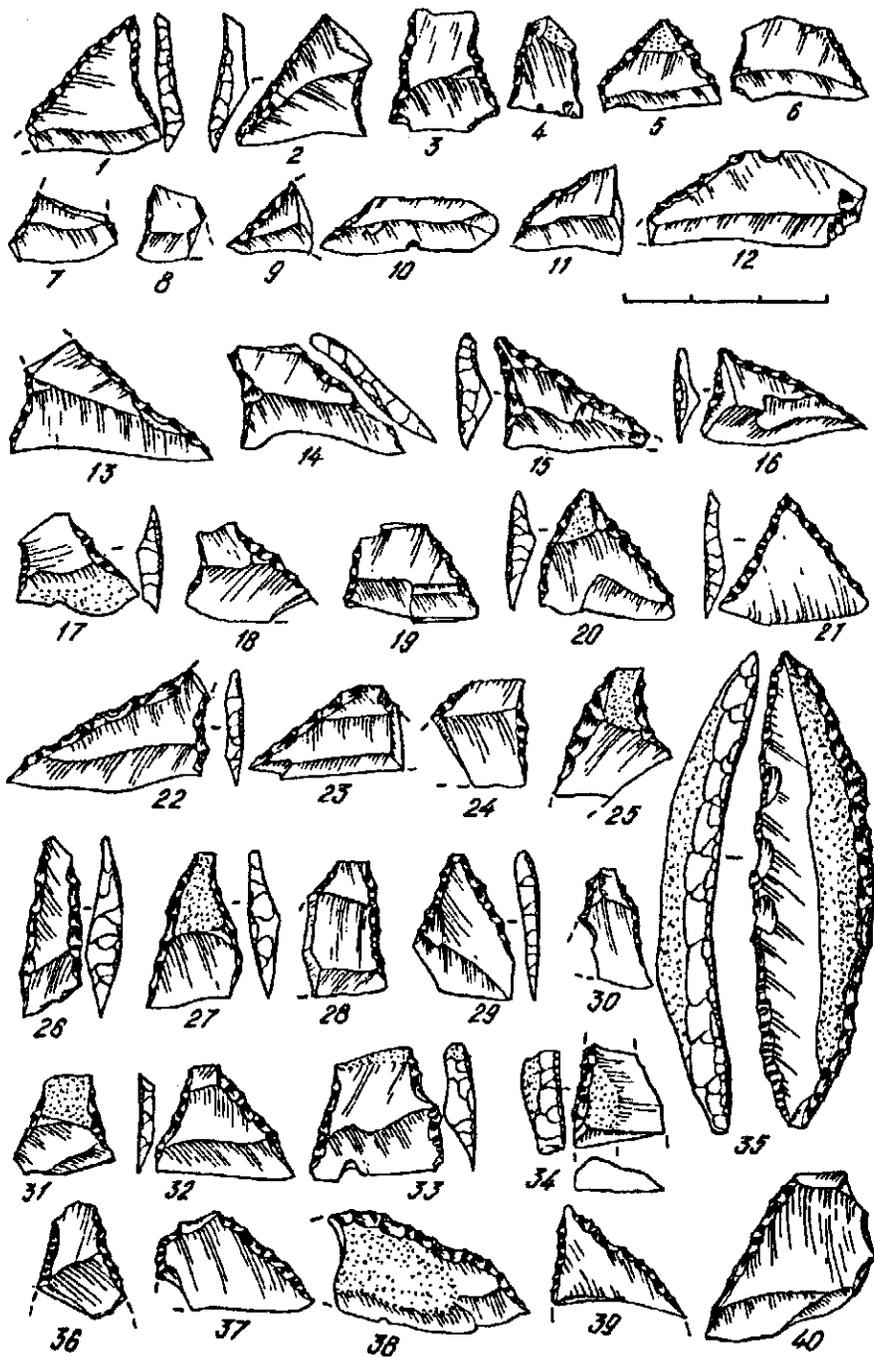


Рис. 5. В'язівок 4а. Крем'яні мікроліти та їхні уламки.

тури панус груба, відщепова техніка обробки кременю, поширені подібні од-но-, рідше двоплощинні нуклеуси для пластинчастих відщепів. В аналогічній псевдомікрорізьцевій техніці, за допомогою грубого ретушування виготовлені трапеції. Більшість з них мають високі пропорції і увігнуті боки. Серіями представлені грубі пластини зі скошеним кінцем. Типи скребачок та різців стоянок Зимівники 2, 3, Сабівка та Пісочний Рів майже однакові. На цих пам'ятках поширені однакові типи сокир (рис. 2, 1—20).

Специфіка крем'яного інвентаря пісочнівської культури полягає перш

за все у наявності знарядь постаренсбурзьких типів: черешкові аренсбурзькі наконечники, алтинівські вістря, переважання асиметричних мікролітів над симетричними. На відміну від ранніх зимівниківських пам'яток різці в Пісочному Рові досить нечисленні.

Своєрідність крем'яного комплексу пісочнорівських пам'яток пояснюється належністю культури до постаренсбурзької спільноти мезоліту Європи²⁵. Найкраще постаренсбурзька специфіка пісочнорівської культури виявляється у північних регіонах її поширення — на Верхньому Дніпрі та Верхній Волзі. Тут майже відсутні симетричні трапеції, що становлять культурну своєрідність зимівниківських пам'яток і найпоширеніші серед виробів найпівденніших степових стоянок культури (Зимівники 2, 3, Сабівка, Сурський V).

Кордон між пісочнорівською та зимівниківською культурами швидше за все проходив по південній межі лісової зони, що на Лівобережжі Дніпра збігався з південно-східним кордоном Поліської низовини. Отже, згадані культури межували по вододілу Десни і Сули.

Деснянський локальний варіант пісочнорівської культури відрізняється від тренського та існівського перш за все наявністю серед виробів південних рис, характерних для зимівниківських пам'яток. На деснянських стоянках Пісочний Рів, Гридасово, Ком'ягіно найчисленнішим типом мікролітів є трапеції, в тому числі, симетричні. Своєрідність найпівнічнішого комплексу зимівниківської культури зі стоянки В'язівок 4а полягає у наявності в ньому виразних пісочнорівських рис — асиметричність трапецій та трикутників. Тобто, згадані культури розвивалися в умовах взаємовпливів, що особливо виявилось в їх контактній зоні. Цьому сприяв зв'язок басейнів Десни та Сули долиною річки Удай — правого притоку Сули.

Отже, Пісочний Рів та Зимівники — дві споріднені культури, які однак настільки різняться між собою, що не можуть вважатися єдиним культурним явищем. Крем'яний комплекс першої можна розглядати як органічне поєднання постаренсбурзьких та зимівниківських традицій. Враховуючи домінуючий напрям міграцій населення на межі палеоліту та мезоліту, генезу пісочнорівської культури можна було б пояснити просуванням на межі плейстоцену та голоцену зимівниківської людності на північ до середовища носіїв традицій Східного Аренсбургу або красносільської культури.

Однак з цим не узгоджується хронологія найдавніших пам'яток обох культур, які з'являються приблизно в один час. Багато культуровизначальних рис ранньомезолітичних зимівниківських стоянок (техніка первинної обробки кременю, типи нуклеусів, різців, скребачок) характерні для фінально-палеолітичної красносільської культури Полісся. А якщо на півночі вони з'явилися раніше ніж на півдні, то немає суттєвих підстав наполягати на генезі пісочнорівської культури на зимівниківській основі. Більше того, не виключені красносільські впливи з Полісся на формування зимівниківської культури Східної України на грані палеоліту та мезоліту. Адже красносільська культура поширилась в басейнах Західного Бугу, Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра ще в Алереді чи Дріасі III. На Десні згадані особливості обробки кременю є характерною рисою стоянок гирла р. Смячка, що функціонували не пізніше Дріасу III²⁶.

Таким чином, значна частина спільних для пісочнорівських і зимівниківських пам'яток особливостей обробки кременю, які надають їм культурної своєрідності, на півночі поширилися раніше ніж на півдні. Тобто, маємо достатньо підстав припускати північні впливи на формування зимівниківської культури.

Сучасний стан джерел дає підстави виділяти в межах ранньомезолітичної зимівниківської культури Лівобережної України два типи пам'яток. Більш ранні типу Сабівка (Зимівники 2, 3, Сабівка, Сурський V), очевидно датуються Дріасом III та Пребореалом і були поширені на півдні території культури — на межі лісостепу та степу. Північніше досліджені пам'ятки типу В'язівок 4а, які датуються найімовірніше за все початком голоцену і за типологією виробів наближаються до стоянок пісочнорівської культури басейну Десни.

Отже, значною мірою споріднені і синхронні пісочнорівська і зимівниківська культури розвивалися в першій половині мезоліту по сусідству в умовах

тісних взаємодій. Хто з них мав більший вплив на сусіда покажуть майбутні дослідження.

Подібні зимівниківським пам'ятки були досить поширені у ранньому мезоліті в лісостепях між Дніпром та Середньою Волгою. Близьким аналогом зимівниківської культури є усть-камська культура Середнього Поволжя (стоянки Тетюська III, Семенівська IV, Косяківська)²⁷. Їхній крем'яний інвентар дуже близький до зимівниківського та пісочнорівського і відрізняється від першого меншою кількістю трапецій та виразними серіями обушкових ножів. Усть-камська культура генетично пов'язується з місцевим фінальним палеолітом і розвивається у ранньому мезоліті²⁸.

Обушкові ножі сегментоподібної форми давали підстави припускати участь східного варіанту культурної області Федермесер у генезі пісочнорівської культури²⁹. Схоже, що подібність крем'яних виробів пісочнорівської, зимівниківської та усть-камської культур пояснюються їхньою генезою за участю спільної фінальнопалеолітичної основи, а саме пам'яток типу Боршево II з сегментоподібними вістрями. У північній зоні поширення останніх внаслідок просування сюди з заходу красносільського населення сформувалася пісочнорівська культура з черешковими наконечниками на пластинах і асиметричними мікролітами. У вільних від красносільських впливів південних регіонах лісостепу сформувалися зимівниківська та усть-камська культури без вищезгаданих форм.

У середині мезоліту зимівниківська культура можливо взяла участь у формуванні донецької пізньомезолітичної культури. Звичайно, якщо великі симетричні трапеції з увігнутими бічними сторонами не є механічною домішкою серед виробів деяких донецьких пам'яток (хутір Шевченко, Пелагіївка III, Петрівська 4, 4а, 10, 28, Пришиб, Дробішське I та ін.).

Додаток

Крем'яний інвентар житла № 4 стоянки В'язівка 4а

Нуклеуси	одноплосинні, неправильної форми	8
	двоплосинні	6
Нуклеуси аморфні та нуклеподібні уламки		17
Платівки		38
Невизначені уламки виробів з ретушю		30
Відщепи, уламки, лусочки кременю		420
Знаряддя з ретушю		
Трапеції	високі, асиметричні	4
	симетричні	1
	середньовисокі, асиметричні	2
Трикутники	асиметричні	1
	симетричні	1
Косі вістря		4
Уламок обушкового ножа		1
Скребачки на підщепах кінцеві		13
	кінцево-бічні	7
	округлі	6
	підокруглі	7
	неправильної форми	30
Різці на відщепах	кутові	3
	серединні	2
	бічні, ретушні	1
Скобелі		8
Проколки		1
Сокири трапецієподібні з відщепів		2
Платівки з нерегулярною ретушю		12
Відщепи з ретушю		20
Усього кременю		645
в т.ч. знарядь з ретушю		126

Примітки

- ¹ Нужный Д. Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.
- ² Горелик А. Ф. Исследования мезолитических комплексов стоянки Зимовники I Северо-Западного Приазовья // СА.— 1984.— № 2.— С. 115—133.
- ³ Горелик А. Ф., Манько В. И. Предварительные итоги раскопок мезолитической стоянки Сабовка в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл.— Херсон, 1990.— С. 29, 30.
- ⁴ Гавриленко И. Н., Коен В. Ю. Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины.— Полтава, 1989.— С. 22—26; Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1991.— 21 с.; Коен В. Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X—XI тыс. до н. э. // РА.— 1992.— № 2.— С. 5—19; Неприна В. И., Супруненко А. В., Гавриленко И. Н. Жилища на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4а // РА.— 1992.— № 2.— С. 136—146.
- ⁵ Горелик А. Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 4—23.
- ⁶ Нужный Д. Ю. О своеобразии памятников кукурскской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 145—154; Нужный Д. Ю. Развитие микролитичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 33.
- ⁷ Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991.— С. 143.
- ⁸ Савчук А. П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА.— 1975.— № 4.
- ⁹ Горелик А. Ф. Исследования...— С. 115—133; Горелик А. Ф. Мезолит бассейна...— С. 4—23; Горелик А. Ф. Новые мезолитические памятники с янцславичскими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА.— 1987.— № 3.— С. 146—160.
- ¹⁰ Горелик А. Ф., Манько В. И. Указ. соч.— С. 30.
- ¹¹ Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 124; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 46.
- ¹² Зализняк Л. Л. Красносельская и песочноровская культура Полесья // Час, помники, людзі.— Тез. конф.— Минск, 1993.— С. 47—50.
- ¹³ Нужный Д. Ю. О сложении...— С. 29—36.
- ¹⁴ Гавриленко И. Н., Коен В. Ю. Некоторые результаты...
- ¹⁵ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 6, 7; Коен В. Ю. Некоторые новые...
- ¹⁶ Горелик А. Ф. Исследования...— С. 115—133; Горелик А. Ф., Манько В. И. Указ. соч.— С. 29.
- ¹⁷ Горелик А. Ф. Мезолит бассейна...— С. 14.
- ¹⁸ Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї // Археологія.— 1974.— № 13; Савчук А. П. Новые мезолитические памятники...
- ¹⁹ Неприна В. И., Супруненко А. В., Гавриленко И. Н. Жилище...
- ²⁰ Коен В. Ю. Некоторые новые данные...— С. 5—19.
- ²¹ Зализняк Л. Л. Население...— С. 89, 120.
- ²² Там же.— С. 111.
- ²³ Зализняк Л. Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія.— 1989.— № 2.
- ²⁴ Зализняк Л. Л. Население...— С. 47.
- ²⁵ Там же.— С. 48.
- ²⁶ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1939.— С. 12—20; Зализняк Л. Л. Красносельская...
- ²⁷ Косменко М. Г. Основные этапы развития мезолитической культуры в Среднем Поволжье // СА.— 1972.— № 3; Косменко М. Г. Мезолит Среднего Поволжья // КСИА.— 1977.— 149.— С. 94—100; Мезолит СССР.— М., 1989.— С. 87, 88.
- ²⁸ Косменко М. Г. Мезолит...— С. 87.
- ²⁹ Зализняк Л. Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія.— 1984.— № 46.

Л. Л. Зализняк, И. М. Гавриленко

ЗИМОВНИКОВСКАЯ МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Статья посвящена описанию нового культурного единства каменного века Украины, получившего название зимовниковская культура. Свыше десятка зимовниковских памятников открыто в лесостепном Левобережье Днепра и бассейне Северского

Донца. Характеристика кремневого інвентаря, хозяйства, обряда жизни населения зимовниковской культуры дастся на основе материалов исследования стоянки Вязовок 4а, которая исследовалась под Лубнами. На широком фоне восточно-европейского мезолита рассматриваются проблемы периодизации и хронологии культуры. Авторы пришли к выводу об их родстве с песочноровскими стоянками бассейна Десны, а также усть-камской культуры Среднего Поволжья. Вероятно, зародившись в Дриасе III, культура развивалась в раннем голоцене.

L. L. Zaliznyak, I. M. Gavrilenko

ZIMOVNIKI MESOLITHIC CULTURE OF LEFT-BANK UKRAINE

The new culture of the stone age of Ukraine named the Zimovniki culture is described. Over a dozen of Zimovniki relics is excavated in the forest-steppe left-bank area of the Dnieper and in the Basin of the Seversky Donets. Flint stocks, utensils, mode of life of the population in the period of the Zimovniki culture are characterized on the basis of findings from settlement Vyazovok-4a excavated near the town of Lubny. Problems of periodization and chronology of the culture are described on the background of the east-European mesolithic age. The authors came to the conclusion on their affinity with Pesochnorovian sites of the Desna river basin and with Ust-Kama culture of the mid-Volga banks. Apparently, the culture being arisen in Drias III continued developing in early Holocene.

Одержано 25.09.93

МОДЕЛІ ЖИТЕЛ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. О. Гусєв

Стаття присвячена характеристиці моделей споруд трипільської культури. Описано локально-територіальні особливості моделей, розроблено їх типологічну класифікацію. Розглянуто питання інтерпретації моделей жител Трипілья.

Моделі жител трипільської культури традиційно викликають особливий інтерес у археологів, оскільки вони є одним з найдостовірніших джерел для вивчення трипільського домобудівництва, розкривають грані духовності енеолітичного населення, його світобачення, ідеологічні уявлення, зв'язки і відбивають загальний рівень розвитку суспільства.

Найдавніші моделі споруд походять з Близького Сходу і датуються IV тис. до н. е.¹ Саме звідти, як вважають деякі дослідники², ідея зображення житла в мініатюрі проникла до Балкано-Дунайського регіону, де знахідки змодельованих будов відомі в неолітичних культурах Південно-Східної Європи (Боян³, Кьорьош⁴, Гумельниця⁵, Градешніца⁶, Лендель⁷ та ін.). Трапляються вони і в інших частинах земної кулі, переважно у народів, які стояли на тому ж рівні розвитку, що й ранні землероби Старого Світу (Індонезія⁸, Месоамерика⁹).

Моделювання жител, таким чином, є стадіальним явищем, характерним для суспільства з ранніми формами відтворюючого господарства, спеціалізованих, у першу чергу, на землеробстві, оскільки вирощування культурних рослин з тривалим вегетативним циклом вимагало осілого способу життя в стаціонарних спорудах — прототипах моделей.

За столітню історію дослідження Трипілья виявлено близько 60

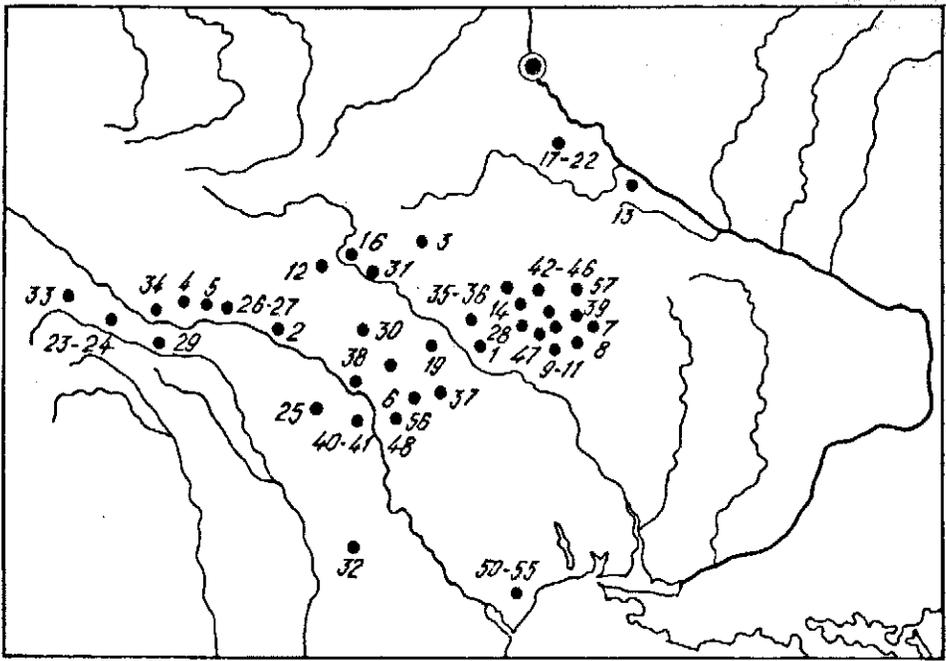


Рис. 1. Карта поселень трипільської культури, на яких знайдено моделі жител (нумерація пунктів відповідає порядковому номеру каталогу моделей жител).

різноманітних моделей жител. На жаль, переважна більшість з них (34 екз.) дійшла до нас маловиразними фрагментами і лише 17 археологічно цілих виробів мають достатню інформативність. Практично кожна оригінальна знахідка отримала наукове висвітлення та інтерпретацію, але узагальнюючі праці з цієї проблеми, нечисленні¹⁰.

Найбільша кількість моделей жител виявлена на сході трипільського етномасиву (рис. 1), зокрема в Буго-Дніпровському межиріччі, де на поселеннях томашівсько-сушківської групи та більш ранніх пам'ятках зібрано 18 екземплярів (35,3% від усієї кількості). У Подністров'ї відомо 13 знахідок, у Побужжі та Подніпров'ї — по 7. Решта походять з межиріччя Південного Бугу та Дністра і Північного Причорномор'я. Єдиною трипільською територією, де поки що моделі не трапилися, залишається схід Волині. Отже, на східних територіях трипільського арсалу моделі зустрічаються значно частіше порівняно з іншими регіонами.

Змодельовані житлові споруди знайдені на поселеннях, що репрезентують практично всі періоди розвитку культури — від раннього до найпізнішого. Переважне число їх походить з поселень етапу VIІ та СІ (рис. 2). Протягом тривалого часу еволюції Трипілля простежуються не лише кількісні, а й якісні зміни в канонах моделювання, що стає допоміжним хронологічним показником у визначенні відносної позиції пам'яток. Так, для найбільш ранніх етапів Трипілля відомі чотирикутні моделі з двосхилим дахом, без платформи, на невеликих ніжках. Стіни та дах декорувалися заглибленнями (окопи). За стилем виконання моделі цього часу близькі до однотипних предметів ранньоземлеробських культур Балкано-Дунайського кола, що брали участь у складанні Трипілля (Боян, Гумельниця, Градешниця та ін.).

З кінця раннього — початку розвинутого етапу поширюються мініатюрні будиночки без даху (Тимкове, Солончеські І), а також з'являються моделі на довгих ніжках (Лука-Врублівецька, Березівська ГЕС). Локальні особливості спостерігаються в елементах заглибленого декорування з білою інкрустацією (Борисівка).

* *Бібліографічні дані про усі моделі дивіться у каталозі наприкінці статті.*

На початку етапу VI — VII вперше знаходимо моделі жител без даху, оздоблені лише розписом. У цей же час поширюється абсолютно нова деталь конструкції — платформа з масивними ніжками (Михайлівка, Вільшанка). Ряд дослідників припускають, що реальні трипільські житла були підняті над поверхнею землі, знаходячи археоло-

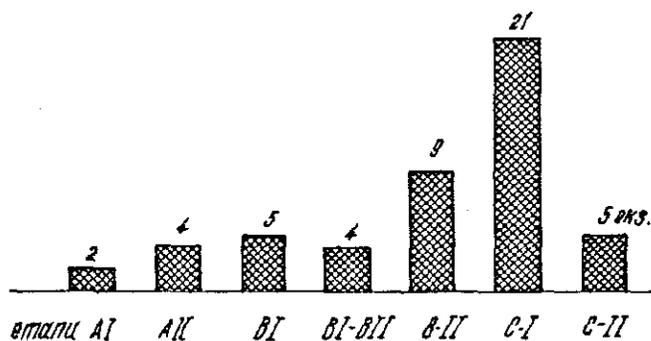


Рис. 2. Гістограма кількісного співвідношення моделей жител за етапами трипільської культури.

гічне підтвердження цього не лише в ході розкопок площадок, а й у моделях на платформі з ніжками¹¹. Не виключено, що деякі споруди мали стовпові підпори, але таких, як показує польова практика, було небагато і навряд чи саме вони стали масовим взірцем згаданих моделей. Імітувалися найтиповіші будівлі, зведені безпосередньо на землі. Для акцентування цього і з'явилася платформа, символізуючи земляну долівку, будівельний горизонт. Ніжки ж виступають лише атрибутом, утилітарною приналежністю моделі (як постамент у погрудді), тому їх не слід сприймати буквально за будівельні палі, на чому справедливо наголошувала Т. С. Пассек¹². Адже піднята на ніжках модель будиночка більш помітна, краще сприймається візуально, набуває особливої урочистості, ефекту. Разом з тим, ніжки надають моделі стійкості, зручності при перенесенні та установці. Очевидно, виходячи з таких міркувань, майже кожна зі знайдених моделей обладнувалася ніжками.

Наприкінці розвинутого етапу носії трипільської культури досконало володіли моделюванням жител, реалістично передаючи споруди ззовні (Ворошилівка, Розсохуватка) та їх інтер'єр (Сушківка₁, Сушківка₂, Попудня₁, Черкасів Сад II). Одночасно з реалістичним напрямком в надрах етапу CІ зароджується інший стиль зображення будівлі — досить схематичний. Виробів такого стилю, коли риси споруди ледь помітні, на етапі VII — CІ відомо небагато (Коновка₁, Тальянки, Попудня₂), зате з початком найпізнішого Трипілья (етапи CII/γII) стилізовані моделі панують, поступово витіснюючи реалістичний підхід. Даний період для трипільського суспільства знаменувався кардинальними перетвореннями. Першодусім змінився характер домобудування — майже повсюдно зникають наземні глинобитні житла і поширюються заглиблені будови (землянки, напівземлянки). У керамічних комплексах зменшується кількість розписних посудин, орнаментальні сюжети стають більш схематичними, в декорі застосовується заглиблена техніка та відбитки шнура. Значної стилізації набуває антропоморфна пластика. У середовищі пізньотрипільських племен, що мешкали в Північному Причорномор'ї та Подніпров'ї, з'являється раніше невідомий для Трипілья тип поховального обряду — курганні та ґрунтові могильники з трупопокладеннями. За усіма цими новаціями стоять важливі соціальні зміни, що торкнулися усіх ланок життєдіяльності трипільського населення. Змінилися й моделі. Тепер у практиці моделювання на передній план виходить не стільки зовнішня подібність до будови, скільки саме поняття про споруду, означене через предмет, що може бути мало схожим з прототипом. Прикладом таких моделей є орнаментовані глиняні кубики з Усатового. Цікаво, що на етапі γII такої ж стилізації зазнали не тільки моделі жител. «Кубічний» стиль притаманний усатівській пластиці¹³. Культурні вироби змінюють конфігурацію і в інших локальних утвореннях та культурах¹⁴.

Таким чином, практика виготовлення моделей жител у Трипільлі пройшла відповідну еволюцію. Найбільш ранні етапи культури стали періодом форму-

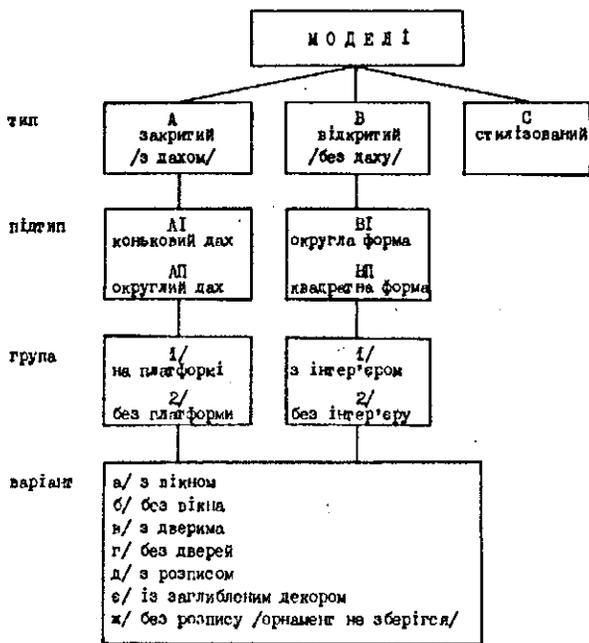


Рис. 3. Типологічна класифікація моделей жител трипільської культури.

покликана донести до глядача. Тому з кінця 30-х р. ХХ ст. поняття «відкритість» та «закритість» надійно увійшли у фахову літературу. Їх застосовують не тільки при описі трипільських виробів, а й для класифікації однотипних знахідок в інших неолітичних культурах¹⁶.

Вивчаючи ідеологію стародавнього населення Південно-Східної Європи, Б. О. Рибаків також згрупував ранньоземлеробські моделі жител, серед яких розрізняв вироби з дахом і «низи» споруд. Крім того, для південних територій ранньоземлеробської ойкумени дослідник відзначав копії жител з гладенькими стінами, а для північних, в тому числі і трипільських — стінки мали стовпці¹⁷.

Не так давно О. Г. Колесников визначив ще один тип моделей, певною мірою проміжний між «закритими» та «відкритими», коли дах знімався або ладнувався з інших матеріалів¹⁸. Можливо, у Трипільлі існували моделі і такого типу, як це відомо у Ленделі¹⁹, однак у нашому розпорядженні поки що немає жодної достовірної археологічної знахідки, яка б підтверджувала висунуту гіпотезу.

В основу запропонованої нами класифікації також покладений принцип виділення типів за морфологією. Їх три: два основних — закритий та відкритий; третій — малочисельний — складають вироби з високим ступенем стилізації (рис. 3).

З а к р и т и й т и п (А) нараховує 10 екз. Його визначальна ознака — конфігурація покрівлі — має різновиди. На цій основі тип А розчленовано на два підтипи: АІ — з коньковим дахом та АІІ — з округлим. Підтип АІ включає знахідки мініатюрних споруд з поселень Окопи, Незвисько, Гребені, Коломийщина ІІ, Коломийщина І₁ та Костешти ІV (рис. 4, 3—5). Усі вони мали плоскі дахові схили, які зверху з'єднувалися під гострим кутом, утворюючи «коньок». Окремі з них в доповненні до даху наділялися «сволоками», «ключицями» (Незвисько, Гребені, Коломийщина ІІ). Стіни прямі, без стовпців. Овальні двері розмічені по центру поперечної стіни. Навпроти дверей, в тильній стіні — округле віконце. Моделі даного підтипу прикрашалися лише заглибленим орнаментом у вигляді насічок, прокреслин, меандрових та спіралеподібних композицій. Нерідко заглиблення імітували архі-

вання образу житла з поступовим переходом до реалістичного канону, який, в свою чергу, трансформувався у схематичні моделі.

Звернемося до питань типологічної класифікації моделей жител. Вперше спробу систематизувати відомі трипільські моделі здійснила Т. С. Пассек, розділивши їх за морфологічними ознаками на дві групи — відкриті, для відображення реальної обстановки всередині будинку та закриті, з дахом¹⁵. Обраний критерій групування (присутність або відсутність даху) найдоцільніший. Він визначає подальшу конструктивну структуру зображення, підкреслює, яку саме частину будівлі (зовнішню чи внутрішню) модель

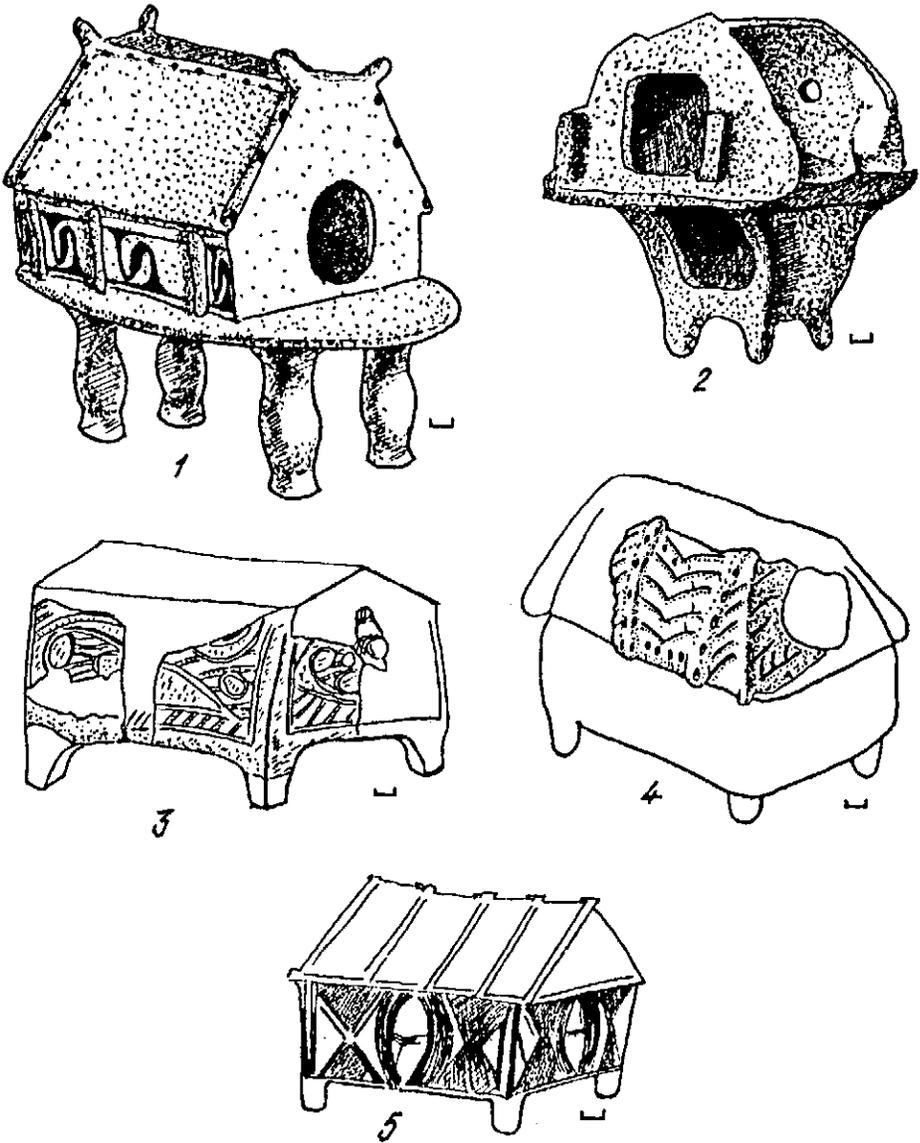


Рис. 4. Моделі жител закритого типу. 1 — Ворошилівка; 2 — Розсохуватка; 3 — Окопи; 4 — Коломийщина II; 5 — Костешти IV.

тектурні деталі (стовпці, сволки, дахове перекриття) (Коломийщина II, Гребені).

До підтипу АІІ віднесені моделі, знайдені у Розсохуватці, Ворошилівці (рис. 4, 1, 2). Ймовірно, будиночкам такої ж конфігурації відповідали два маловиразних фрагменти із Сушківки⁴, 5 та один з Піщаної (Одеська обл.) (рис. 6, 2). Моделям підтипу АІІ притаманний двосхилий дах, верхня частина якого не ребриста, а округла, що плавно поєднується лівою і правою нахиленими площинами. При моделюванні даху ретельно пропрацьовані сволки, перехрестя, ключиці, балки тощо. Іноді сволки мали низку невеликих отворів (Ворошилівка, Сушківка⁴) які, можливо, призначалися для додаткового декорування хатки гіллям або соломю. З високою правдивістю передані конструктивні деталі стін. Так, на моделі з Ворошилівки наліпи-стовпці завершувалися рогатиною, в яку «вкладався» нижній повздовжній балок. Вхідні двері овальної форми розташовувалися у фасадній стіні. У верхній частині тильної стіни пророблялося невелике округле віконце.

Будиночки підтипу АІІ розмішувалися на платформі з ніжками. Особливість розсохуватської знахідки полягає у присутності в конструкції «сіней» перед прямокутним входом та «льоху» під платформою. Можливо, модель з поселення Розсохуватка імітує житло-напівземлянку.

Усі названі моделі мали розписне оздоблення.

Між підтипами АІ та АІІ існує суттєва відмінність, а саме наявність або відсутність платформи. Практика показує, що моделям з округлим дахом платформа притаманна, а з коньковим — ні. Однак, спостерігаючи маловиразні уламки з Володимирівки₂, Борисівки та Михайлівки (рис. 6, 3), ми дійшли висновку, що в межах підтипу АІ могли існувати і вироби з платформою. Тому вважаємо перспективним ввести ще один ступінь типологічного членування моделей закритого типу, розділивши їх на дві групи: 1) — на платформі та 2) — без платформи.

В і д к р и т и й т и п (В) становлять моделі жител, у яких відсутній дах. Таких виробів відомо 24. Основний акцент при їх виготовленні зроблено на передачі внутрішньої обстановки реального житла, не зосереджуючи особливої уваги на правдивості зовнішнього боку зображення. З числа відкритих моделей трипільської культури виділяється два підтипи, які різняться за конфігурацією: ВІ — округлі та ВІІ — чотирикутного периметру.

Моделі підтипу ВІ (Солончени І, Коновка₁, Попудня₁, Попудня₂, Сушківка₂, Коломийщина І₃, Черкасів Сад ІІ та Магала (?)) (рис. 5, 1, 3, 4) мають правильну округлу або наближену до кола форму, 4 ніжки (на одній моделі з Попудні₁ виявилось 6 ніжок). Стінки окремих посудин від донець плавно переходять майже у вертикальну площину, ззовні нагадуючи сферичні або сфероконічні миски (Черкасів Сад ІІ; Сушківка₂). Інші ж мали вертикальні стінки, які під прямим кутом кріпилися до плоских донець (Солончени І — Попудня₁, Коломийщина І₂). Зрідка присутня платформа (Сушківка₁). На моделях відкритого типу кінця розвинутого етапу Трипільля зображувалися і стіни. Від кімнати вони відділялися невеликою перегородкою з дверима (Коновка₁, Черкасів Сад ІІ, Попудня₁, Попудня₂).

Підтип ВІІ визначений за моделями з Тимкового, Луки-Врублівецької₁, Тростяничка, Немирова, Володимирівки₁, Володимирівки₃, Чичеркозівки, Доброводів₁, Доброводів₂, Сушківки₁ та одній випадковій знахідці₂ з Буго-Дніпровського межиріччя (рис. 5, 2, 5, 6). Для них характерна чотирикутна в плані форма, невеликі вертикальні стінки і ніжки (крім Тимково). У більшості випадків зустрінена платформа, подекуди — сіни (випадкова знахідка₂). Завжди позначений вхід, інколи — вікно (Володимирівка₁).

Як для підтипу ВІ, так і для підтипу ВІІ, характерні моделі двох груп: 1) з інтер'єром; 2) без інтер'єру. «Класичним» трипільським інтер'єром обладнана кімната у моделі із Сушківки₁ (рис. 5, 2). Справа від входу, у кутку, на невеликому под'юмі розташована купольна піч квадратної форми з димарем, ніби закритим пробкою. Навпроти печі уздовж лівої стіни поміщалася невисока лава з розставленими на ній чотирма (збереглося лише дві грушо-подібної форми) посудинами та жіночою фігуркою, схиленою над зернотеркою (?). У тильній стіні пророблено віконний отвір, під яким простежуються сліди від відбитого хрестоподібного вівтаря.

Надзвичайно близька за внутрішнім обладнанням до сушківської моделі знахідка з Попудні₁ (рис. 5, 1). У неї також справа від входу — піч, навпроти — лава з посудинами і жіночою фігуркою, що розтирає зерно. Під вікном — вівтар хрестоподібної форми. Як можна зрозуміти за фрагментами, схожий інтер'єр мали будиночки з Чичеркозівки, Доброводів₁, Доброводів₂, Сушківки₂ та дві випадкові знахідки з межиріччя Південного Бугу й Дніпра.

Порівняно велика серія моделей жител з ідентичним внутрішнім начинням вказує на те, що вони досить реально передають обстановку в трипільському будинку. Підтверджують думку дані розкопок заглиблених жител ряду поселень Середнього Побужжя, зокрема Біликівців та Цвіжина. У Біликівцях праворуч від входу до напівземлянки на підвищенні знаходилася купольна піч, розміром 1,4×1,6 м, з димарем, поруч з яким виявлено глиняну пробку (маємо на увазі, що на багатьох моделях печі були ніби закриті пробкою). Між піччю та протилежною стіною напівземлянки розташовувалася ле-

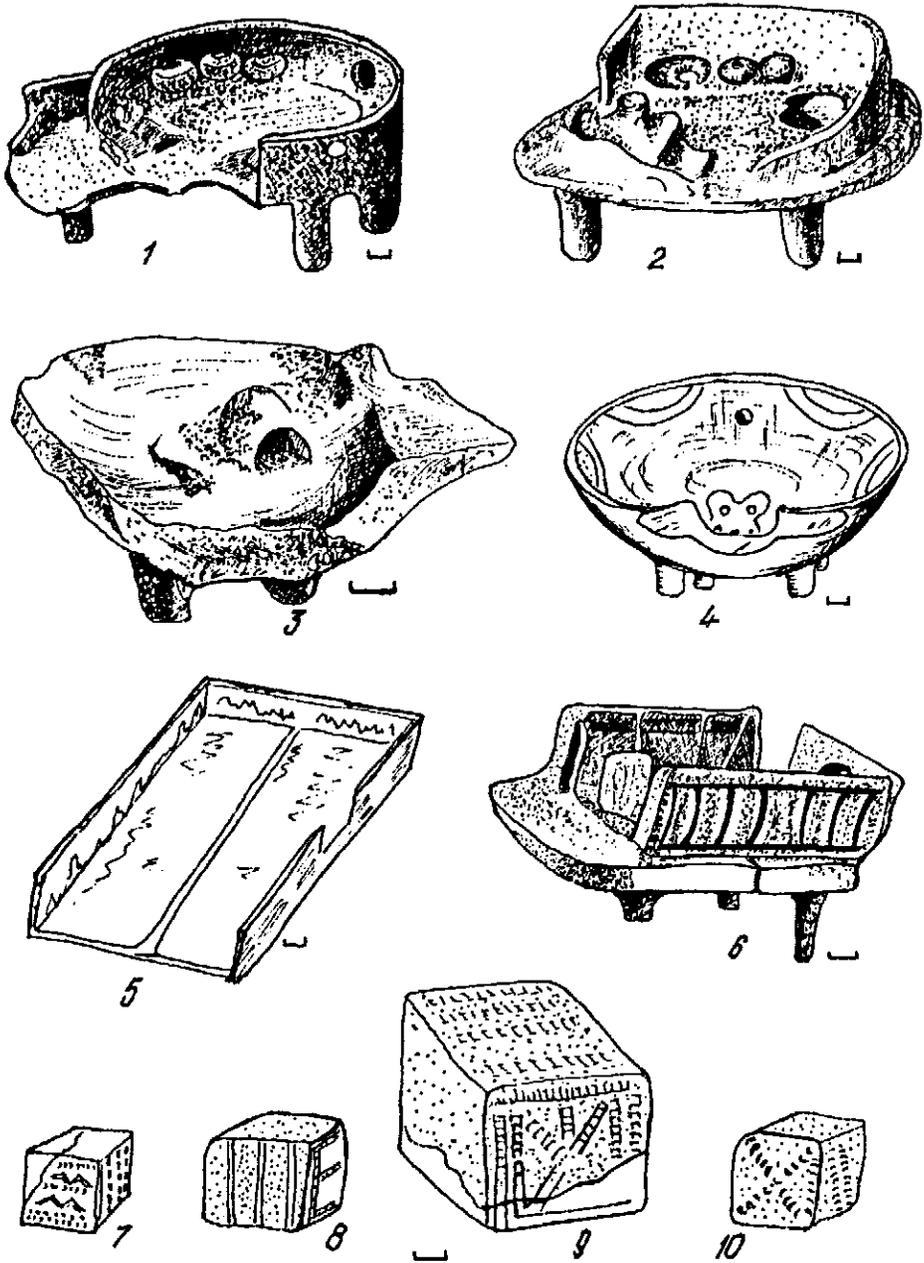


Рис. 5. Моделі жител відкритого (1—6) та стилізованого (7—10) типів. 1 — Попудня; 2, 3 — Сушківка; 4 — Черкасів Сад II; 5 — Тимкове; 6 — Володимирівка; 7, 8, 10 — Усатово; 9 — Маяки.

жанка. Встановлено також, що входу до житла передували невеликі сіни²⁰, як це ми бачимо і на моделях. У напівземлянці з Цвіжина праворуч від входу теж містилася купольна піч. Поряд з нею — підвищення для посуду²¹. Єдине, чого не вдалося зафіксувати в згаданих спорудах відповідно до моделей — це хрестоподібний вітар, однак вони достеменно відомі в наземних житлах поселень межиріччя Південного Бугу та Дніпра²², звідки й походить переважна більшість моделей з вітарами хрестоподібної конфігурації.

Не всі традиційні атрибути внутрішнього обладнання будівель Трипільля позначені на моделі з Черкасового Саду II (рис. 5, 4). Вона передає лише деякі деталі обстановки, зокрема хрестоподібний вітар під вікном,

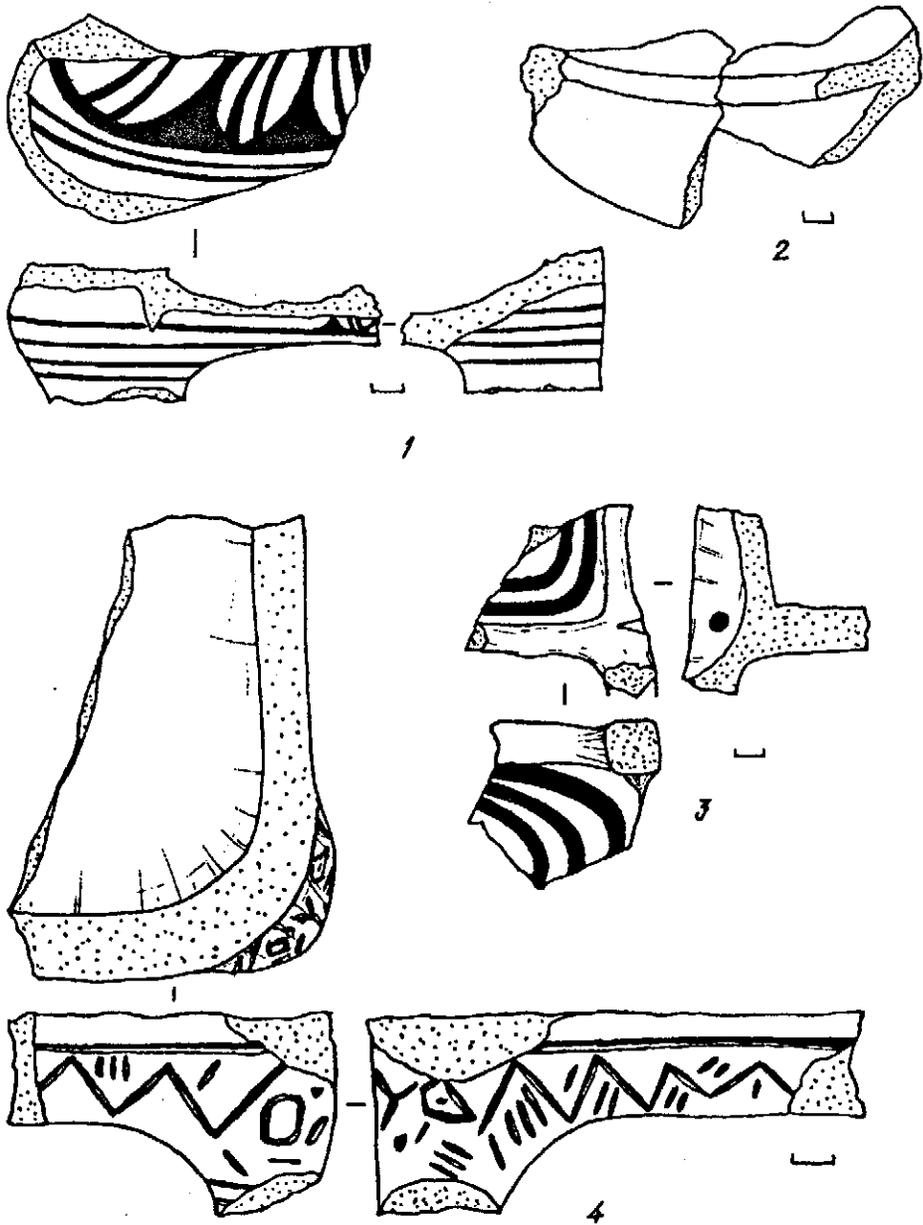


Рис. 6. Фрагменти моделей жител. 1 — Вільшанка; 2 — Піщана; 3 — Михайлівка; 4 — Березівська ГЕС.

сіни і, що оригінально, нанесені вздовж стін чорною фарбою подвійні дуги, які, здається, копіювали інтер'єрне оздоблення справжніх трипільських хат.

У групі 2, куди включені моделі відкритого типу без інтер'єру, найвідомішою є знахідка з Володимирівки₁ (рис. 5, 6). Її кімната не обставлена ні пічкою, ні лавою, ні вівтарем, але підлога густо вкрита розписом у вигляді двох доріжок чорнофарбових дуг, що чергуються з білофарбовими. Такий же візерунок зберігся на стінках ззовні, навколо дверей та поблизу вікна. Зсередини карниз стін розмальовувався двома чорними смугами зі скошеними трикутниками. Густо розписувалися ще два фрагменти від різних моделей з Володимирівського поселення та уламок з Тростянчика.

Зовсім позбавлені декоративного оформлення моделі з Немирова та Ма-

гали (?). Це мисочки неправильної овальної форми на чотирьох ніжках з ледь вираженими сіньми.

В описуваній групі дещо осторонь стоять дві ранньотрипільські знахідки. Перша — з Тимкового, де прямокутна модель без інтер'єру мала надзвичайно широкий вхід (рис. 5, 5), друга — із Солончен I, овальна в плані, з невисокими стінками на пласкому дні, з двома віконцями, але без дверей. Окресмо слід зупинитися ще на двох моделях — з Коновки₁ та з Попудні₂. Коновський виріб у плані округлий, із сіньми, на яких збереглися сліди розпису. Особливістю є те, що модель мала одну порожнисту циліндричну ніжку по центру. Схожа конструкція моделі з Попудні₂, яку М. Гімнер, через відсутність сінєй, які були зламані, помилково визначив як покришку.

С т и л і з о в а н и й т и п (С) моделей жител у Трипільлі репрезентований невеликим числом екземплярів. Передусім назвемо оригінальний виріб з Тальянок*, який має підковоподібну форму і вертикальні стінки, розділені горизонтально перегородкою на дві рівновеликі частини — верхню та нижню. На думку авторів знахідки В. О. Круца та С. М. Рижова, модель схематично передає двоповерхове трипільське житло без інтер'єру.

Як окремий тип моделей жител ряд фахівців розглядають кубики з Усатового, площини яких орнаментовані прямими та діагональними заглибленими лініями, ланцюжками округлих вдавлень або стрічками насічок²³. Беручи до уваги той факт, що у найпізнішому Трипільлі стилізовано зображувалися різні категорії вотивних предметів, цілком ймовірно поширення умовності і на моделі жител. У зв'язку з цим, на наш погляд, є підстави вважати усатівські кубики стилізованими моделями.

Відразу ж після перших знахідок у трипільській культурі моделей жител, серед дослідників старовини розгорнулася широка дискусія з приводу їх інтерпретації. Основним об'єктом обговорення стала оригінальна хатка з Попудні₁, виявлена М. Гімнером у 1912 р. (рис. 5, 1). М. Гімнер вважав її копією огорожі на палях («спclos»). В середині «огорожі», справа, розміщувалась хатина з лавами по боках. На одній з лав сидів жіночий ідол зі схрещеними на грудях руками. Ліворуч від входу, навпроти хатини була зображена фігурка жінки, що розтирає зерно на невеликому підвищенні. Поряд з нею — купки зерна та посудини для його зберігання. Хрестоподібний вівтар під вікном символізував місце для багаття²⁴. Думку М. Гімнера щодо попудненської знахідки поділяли й інші науковці, зокрема Е. Масвський²⁵, Л. Козловський²⁶, Х. Цехак²⁷.

Накопичення нових знань з польової археології поступово схилювало фахівців до того, що моделі передають не ділянку поселення, а трипільське житло. Після прийняття такого тлумачення, думки з приводу призначення мініатюрних копій жител розділилися. Ю. Айлю в усіх енеолітичних антропоморфних та зооморфних фігурках, мініатюрних посудинах, кріслицях та моделях будиноків вбачав дитячі іграшки²⁸. З критикою цієї концепції виступила В. Козловська. Вона вважала такий підхід надто спрощеним²⁹. Її підтримав К. Масвський, який також не розглядав моделі як іграшки, але й не поспішав віднести їх до розряду культових предметів. На його думку це були лише поробки стародавніх гончарів, які у такий спосіб висловлювали свої естетичні почуття³⁰.

Остаточне питання про зміст зображення на моделях було вирішене завдяки Т. С. Пассек. Вивчаючи рештки наземних та заглиблених жител у Коломиїщині та Володимирівці, зіставляючи дані з відомими моделями, дослідниця цілком переконливо довела, що моделі передають трипільські будови різного типу³¹. Крім того, Т. С. Пассек висунула нову гіпотезу про призначення моделей. На її думку, моделі були тими предметами культу, з якими виконували необхідні магичні дії, спрямовані на досягнення загального добробуту в домі й усьому господарстві³². З тих пір практично вже ні в кого не викликала сумніву культовість глиняних моделей будівель Трипілья. Однак щодо характеру ритуальних дійств за їх участю, то й нині спостерігається

* *Висловлюємо щирі подяки авторам розкопок В. О. Круцу та С. М. Рижову за надану можливість ознайомитися з матеріалом.*

розмаїття поглядів. С. М. Бібіков пов'язував моделі з культом предків³³, Т. Г. Мовша — з культом сонця³⁴. Б. О. Рибаків в тих виробах, які були наділені зображеннями худоби, вбачав моделі кошар, громадських хлівів, але, разом з тим, не відхиляв ідеї священності житла та домашнього вогнища, втіленої в цих символічних предметах. Більше того, сам акт їх виготовлення дослідник вважав ритуалом, чародійством³⁵. На думку К. К. Черниш моделі будинків тією чи іншою мірою пов'язані з обрядом випікання хліба, прагненням стародавніх землеробів шляхом магічних дійств забезпечити багатий урожай³⁶. У ритуалах, пов'язаних з культом тварин, зокрема бика, використовувалася, на наш погляд, одна з останніх знахідок моделей жител з поселення Ворошилівка³⁷.

Будучи культовими виробами за своєю суттю, моделі нео-неолітичного часу Південно-Східної Європи, як вважають окремі фахівці³⁸, зображують не звичайне житло, а власне культову споруду, святилище*. Описуючи планіграфічні ситуації, дослідники неодноразово звертали увагу на розташування моделей або їх фрагментів неподалік від культових споруд. Так було у Раковцях³⁹, Коновці⁴⁰, Ворошилівці. На Ворошилівському поселенні модель житла знайдена розбитою, у невеликому заглибленні, поряд з великим трикамерним майданчиком № 8. Крім моделі, довкола майданчика виявлено чимало ритуальних предметів — антропоморфні та зооморфні скульптурки, глиняні конусики, кульки, зооморфні миски, «коритця» з букраніями тощо. Ці та деякі архітектурні особливості майданчика № 8 дозволили трактувати його як залишки зооморфного святилища. Можливо, перед його побудовою відбувався обряд, в ході якого модель «храму» заховувалася поруч у ямці, передаючи тим самим майбутній культовій споруді свої магічні властивості. Етнографія глинобитного домобудівництва знає не один випадок, коли перед зведенням хати виконувалось чаклування у викопаних довкола місця забудови ямках⁴¹.

Послідовність магічних дійств за участю маленьких глиняних будиночків дещо інакше трактує К. К. Черниш. Дослідниця вважає, що мешканці трипільських поселень не «умертвляли» їх перед забудовою, а ліпили саме тоді, коли починали жити в новому будинку⁴². Втім, по суті, ця різниця не принципова. К. К. Черниш правомірно підкреслює, що магічна сила, прихована в моделях, мусить передатися великій споруді і буде сприяти добробуту сім'ї та забезпеченню її їжею⁴³.

На наш погляд, моделі символізують не тільки святилища, а й будівлі різного призначення, які масово зводилися на трипільських поселеннях. Це і звичайні житлові будинки, і господарські споруди тощо. У свідомості трипільців їх побудова, функціонування та загибель мали неабияке ідеологічне значення, що й призвело до вшанування образу житла, втіленого у моделях.

Системний аналіз трипільських моделей дозволяє виділити низку компонентів, присутність яких була необхідною при їх виготовленні. У виробах закритого типу обов'язково ретельно передані двері, вікно, елементи дерев'яних конструкцій даху і стін. Як правило, такі хатки орнаментувалися, причому декоративні сюжети майже абсолютно відповідали найпоширенішим розписним або заглибленим схемам трипільського посуду (Окопи, Ворошилівка, Костешти IV та ін.). Отже, моделі з дахом сприймалися, передусім, зовнішньою стороною, символізуючи зв'язок споруди з оточуючим світом. Моделі відкритого типу навпаки мали внутрішній контекст, коли основна ідея зображення спрямовувалася всередину трипільського будинку. При цьому найбільш показові хатки обов'язково наділялися піччю. У стародавні часи та й у недалекому минулому піч слугувала не просто пристроєм для приготування їжі й опалення приміщення, а осередком Священного Вогню. Вогнище, як відзначав О. М. Афанасьєв, є джерелом добробуту, родючості, багатств⁴⁴, тобто тих субстанцій, які здавна були в центрі ідеологічних уявлень людини. Однак не всяке вогнище є об'єктом вшанування. С. О. Токарев показав, що релігійне шанування та образне втілення вогнища відоме лише тим народам,

* Термін «святилище» ми вживаємо умовно, оскільки в повному розумінні такі виникають після виділення в суспільстві окремої групи людей — жерців.

у яких багаття запалювалося в житлі⁴⁵. Це повною мірою притаманне трипільцям з їх розвинутим домобудівництвом, тому зображення жител з печами всередині так поширене в трипільській культурі. Не випадково на чичеркозівській та попудненській моделях ідол був посаджений саме біля печі.

Досить часто в кімнатах відкритих будиночків знаходився хрестоподібний вівтар — також культовий атрибут жител. Він присутній навіть тоді, коли немає печей (Черкасів Сад II).

Реальну внутрішню обстановку трипільської будівлі підкреслюють фігурки жінок, що пораються навколішки в оточенні посуду. Втім, таких прикладів ми маємо небагато (Попудня₁, Сушківка₁), оскільки побутові сцени вихолощують урочистість релігійних церемоній, якщо вони самі не розглядалися як культовий акт. Високий ступінь реалізму цінний насиченістю побутовими подробицями, але правдивість зображення життєвих сцен певною мірою звужує коло обрядів, в яких могли використовуватися моделі жител. Більш універсальними, на наш погляд, виступають будиночки стилізованих форм. У трипільській культурі такі відомі в Тимковому, Солонченях I, Усатовому. Перехід до схематичних прийомів зображення не міг відбутися до тих пір, поки суспільне мислення не досягло здатності до абстрагування. Моделі стилізованого типу з'явилися тоді, коли у свідомості трипільців остаточно сформувалося абстрактне поняття «житло», «будова», коли вони навчилися досконало його матеріалізувати, накопичили досвід в цій справі і змогли передати його наступним поколінням. Упродовж тривалого часу первісної історії фетиши, якими виступають трипільські моделі, обиралися переважно з числа предметів або виробів, подібних до об'єкту шанування, але не завжди надіялися його рисами⁴⁶. Отже, стає зрозумілим, чому необхідність дотримання конкретності поступово відпала. Вагому частку семантичного навантаження при цьому брав на себе орнамент. Наприклад, поліхромний малюнок на моделі з Володимирівки₁ наповнював глибоким ідейним змістом досить просту форму.

Таким чином, у тлумаченні семантичної сутності моделей накреслився певний змістовий ракурс. Перш за все, такі вироби не є макетами конкретних жител, архітектурними зразками або звичайними утилітарними поробками чи іграшками. Моделі жител, насамперед, виступають сакральними виробами. Вони символізують збірний абстрактний образ житла, який у своєму матеріальному втіленні певною мірою наближається до зовнішності або внутрішності трипільських будинків. Будівля в реальному житті не сприймалася лише як затишний куток для проживання, а була одночасно і осередком роду, і пам'яттю про предків, і гарантією нової генерації, і запорукою багатства, добробуту, і місцем для господарської діяльності. Так і моделі відбивали не одну ідею, не окремий культ, а комплекс уявлень трипільського населення про житло, про споруду як мікросвіт, що відокремлюється від навколишнього оточення (макросвіту).

Виходячи за межі простого відображення будови, моделі трипільської культури мали досить широкий діапазон застосування в руслі всеохоплюючого релігійного світогляду ранніх землеробів. Моделі жител могли використовуватися там, де в першу чергу фігурує загальне поняття дому, споруди, означаючи в одному випадку батьківське вогнище, в іншому — сімейне благополуччя, домашню благодать, господарський достаток, визначаючи рівень і характер ідеологічних вірувань трипільського населення.

Примітки

¹ Mchugh W. P. Implications of a Decorated Predynastic Terracotta Model for Saharan Neolithic Influence in the Nile Valley // JNES.— 1990.— V. 49.— P. 265—280.

² Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 203.

³ Попов Р. Коджа-Дерменската могила при гр. Шумень // «Izvestia-Société».— 1916—1918.— VI.— С. 133.— Рис. 135; С. 134.— Рис. 136.

⁴ Kalicz N. Clay Gods (the Neolithic Period and Copper Age in Hungary).— Budapest, 1970.— P. 20.— Fig. 8.

⁵ *Dumitrescu H.* Un modèle de sanctuaire découvert dans la station néolithique de Cascioarele // *Dacia*.— 1968.— N. S.— 12.— P. 387—394.

⁶ *Николов Б.* Градешница.— София, 1974.— Рис. 65.

⁷ *Slovensko v mladšej dobe Kamennej*.— Bratislava, 1970.— S. 141.— Tabl. XLVII.

⁸ *Породы мира.* Историко-этнографический справочник.— М., 1988.— С. 446.

⁹ *Бурганський Г., Фурдуй Р.* Загадки давнини.— К., 1988.— С. 96, 97.

¹⁰ *Колесников О. Г.* Питання типології та інтерпретації моделей будівель трипільської культури // X Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція.— Тез. доп.— Вінниця, 1991.— С. 10, 11.

¹¹ *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра // *Первобытная археология*.— К., 1989.— С. 118—120; *Тодорова Т. Д.* К вопросу о проблеме реконструкции «площадок» культуры Кукутень-Триполье // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья* (V тыс. до н. е.— V в. н. э.).— Тез. докл.— К., 1991.— С. 52.

¹² *Пассек Т. С.* Трипольские модели жилища // *ВДИ*.— 1938.— № 4—5.— С. 237.

¹³ *Петренко В. Г.* О семантике усатовской антропоморфной пластики // *Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя*.— К., 1980.— С. 96—100; *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика культуры Триполье.— Новосибирск, 1982.— С. 101.

¹⁴ *Детев П.* Модели за украса от каменномедната епоха // *Археология*.— София, 1965.— № 4.— С. 65—73.— Рис. 9, 10.

¹⁵ *Пассек Т. С.* Указ. соч.— С. 240.

¹⁶ *Перничева Л.* Глиняни модели на жилища от халколита в българските земи // *Археология*.— София, 1978.— XX.— № 2.— С. 1—12.

¹⁷ *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 162.

¹⁸ *Колесников О. Г.* Вказ. праця.— С. 10.

¹⁹ *Vladar J.* Praveká plastika.— Bratislava, 1979.— S. 55.— Fig. 30.

²⁰ *Заец И. И., Жураковский Б. С., Лобай Б. И.* Исследования Винницкого краеведческого музея // *АО 1976 г.*— М., 1977.— С. 294, 295.

²¹ *Заец И. И., Малинковская Т. В., Шаламай Ф. П.* Экспедиция Винницкого краеведческого музея // *АО 1975 г.*— М., 1976.— С. 325.

²² *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // *МНА*.— 1949.— № 10.— С. 85.— Рис. 40; С. 88.— Рис 44а, 3; С. 89.— Рис. 44б, 4—6.

²³ *Болтенко М. Ф.* Стратиграфия и хронология Большого Куяльника // *МАСП*.— 1957.— Вып. 1.— С. 27; *Петренко В. Г.* Указ. соч.— С. 97.

²⁴ *Himner M.* Etude sur la civilisation premycénienne dans le bassin de la mer Noire, d'après des fouilles personnelles // *Swiatowit*.— Warszawa, 1933.— Т. XIV.— S. 152—154.

²⁵ *Majewski Er.* Najstarsza zagrada na palach z konca neolitu w plastycznej miniaturowej reprodukcji przedhistorycznej // *Extraits des comptes rendus de la Societe des Sciences de Varsovie*.— 1913.— Т. XI.— г. VI.

²⁶ *Kozłowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce.— Lwow, 1924.— S. 33.

²⁷ *Cehak H.* Plastika eneolitycznej kultury // *Swiatowit*.— Warszawa, 1933.— Т. XIV.— S. 204—208.

²⁸ *Ailio J.* Fragen der russischen Steinzeit.— Helsingfors, 1922.— P. 1006.

²⁹ *Козловська В.* Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині // *Трипільська культура на Україні*.— К., 1926.— Вып. 1.— С. 63, 64.

³⁰ *Majewski K.* Gliniane modele chat Kultury ceramiki malowanej na Ukrainie // *Swiatowit*.— Warszawa, 1936.— Т. XVI.— S. 159.

³¹ *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений...— С. 123—125.

³² *Там же*.— С. 126.

³³ *Бибиков С. Н.* Указ. соч.— С. 204.

³⁴ *Мовша Т. Г.* О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // *КСОГАМ за 1962 г.*— К., 1964.— С. 101.

³⁵ *Рыбаков Б. А.* Вказ. праця.— С. 161—164.

³⁶ *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии.— Энеолит СССР.— Археология СССР.— М., 1982.— С. 248.

³⁷ *Засць І. І., Гусев С. О.* Модель трипільського житла з Південного Бугу // *Археологія*.— 1992.— № 3.— С. 130—132.

³⁸ *Gimbutas M.* The Gods and Goddesses of Old Europe 7000—3500 B. C. Myths, Legends and Cult Images.— Berkeley — Los Angeles, 1974.— P. 67—70.

³⁹ *Попова Т. А.* Культурный комплекс трипольского поселения Раковец в Молдавии // Кратк. содержание докл. годичн. научн. сессии Ин-та этнографии АН СССР.— Л., 1983.— С. 48, 49.

⁴⁰ *Шмаглей М. М., Рижов С. М., Дудкин В. П.* Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— 1985.— Вип. 52.— С. 46.

⁴¹ *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 314—316; *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.— К., 1993.— С. 165.

⁴² *Черныш Е. К.* Проблемы исследования трипольской культуры в Молдавии // Сквозь века. К истокам культуры народов СССР.— М., 1986.— Вып. 1.— С. 130.

⁴³ Там же.

⁴⁴ *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу.— М., 1866.— Т. II.— С. 32.

⁴⁵ *Токарев С. А.* Ранние формы религии.— М., 1990.— С. 561, 562.

⁴⁶ *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура.— М., 1989.— С. 332.

Каталог моделей жител трипільської культури

№ п/п	поселення	етап	тип	джерела
1.	Березівська ГЭС	VI		Розконки В. П. Цибекова. Наукові фонди Одеського археологічного музею ІАІП України, інв. № 89936.
2.	Бернашівка	AI		<i>Збенович В. Г.</i> К проблеме происхождения трипольской культуры // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 136.
3.	Борисівка	VI	AI ₁	<i>Мовша Т. Г.</i> О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // КСОГАМ за 1962 г.— 1964.— С. 95.
4.	Великий Жванчик	розв.		<i>Захар'єв В. А.</i> До археологічної картини Дунаєвщини // VII Подільська історико-красназнавча конференція; тези доп.— Кам'янець-Подільський, 1987.— С. 64.
5.	Велика Мукша ур. «Дубина»	VI—VII		Розвідки М. Я. Рудинського 1945 року. ІІФ ІА НАН України.
6.	Вільшанка	VI—VII		Розвідки автора та В. А. Косаківського 1990 р. Зберігається в кабінеті історії Зеленианської школи.
7.	Випадкова знахідка ₁	розв.	B? ₁	<i>Пассек Т. С.</i> Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— С. 125.— Рис. 69, 2.
8.	Випадкова знахідка ₂	розв.	VI ₁	<i>Пассек Т. С.</i> Периодизация...— Рис. 69, 5.
9.	Володимирівка ₁	VII	VI ₂	<i>Пассек Т. С.</i> Трипольские модели жилища // ВДИ.— 1938.— № 4/5.— С. 242—246.— Рис. 7—11.
10.	Володимирівка ₂	VII	AI ₁ ?	<i>Мовша Т. Г.</i> О некоторых моделях...— С. 96.
11.	Володимирівка ₃	VII	VI ₂	<i>Мовша Т. Г.</i> О некоторых моделях...— С. 97.
12.	Ворошилівка	VII	AI ₁	<i>Засць І. І., Гусєв С. О.</i> Модель трипільського житла з Південного Бугу // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 130—132.
13.	Гребені	VII—CI	AI ₂	<i>Бибиков С. П., Евдокимов Г. Л., Збенович В. Г., Цвек Е. В.</i> Отчет о работе Каневской первобытной экспедиции в зоне строительства Каневской ГЭС.— 1960—62.— ИА ІА НАН України, фонд 1960—62/14а.— Табл. XIX.
14.	Доброводи ₁	CI	VI ₁	<i>Калесников А. Г.</i> Об одном из источников изучения трипольской культуры // Актуальные вопросы исторической науки.— К., 1984.— С. 9, 10.
15.	Доброводи ₂	CI	B? ₁	<i>Калесников А. Г.</i> Об одном из источников...
16.	Кліщів	VI—VII		<i>Засць І. І.</i> Трипольское поселение Клищев на Южном Буге (VI—VII) // СА.— 1974.— № 4.— С. 194.
17.	Коломийщина II	VII—CI	AI	<i>Пассек Т. С., Безвельдинский Б.</i> Новые открытия трипольской археологической экспедиции в 1939 г. // ВДИ.— 1939.— № 4.— С. 189.— Рис. 3—6.
18.	Коломийщина I ₁	CI	AI ₂	<i>Мовша Т. Г.</i> О некоторых моделях...— Рис. 4, 1.
19.	Коломийщина I ₂	CI	A? ₂	Там же.— Рис. 4, 2.

№ п/п	поселення	етап	тип	джерела
20.	Коломийщина Із	СІ	ВІ ₂	Там же.— Рис. 4, 3.
21.	Коломийщина І4	СІ	ВІ ₂	Там же.— С. 97.
22.	Коломийщина І5	СІ		Там же.
23.	Коновка ₁	ВІІ	ВІ ₂	<i>Шмаглій Н. М., Рыжов С. Н., Шумова В. А.</i> Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Коновка, ур. Пуцита (Кельменецкого района Черновицкой обл. в 1978 г.) — НА ІА НАН України, фонд 1978/30с.— С. 10.— Табл. XIV, XV.
24.	Коновка ₂	СІ		<i>Шмаглій Н. М.</i>
25.	Костешти IV	ІІІ	АІ ₂	<i>Маркевич В. И.</i> Поднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 50.— Рис. 78, 1.
26.	Лука-Врублівецька ₁	АІІ	ВІІ	<i>Бибиков С. П.</i> Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская // МИА.— 1953.— № 38.— С. 202.— Рис. 67.
27.	Лука-Врублівецька ₂	АІІ		Там же.— Рис. 68.
28.	Майданецьке	СІ		<i>Шмаглій Н. М., Відейко М. Ю.</i> Пізньотрипольське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія.— 1987.— № 60.— С. 66.
29.	Магала (?)	СІ	ВІ ₂	<i>Винокур І. С.</i> Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала // Археологія.— 1966.— Т. XX.— С. 161.— Рис. 5.
30.	Михайлівка	ВІ—ВІІ		Розвідки Вінницького краєзнавчого музею 1988 року. Зберігаються у Вінницькому краєзнавчому музеї.
31.	Пемирів	ВІІ	ВІ ₂	Розкопки М. І. Артамонова 1947 р. Зберігається у фондах Ермітажу, інв. № ЮП-П/1280.
32.	Нові Руссиги (?)	ВІ		<i>Маркевич В. И.</i> Поднетрипольские племена...— С. 37.— Рис. 46, 1.
33.	Незвисько	ВІ	АІ	<i>Cehak H.</i> Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // Swiatowit.— Warszawa.— 1933.— Т. XIV.— С. 205.— Табл. XIII, 1, 2.
34.	Окопи	АІ	АІ ₂	<i>Збенович В. Г.</i> Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 122.— Рис. 78.
35.	Попудня ₁	СІ	ВІ ₁	<i>Himmer M.</i> Etude sur la civilisation premyceniennne dans le bassin de la mer Noire, d'apres des jouilles personnelles // Swiatowit.— Warszawa
36.	Попудня ₂	СІ	ВІ ₂	Там же.— С. 83.— Рі. XIII, 2.
37.	Піщана	ВІІ	АІІ ₂	Розвідки В. Н. Станка біля с. Піщана Балтського району Одеської області (р. Кодима) 1973 р. Наукові фонди Одеського археологічного музею НАН України.
38.	Раковець	ВІІ		<i>Попова Т. А.</i> О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первоыбитная археология.— К., 1989.— С. 146.— Рис. 4, 1.
39.	Розсохуватка	СІ	АІІ ₂	Розвідки О. В. Цвек у Катеринопольському районі Черкаської області // Археологія УРСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 192
40.	Солончени ІІ	ВІ		<i>Мовша Т. Г.</i> Трипольское поселение Солончены ІІ // ЗОАО.— 1960.— Т. 1/34.— С. 247.
41.	Солончени І	АІІ	ВІ ₂	<i>Пассек Т. С.</i> Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 48.— С. 64.— Рис. 13, 12.
42.	Сушківка ₁	СІ	ВІ ₁	<i>Козловська В.</i> Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гумащині // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Вып. 1.— Рис. 1, 2.
43.	Сушківка ₂	СІ	ВІ ₁	Там же.— Рис. 3.
44.	Сушківка ₃	СІ	ВІІ ₁	<i>Курінний П.</i> Монументальні пам'ятки Трипільської культури // Там же.— С. 96.— Рис. 10.

№ п/п	поселения	этап	тип	джерела
45.	Сушківка4	СІ	АІІ	<i>Мовша Т. Г.</i> О некоторых моделях...— С. 100.— Рис. 5, 1.
46.	Сушківка5	СІ	АІІ	Там же.— Рис. 5, 2.
47.	Тальянки	СІ	С	Розкопки В. О. Круца та С. М. Рижова 1984 р.
48.	Тимково	АІІ	ВІІ ₂	<i>Бурдо П. Б.</i> Александровская группа роаннетрипольских памятников // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 22.— Рис. 8, 12.
49.	Тростяничок	ВІІ	ВІІ	Розкопки О. В. Цвек в 1987 р.
50—55.	Усатово	ІІ	С	<i>Петренко В. Г.</i> О семантике усатовской антропоморфной пластики // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя.— К., 1980.— С. 97.— Рис. 16—20.
56.	Черкасів Сад ІІ	СІ	ВІ ₁	<i>Полицук Л. Ю.</i> Памятники развитого Триполья // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 47.— Рис. 16, 9.
57.	Чичеркозівка	СІ	ВІІ ₁	<i>Пассек Т. С.</i> Периодизация трипольских поселений...— С. 125.— Рис. 69, 3.

С. О. Гусев

МОДЕЛИ ЖИЛИЩ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Модели жилищ трипольской культуры традиционно вызывают особый интерес. На сегодняшний день их известно около 60, причем более 35% из них происходит из восточнотрипольских территорий. На основании морфологических отличий модели жилищ расчленены на три типа: А — закрытый (с крышей), В — открытый (без крыши) и С — стилизованный. Закрытый тип подразделяется на подтипы АІ с коньковой крышей и АІІ с округлым верхом. Домики открытого типа также имеют два подтипа: ВІ — изделия округлой формы и ВІІ — четырехугольной. Отдельные группы составляют модели на платформе или без нее, с интерьером или без такового.

Будучи культовыми предметами по сути, модели жилищ Триполья выступают материальным воплощением отражения в сознании первобытного человека комплекса верований, связанного с понятием «дом». Также как реальные дома являлись объектом не только жизнедеятельности, а и способом выражения мировоззрения древних земледельцев, их глиняные модели отражали те же смысловые понятия, но на уровне символа. Модель есть символ совокупности всех свойств дома, как хозяйственно-бытовых, так и социально-культурных.

S. A. Gusev

MODELS OF DWELLINGS OF TRIPOLIAN CULTURE

Models of dwellings of Tripolian culture are traditionally of a particular interest. At present about 60 models are known, over 35% of them originate from eastern-Tripolian territories. Morphological distinctions of the dwelling models have permitted dividing them into three types: A — covered (with a roof), B — open (without a roof) and C — stylized. The covered type is subdivided into subtypes AІ with a ridge of the roof and AІІ with a round top. Open houses are also subdivided into two subtypes: ВІ of the round shape and ВІІ of the quadrangular shape. Some groups consist of models either on the platform or without it, with an interior or without it.

Being subjects of cult in their essence, models of Tripolian dwellings are a material embodiment of a system of beliefs associated with the idea of «home» in comprehension of a primitive man. The same way as real houses were hot only objects of vital activity, but also a way of expression of outlooks intrinsic to ancient landlords, the earthenware models of those houses reflected similar sense ideas but at the level of a symbol. The model is a symbol of a totality of house properties, both everyday ones and socio-cult in their essence.

Одержано 10.04.95

ПРО РОЛЬ НОСІЇВ НЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР ДНІПРО-ДВИНСЬКОГО РЕГІОНУ В ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ: БАЛТИ І СЛОВ'ЯНИ

Д. Я. Телегін

Стаття присвячена ролі первісного населення південного заходу Східної Європи в процесі укладання праслов'янського та прабалтійського мовних діалектів.

З кожним роком все очевиднішим стає той факт, що вирішення етногенетичних питань первісної епохи потребує комплексного системного підходу з урахуванням даних ряду сумісних наук і, перш за все, мовознавства, археології і антропології. Ще Т. Лер-Славинський¹ відзначав, що у вивченні етногенетичних питань вихідний зв'язок між даними історії, мови, матеріальної культури і антропології не підлягає сумніву. Подібні погляди властиві також і багатьом іншим дослідникам — Г. С. Кнабе², І. М. Дьяконову³, Б. В. Горнунгу⁴ та ін. Такі висновки лінгвістів, що їх поділяють археологи⁵, цілком зрозумілі, якщо мати на увазі, що кожна первісна археологічна культура чи їх групи є в принципі відбитком певної давньої етнічної (мовної) спільності (О. Я. Брюсов, П. М. Третьяков, А. Х. Халіков та ін.).

У визначенні етнічних спільностей головним, безумовно, є мова, але археологічні дані значною мірою уточнюють абсолютну хронологію і географію визначених лінгвістами мовних явищ у давнину.

Мова і етнос — не синоніми, але етногенетичні і лінгвістичні процеси протікали, треба думати, звичайно паралельно, особливо в давнину.

При розгляді питань про роль неолітичного населення межиріччя Вісли, Західної Двіни і верхньої течії Дніпра в етногенетичних процесах важливим є питання про час виникнення і розпаду індоєвропейської спільності. Ми тут виходимо з уявлення про те, що складання і розпад індоєвропейської мовної спільності треба відносити ще до донеолітичного часу, тобто до мезоліту чи навіть до палеолітичної епохи. Цю тезу поділяють як багато лінгвістів — В. Краузе⁶, Е. Мейер⁷, В. Георгіс⁸ та ін., так і археологи — О. Я. Брюсов⁹, В. Ф. Генінг¹⁰, О. О. Формозов та ін. У цьому зв'язку доцільно нагадати, що існування окремих індоєвропейських мов анатолійських груп у IV—III тис. до н. е. тобто в епоху неоліту — бронзи, вважається встановленим фактом. З писемних джерел Ассирії видно, наприклад, що хетська мова і лувійські діалекти на кінець III тис. до н. е. були уже давно сформованими¹¹.

Мова слов'ян і балтів вважається серед інших індоєвропейських діалектів однією з наймолодших, але її початок багато дослідників відносять ще до епохи бронзи¹², пов'язуючи з розвитком культур шнурової кераміки, тшинецькою, штрихованої кераміки та ін. другої половини III—II тис. до н. е. За останні десятиліття висловлено також ряд думок про можливість віднесення процесу складання мов прабалтів і праслов'ян ще до більш раннього часу — пізнього неоліту, тобто до кінця IV—III тис. до н. е.

Із лінгвістів про праслов'ян цього часу (IV—III тис. до н. е.) писали Б. В. Горнунг¹³, В. І. Георгіс¹⁴. Останній, як і багато інших дослідників, вважає що на цьому етапі етногенезу балтів і слов'ян існувала ще нерозчленована балто-слов'янська спільність, яка потім розпалась на балтів і слов'ян. На думку Т. Лер-Славинського загальнослов'янський комплекс почав складатись в III тис. до н. е.¹⁵ До часу, що «передував II тис. до н. е.» відносять лінгвісти і появу балтів¹⁶.

Думку про входження прабалтів і праслов'ян до складу носіїв місцевих неолітичних культур IV—III тис. до н. е. ми знаходимо у багатьох археологів. О. Я. Брюсов¹⁷, наприклад, бачив предків слов'ян серед населення не-

олітичних культур гребінцевої кераміки на Дніпрі і Волзі. В. Ф. Ісаєнко¹⁸ і І. А. Лозе¹⁹ вважають, що племена гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки Прип'ятського басейну і Латвії уже були індоевропейцями. Витоки загальнослов'янського комплексу, на думку В. Ф. Ісаєнка, належать до неолітичної епохи. Говорячи про етнічну приналежність носіїв неманської культури, М. М. Чернявський вважає, що вони брали участь у формуванні балтомовної спільності²⁰. Н. М. Гуріна²¹, Р. К. Римантенс²², О. М. Микляєв²³ стоять на позиціях, згідно яких нарвська культура була одним із компонентів у складанні балтів. Д. О. Крайнов²⁴ писав, що культури раннього неоліту — нарвська, нсманська, верхньоволзька і дніпро-донецька належать до однієї етнічної спільності, із якої могли виділитися прабалти. Висновку про важливу роль неолітичних племен Дніпро-Вислинського межиріччя у складанні праслов'ян і прабалтів за археологічними даними дійшов в середині 60-х рр. і автор²⁵. У даний час ці висновки знаходять нове обґрунтування в гідронімічних матеріалах регіону.

Основні результати вивчення давніх гідронімів України і Східної Прибалтики викладені в працях В. М. Топорова і О. М. Трубачова²⁶, О. С. Стрижака²⁷, І. М. Железняка²⁸, А. П. Ванаса²⁹ та ін. Ще раніше питаннями етнічної приналежності назв річок і водоймищ Білорусі й України займалися А. Л. Погодін, І. А. Соболевський, М. Фасмер, К. Мошинський та ін. Для басейну Дніпра і Подвиння уже визначена етнічна приналежність кількох сот давніх гідронімів, в тому числі, ілрійські або західнобалканські, фракійські або східнобалканські, іранські (індоіранські), давньослов'янські, балтійські і фінноугорські та ін. Про них докладно буде мова нижче, а тут лише зупинимось на розгляді слов'янських і балтійських гідронімів, які займають все верхнє і значну частину Середнього Подніпров'я — перші — південну і східну частину цього регіону, а другі — північну (рис. 1). Найархаїчніші за О. М. Трубачовим слов'янські назви визначені в лісостепових районах України. Всього їх понад 50, серед яких виділяється кілька груп, у т. ч. на Дністрі (Мочас, Сопот, Стебник та ін.), на Волині — Стубло, Стир, Жерв тощо і Середньому Дніпрі — Говтва, Трубіж, Супой тощо. Численні слов'янські назви річок першого періоду заселення відомі в Білоруському Лівобережжі Дніпра. Балтійських гідронімів у Подвинні і Подніпров'ї нараховуються сотні. Вони повністю покривають басейни річок Верхнього Дніпра — Березини, Сожі, Десни та ін. Дещо менше їх в басейнах Прип'яті і Сейму. На лівий берег Сейму вони практично не переходять, а в долинах правобережних приток Прип'яті ці гідроніми представлені лише 20 назвами (Поринь, Виля, Верпа тощо).

Важливим аспектом розглядуваної проблеми є і питання про топогенез, тобто локалізацію району складання прабалтів і праслов'ян. Батьківщину перших звичайно пов'язують з Прибалтикою та прилеглими територіями Східної Європи. В цьому питанні суперечностей серед дослідників не спостерігається. Балти — стверджує Ф. П. Філін³⁰ — були споконвічними автохтонами. Що ж стосується питання первинного місця складання слов'ян та їх подальшого розселення в Європі, то тут, як відомо, обговорюються дві основні гіпотези, які значною мірою виключають одна одну. Прихильники першої — Вісло-Дніпровської теорії (Л. Нідерле, М. Фасмер, В. Георгієв та ін.) вважають, що початок етногенезу слов'ян слід пов'язувати з територією Подніпров'я або межиріччя Дніпра і Вісли, звідки вони поширились на Захід. Автори другої — Вісло-Одерської концепції (Л. Козловський, Й. Костженський, К. Язджевський, В. В. Седов), навпаки, вважають, що прабатьківщину слов'ян слід шукати на Заході — десь у межиріччі Вісли й Одера, звідки вони проникли на Схід до Подніпров'я³¹. На думку В. О. Рибаківа³² ступінь переконливості аргументів цих двох гіпотез приблизно однаковий, у зв'язку з чим він вважає за можливе говорити, що місцем генезису слов'ян був весь простір від Дніпра до Одера. Приблизно такої ж точки зору дотримується В. Гензель³³. В. Георгієв також писав, що «прабатьківщина слов'янських мов» лежала між Одером і Десною³⁴. Такий же висновок про прабатьківщину слов'ян між Ельбою, Одером і Десною, виходячи з лінгвістичних даних, ще раніше зробив Ф. П. Філін³⁵.

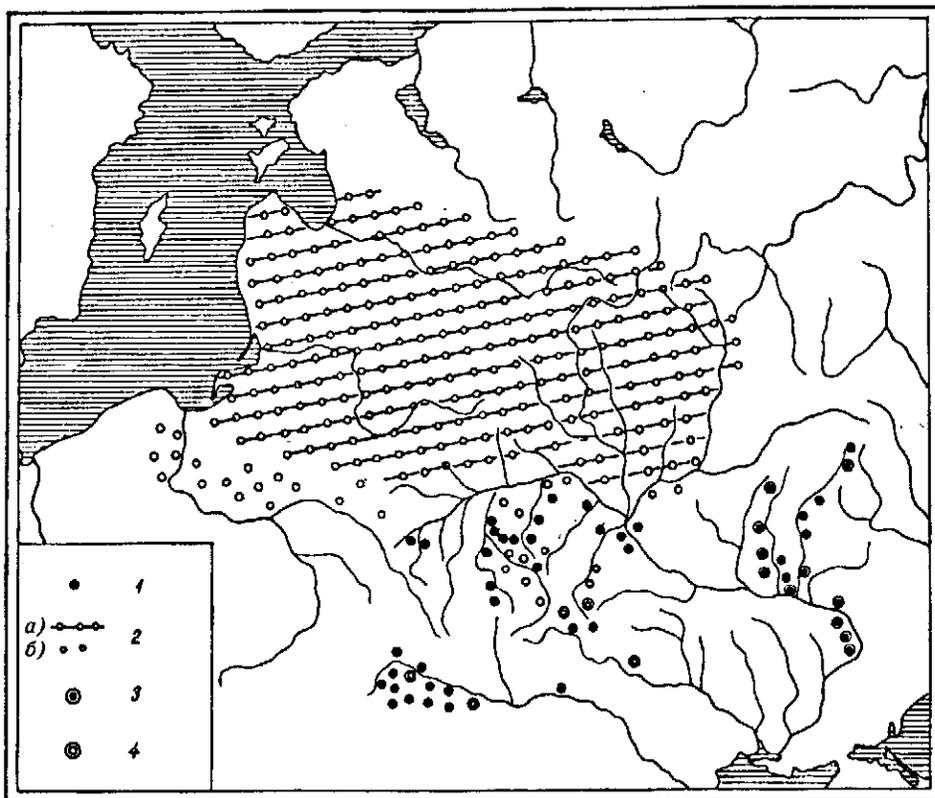


Рис. 1. Карта поширення архаїчних гідронімів за даними В. І. Топорова, О. М. Трубацова, А. Ванаса. 1 — слов'янські; 2 — балтські (а — мало, б — багато); 3 — іранські; 4 — фракійські.

Локалізація прабатьківщини слов'ян між Одером і Дніпром добре обґрунтовується, на думку Б. О. Рибаківа, виходячи з розміщення саме тут протягом останніх трьох-чотирьох тисячоліть великих культурних утворень, межі яких збігаються з областю розселення уже історичних слов'ян. До цих спільностей належать тшинецько-комарівська культура II тис. до н. е., пшеворсько-зарубинецька спільність — на рубежі ер і комплекс культур Прага-Корчак — в другій половині I тис. до н. е.³⁶, хоча між цими спільностями існують значні хронологічні лакуни і генетична спадкосність між ними не завжди очевидна, в логічності такої постановці питань генези слов'ян у цій площині відмовити важко.

У розвиток цієї, на наш погляд, досить плідної думки ми можемо додати, що за останнє десятиріччя, дякуючи зусиллям археологів Прибалтики, Польщі, Білорусі та України вдалось визначити ще один, давніший культурний пласт, який повністю покриває ареали названих вище культур — Прага-Корчак, Пшевор-Заруб і тшинецько-комарівську культурну групу. Належить він до пізнього неоліту, тобто до IV — III тис. до н. е. У цей час ці простори заселяли численні племена чотирьох археологічних культур — нарвської, неманської, дніпро-донецької (пізній етап) і так званої культури гребінцевої кераміки Польщі³⁷ (рис. 2). Для всіх цих культур характерна звичайно гостродонна кераміка, прикрашена гребінцевим, рідше — накольчастим орнаментом. Відрізняючись деталями кераміки (форми посуду, мотиви і візерунки), ці культури створюють у межиріччі Вісли, Дніпра і Двини єдиний культурний масив (блок споріднених культур), який за багатьма ознаками докорінно відрізняється від культурних спільностей суміжних територій Європи.

Відкрити і вивчити блоки цих культур, які до нинішнього часу не врахо-

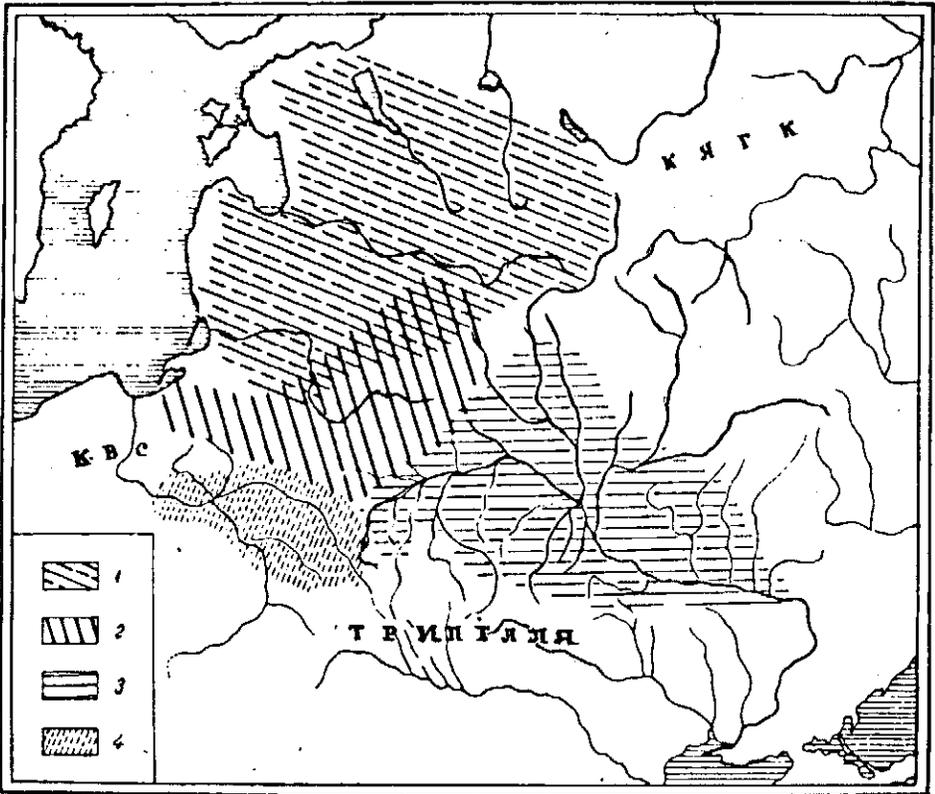


Рис. 2. Карта поширення культур гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки межиріччя Дніпра, Західної Двини і Вісли в другій половині IV—III тис. до н. е. 1 — нарвська; 2 — німанська; 3 — дніпро-донецька; 4 — гребінцевої кераміки Польщі.

вувались фахівцями при етногенетичних побудовах, — є важливим досягненням археологічної науки останніх десятиліть.

Численна людність з гребінцевою чи гребінцево-накольчастою керамікою мала осілий спосіб життя. Вона крім мисливства і рибальства уже знала також землеробство — Вита Литовська, Швентой³⁸ і скотарство — Камінь³⁹. Основним обрядом поховань у цих племен було випростане на спині трупопокладення. Всі вони були визначені як європеїди пізньокроманійонського антропологічного типу.

Наприкінці IV — першій половині III тис. до н. е. носії культур гребінцево-накольчастої кераміки сусідили з культурно чужим населенням, про що буде далі.

Згідно етнолінгвістичних карт, опублікованих К. Ф. Йогансоном, В. Гергісвим та ін., на окресленій вище території поширення блока культур гребінцево-накольчастої кераміки мешкали носії прабалтійського і праслов'янського або ж балто-слов'янського діалекту⁴⁰. Цей факт територіального і хронологічного збігу лінгвістичних і археологічних даних, на наш погляд, показовий і, безумовно, може свідчити про важливу, якщо не основну, роль носіїв культур гребінцево-накольчастої кераміки у складанні прабалтійського і праслов'янського мовного масиву наприкінці IV—III тис. до н. е. Зрозуміло, що в даному випадку можна швидше говорити не про балтів і слов'ян як таких, а про їх мовних предків.

Про те, що такий збіг археологічних і лінгвістичних даних не є випадковим, свідчать і інші факти, що впливають із: а) аналізу конкретного археолого-лінгвістичного середовища неолітичного часу в Східній Європі (IV—III тис. до н. е.), б) ретроспективного вивчення шляхів генетичних зв'язків археологічних культур від ранньослов'янського часу до доби пізнього неоліту.

Нижче зупинимось на розгляді кожного з цих аспектів пошуку.

Археолого-лінгвістичне середовище в пізньому неоліті-енеоліті регіону.

Археолого-лінгвістичне середовище Східної Європи у IV—III тис. до н. е. вивчене досить добре не тільки в межах блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки, а і в його оточенні на заході, північному заході, півдні і південному заході, південному сході і північному сході, що має важливе значення для розуміння етногенетичних процесів і в самому регіоні наших досліджень (рис. 3).

На захід і північний захід від області блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки, в басейнах рік північного напрямку (Вісла, Одер, Ельба) Центральної Європи в IV—III тис. до н. е. розселилися численні племена культури лійчастого посуду (КЛП), яка вважається основною неолітичною культурою півночі Центральної Європи. Багато поселень КЛП відомі і у межиріччі Вісли і Західного Бугу, де вони часто трапляються впереміж зі стоянками культури гребінцевої кераміки Польщі. Південно-східна межа поширення пам'яток КЛП проходить по західних районах Волині і Поділля України⁴¹.

У басейні Ельби — Заале для кінця IV—III тис. до н. е. крім того, виділяється ще ряд неолітичних культур — баальберзька, вальтенісбург-бернбургська та ін., які за походженням і складом тісно пов'язані з КЛП⁴². У середині другої половини III тис. до н. е. від Вісли до Ельби поширюються пам'ятки нової досить колоритної культури кулястих амфор. Для останньої, як і для її попередників, були характерні, крім іншого, мегалітичні споруди у вигляді кам'яних гробниць, і можливо, святилищ. На пізніших етапах розвитку плем'я культури кулястих амфор проникло далеко на схід (Волинь, Подолія, Київське Подніпров'я) і на південь по Дністру аж до Румунії.

Всі названі вище культури іноді об'єднуються дослідниками в одне коло (блок) північноєвропейських («нордицьких») культур.

Про генезу і етнічну приналежність культур північноєвропейського кола написано багато і часто неоднозначно. Майже всі дослідники, однак, сходяться на тому, що їх носії уже були індосвропейцями⁴³. У розвитку культур цього кола відзначається генетична спадкованість⁴⁴. Деякі дослідники вбачають у носіях північноєвропейських культур мовних предків германців. В. Краузе, наприклад, писав, що прагерманці виникли в результаті змішування носіїв культури мегалітів (КЛП і ін.) і культури шнурової кераміки⁴⁵. У В. Б. Горнунга прагерманцями були носії баальберзької і вальтенісбург-бернбургської культур⁴⁶. До носіїв культури поодиноких могил (бойових сокир), генетично пов'язаної з культурою кулястих амфор, відносять генезис германців і Л. Кіліан⁴⁷. До цієї думки прислунаються і інші автори, в т. ч. О. Хайслер, Д. Я. Телегін⁴⁸.

К. Ф. Йогансон на етнолінгвістичній карті доби неоліту розміщує германців на півночі Центральної Європи, а В. Георгісв — у межиріччі Одера і Ельби, тобто на землях північноєвропейського кола культур. Якщо враховувати, що за лінгвістичними даними прагерманські племена були безпосередніми сусідами балто-слов'ян, то така локалізація мовних предків германців у середовищі культур північного кола, здається цілком логічною. Безпосереднє ж сусідство цієї етнолінгвістичної спільності з балто-слов'янською доводиться конкретною археолого-лінгвістичною ситуацією в цій частині Європи наприкінці IV—III тис. до н. е. Ми маємо на увазі наявність між ними безперечних запозичень у мові і культурі, про що пишуть і лінгвісти, і археологи. При цьому важливо підкреслити, що ці контакти між блоками етнокультурних спільностей мають дуже глибоку давність. Б. В. Горнунг⁴⁹ говорить, наприклад, про безперечні германо-балто-слов'янські мовні сходження, які передували початку експансії культур бойових сокир і шнурової кераміки в III тис. до н. е. На лексичні сходження у прагерманців і праслов'ян вказують і багато інших дослідників — Т. Лер-Славинський, В. Георгісв, Ф. П. Філін, не уточнюючи, однак, часу цих проявів⁵⁰.

Якщо ж лінгвістичні зіставлення вірні, що судячи за хронологією культур не виключається, то факти мовних германо-балто-слов'янських сходжень можуть бути доповнені археологічними даними, в тому числі наявністю куль-

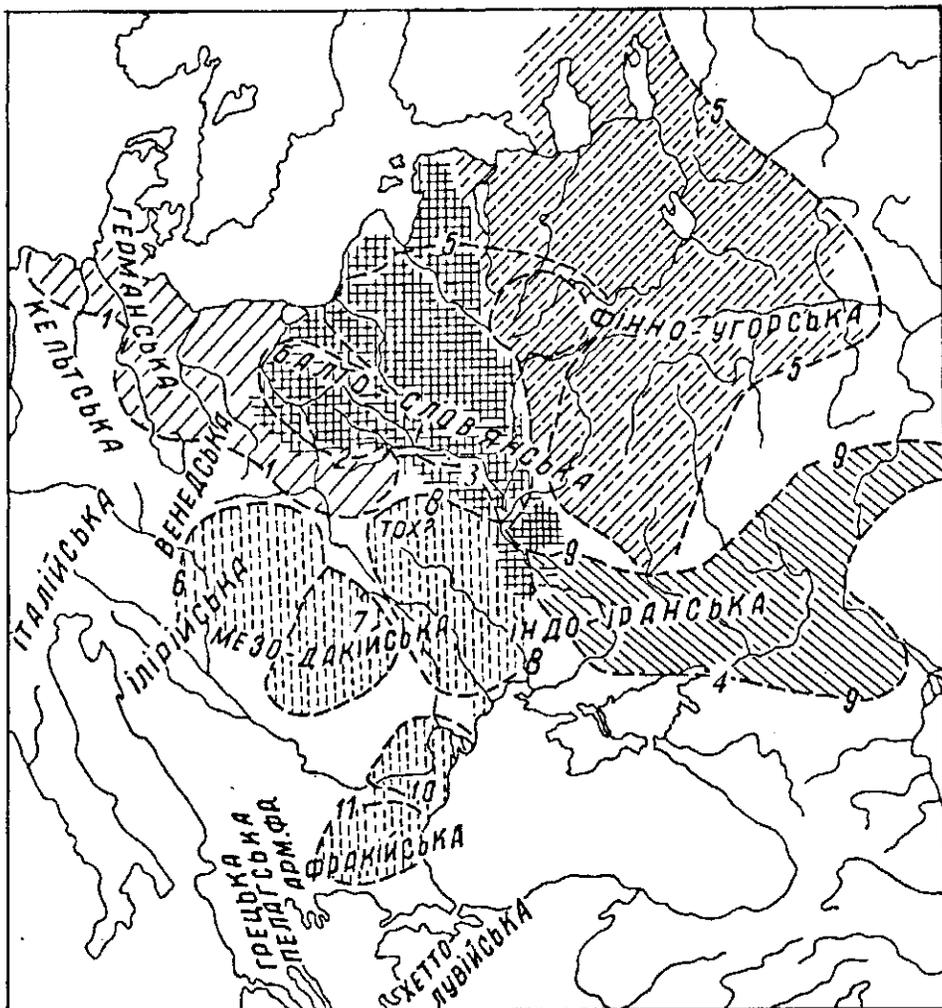


Рис. 3. Археологічні культури і лінгвістичні групи в другій половині IV—III тис. до н. е. 1 — культура лійчастого посуду; 2 — блок культур гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки; 3, 6, 7, 8, 10, 11 — Трипілля та інші культури західного походження; 4, 9 — стенові культури — середньодніпровська, ранньоямна; 5 — культури ямково-гребінцевої кераміки.

турних контактів між носіями цих мовних груп. Ще доводиться, наприклад, безперечними контактами культури гребінцевої кераміки Польщі і дніпро-донської культури, з одного боку, культурою лійчастого посуду — з іншого і навпаки⁵¹. За обрядом поховання (випростане трупопокладення) всі ці культури (КЛП, нарвська, дніпро-донська) входять до однієї зони, а їх носії належать до числа північних європеоїдів пізньокроманійського типу.

На півдні і південному заході історичне оточення блоку неолітичних культур гребінцево-накольчастої кераміки було вже зовсім іншим. Тут у другій половині V тис. до н. е. вони сусідили з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки, а потім в IV—III тис. до н. е. — з трипільським, тиським і лендельським середовищем; останні частково проникали і до межиріччя Вісли і Одра, розділяючи район поширення культур Центральної Європи і гребінцевої кераміки Польщі. У середині IV тис. до н. е. лендельські пам'ятки з'являються і на Поділлі в межах України. Все це були високорозвинені землеробсько-скотарські культури з розвиненим домобудуванням і керамічним виробництвом. Пізнішим з них уже була відома металургія міді. За характером господарства, складом матеріальної культури, віруваннями і антропологічними рисами носії цих культур зближуються між собою, але всі разом різко

відрізняються від примітивнішої гребінцево-накольчастої кераміки. Їм всім був притаманний обряд скорчених на боці поховань, антропологічно ця людність належить звичайно до середземноморського типу.

Генетичними коренями Трипілья з його розписною керамікою тягис до культур Балкан і Нижнього Подунав'я, а культури лінійно-стрічкової кераміки, тиська і лендельська — до Середнього Дунаю, де вони займають великі території. На думку фахівців ці області в неолітичний час і пізніше заселяли етнічно різні племена індосвропейської групи. К. Ф. Йогансон на Нижньому Подунав'ї, Прикарпатті і Балканах для цього часу розміщує фракійців, а на Середньому Дунаї — ілірійців, греків і італіків. Приблизно такої ж точки зору дотримується і В. Георгієв, розміщуючи лише ілірійців і італіків у Задунав'ї. Враховуючи географічний фактор і хронологію можна думати, що в районі поширення тиської і лендельської культур на Середньому Дунаї і в Прикарпатті мешкали ілірійці.

Одним із важливих досягнень лінгвістів останнього часу в галузі вивчення гідронімів є відкриття на правобережжі України цілої серії ілірійських (центральносвропейських) і фракійських гідронімів⁵². Перших, які займають Верхнє Подністров'я і значну частину Волині, нараховується близько 40 — Іква, Лупатня, Отавії та ін. А всі назви водоймищ фракійського походження — Яніра, Альта Кодра, Ібр та ін. (всього понад 10) розташовані на південних територіях правобережного лісостепу і в степу.

Наведений автором аналіз поширення названих вище гідронімів і археологічних пам'яток всіх епох, починаючи з неоліту і закінчуючи епохою ранніх слов'ян, показав, що карта ілірійських гідронімів збігається лише з районом перебування носіїв трьох культур — лінійно-стрічкової кераміки, Ленделя і культури кулястих амфор, а фракійських — з трипільям. Враховуючи цей факт, а також те, що всі ці культури проникали до нас із заходу, тобто зі споконвічних ілірійських і фракійських територій, можна думати, що племена перших трьох культур могли бути ілірійцями, а трипільці — фракійцями⁵³.

Як перші, так і другі безпосередньо сусідили з праслов'янами в особі носіїв культур дніпро-донецької і гребінцевої кераміки Польщі, це ж стверджується і фактами лінгвістичних і археологічних контактів між ілірійцями і фракійцями з одного боку і праслов'янами — з іншого. Між слов'янами і ілірійцями, як зазначає Г. Крає з давнини існували тісні мовні контакти⁵⁴. Лінгвісти говорять про такі ж контакти між фракійцями і праслов'янами (Г. Лер-Славинський, Ф. П. Філін, Е. Бенвіст, Г. Крає та ін.).

Висновки лінгвістів значною мірою перегукуються з археологічними даними про безпосередні контакти Трипілья з дніпро-донецькою культурою. Відомо зокрема багато випадків проникнення до дніпро-донецького населення розписної трипільської кераміки⁵⁵ і навпаки — запозичення трипільцями у дніпро-донецького населення деяких рис поховального ритуалу⁵⁶.

На південному сході у степовому Подніпров'ї і Подонні культури гребінцево-накольчастої кераміки в IV—III тис. до н. е. межували з скотарськими культурами мідного віку — середньостогівською, потім ямною. На згадуваних вище лінгвістичних картах К. Ф. Йогансона та В. Георгієва в степовому межиріччі Дніпра і Волги розміщуються племена арійців або індо-іранців. На думку археологів ці племена наприкінці IV—III тис. до н. е. були носіями середньостогівської і ямної культур, що доводиться ретроспективним методом⁵⁷.

Про розселення в давнину в межах Подніпров'я і лівобережжя України іранських племен свідчить і наявність тут іранських гідронімів. За даними Г. Фасмера, О. М. Трубочова, О. С. Стрижака та ін. тут їх нараховується понад 30 — Хорол, Сула, Сейм, Надра, Овда та ін. За нашими спостереженнями більшість цих гідронімів слід пов'язувати зі скіфо-сарматською епохою⁵⁸. На думку дослідників, однак, тут присутні і більш ранні індоіранські гідроніми. Так, наприклад, Е. А. Грантовський вважає, що у Північному Причорномор'ї іраномовне населення, яке розмовляло на діалекті ще без скіфо-сарматських особливостей, мешкало уже в доскіфський час⁵⁹. В. І. Абасєв⁶⁰ припускає появу скіфсько-європейських ізоглос не пізніше II тис. до н. е., на думку Т. В. Гамкрелідзе і В. В. Іванова арійці проникли до Причорномор'я

не пізніше кінця IV тис. до н. е.⁶¹, тобто у період розселення тут перед'ямних і ямних племен. В. Георгієв пов'язує з індоіранцями «могили з вохрою» (ямників) і полтавкинців⁶².

На тісні мовні контакти між слов'янами і балтами — з одного боку і індоіранцями з іншого, що відбувалися в давні часи, вказують багато лінгвістів. Ф. П. Філін відзначає, що ці сходження мали місце ще в період існування загальнослов'янської мови. На його думку балто-слов'ян і індоіранців пов'язують не тільки лексика, але і фонетика⁶³. Зафіксовано мовні контакти балтів і індоіранців також і за даними гідроніміки⁶⁴. На підставі наявності ранньоіранських запозичень в фінно-угорській мові поява іранців в межиріччі Дніпра і Волги належить ще до III тис. до н. е.⁶⁵, тобто до ямного часу.

Відзначені лінгвістами слов'яно-іранські сходження у давнину повністю корелюються з безперечними контактами між археологічними культурами, наприклад, дніпро-донською і середньостогівською, зокрема, у спільних прийомах орнаментативної посуду, його формах тощо⁶⁶. Між носіями цих культур відзначається подібність і за антропологічними даними⁶⁷.

На півночі і північному сході область пам'яток гребінцево-накольчастої кераміки змикалась у IV—III тис. до н. е. з районом поширення культур лісових рибалок і мисливців ямково-гребінцевої кераміки. Лінія розмежування між ними була не досить чіткою і, очевидно, не сталою. Загалом вона проходила десь в районі верхніх течій Дону, С. Дінця, Ворскли, Псла, на Сеймі, по середній і верхній Десні, а далі — по верхів'ях Волги-Оки і Західній Двині. Усі лінгвісти більш-менш одноставно вважають, що племена ямково-гребінцевої кераміки були носіями фінно-угорської мови, яка склалася не пізніше III тис. до н. е.⁶⁸. Ці висновки одержали визнання і у багатьох археологів⁶⁹.

Про сусідство балто-слов'янського і фінно-угорського етносів свідчать і численні мовні збіги, а також контакти в царині культури. П. А. Арісте підкреслює, що зближення прибалтійських фінно-угрів зі слов'янами почалося раніше, ніж з германцями. За спостереженням Г. С. Кнабе у фінно-угрів 15% лексичних балтійських запозичень, які виникли ще на етапі існування спільнобалтійської чи балто-слов'янської мови. Археологам добре відома типологічна близькість багатьох матеріалів культур гребінцево-накольчастої і ямково-гребінцевої кераміки. До речі, до недавнього часу всі вони розглядались у межах однієї культури.

Про розселення у давнину фінно-угрів на північний схід від слов'ян і балтів свідчить і наявність на Сожі, Сеймі та у верхів'ях Псла і Сули західно- і східнофінських гідронімів. За О. М. Трубочовим їх тут нараховується близько десяти. Їх виникнення тут слід пов'язувати з розселенням за неоліту племен лісових мисливців і рибалок з ямково-гребінцевою керамікою.

Наведені вище лінгвістичні і археологічні дані безперечно свідчать про те, що прабалти й праслов'яни в кінці IV—III тис. до н. е. мешкали в оточенні предків германців, фракійців, ілрійців, індоіранців і фінно-угрів, які були носіями вказаних археологічних культур. Таким чином племена гребінцево-накольчастої кераміки досить тривалий час і на значній території являли собою свосвідний «культурно-лінгвістичний бар'єр» між цими спільностями (рис. 3). Причому існування такого бар'єру доводиться не тільки наявністю зв'язків балто-слов'ян з сусідніми спільностями, а і відсутністю, що теж дуже важливо, будь-яких культурно-етнічних контактів між спільностями, розміщеними на периферії ("по діагоналі") цього культурно-лінгвістичного бар'єру. Вони, наприклад, повністю відсутні між культурою лійчастого посуду і середньостогівською та ямною, трипільською і культурами ямково-гребінцевої кераміки тощо. З цими археологічними фактами цілком корелюються висновки лінгвістів про відсутність мовних збігів між носіями «діагонально розміщених» культур — германців з індоіранцями, чи фракійців і ілрійців — фінно-уграми.

Зроблені вище висновки про початок складання праслов'янської та прабалтійської спільностей ще в IV—III тис. до н. е. в середовищі блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки в межиріччі Дніпра, Вісли і Двини знаходять підтвердження і при ретроспективному розгляді генетичних зв'язків між

культурами від ранньослов'янської епохи до періоду міді-бронзи цього регіону, про що йтиметься в другому розділі праці.

Примітки

- ¹ Лер-Славинский Т. К. К современному состоянию проблемы происхождения славян.— Вопросы языкознания.— № 4.— 1960.— С. 20—30.
- ² Кнабе Г. С. К вопросу о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе // СА.— 1959.— № 3.
- ³ Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ.— 1982.— № 2, 3.
- ⁴ Горнунг Б. В. Из истории образования общеславянского языкового единства.— М., 1963.
- ⁵ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 154.
- ⁶ Krause W. Das Irische Volk.— Cttingen, 1940.
- ⁷ Meier E. Die Indogermanfrage.— Marburg, 1948.
- ⁸ Георгиев В. И. Исследования по сравнительному историческому языкознанию.— М., 1958.— С. 314.
- ⁹ Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху.— М., 1952.— С. 260.
- ¹⁰ Генинг В. Ф. К вопросу о происхождении уральской этнической (языковой) общности // Вопросы финно-угорского языкознания.— Ижевск, 1967.— Вып. IV.— С. 863.
- ¹¹ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы II.— Тбилиси, 1984.— С. 1328.
- ¹² Третьяков П. И. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М., 1966.— С. 306; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 606; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 209.
- ¹³ Горнунг Б. В. Указ. соч.— С. 16, 35.
- ¹⁴ Георгиев В. И. Указ. соч.— С. 224.
- ¹⁵ Лер-Славинский Т. Указ. соч.— С. 23.
- ¹⁶ Мажюлис В. Лингвистические заметки по балтийскому этногенезу.— М., 1964.
- ¹⁷ Брюсов А. Я. Указ. соч.— С. 254.
- ¹⁸ Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья.— Минск, 1976.— С. 127.
- ¹⁹ Лозе И. А. Поздний неолит и ранняя бронза лубанской равнины.— Рига, 1979.— С. 200.
- ²⁰ Чернявский М. М. Неолит белорусского Полеманья.— Минск, 1979.— С. 86.
- ²¹ Гурина Н. И. Из истории древних племен западных областей СССР // МИА.— 1967.— № 144.— С. 207.
- ²² Римантене Р. К. К вопросу об образовании балтов // Из древнейшей истории балтских народов по данным археологии и антропологии.— Рига, 1980.
- ²³ Микляев А. М. Памятники каменного века и периода бронзы в бассейне верхнего течения Западной Двины.— Автореферат дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1971.— С. 24.
- ²⁴ Крайнов Д. А. Фатьяновская культура в этногенезе балтов // Из древнейшей истории балтских народов.— Рига, 1980.— С. 36—46.
- ²⁵ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1968.— С. 258.
- ²⁶ Топоров В. М., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— С. 267; Трубачев О. Н. Название рек правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация.— М., 1968.— С. 290.
- ²⁷ Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— К., 1963.— С. 111.
- ²⁸ Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньо-дніпровського Правобережжя.— К., 1967.— С. 203.
- ²⁹ Вангаас А. П. Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов // Этнографический аспект этнической истории балтских народов.— Рига, 1980.
- ³⁰ Филлин Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.—Л., 1962.
- ³¹ Hensel W. Skand ovzyzly Slowiane.— Wroclaw, 1984.— S. 144—154.
- ³² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 217.
- ³³ Hensel W. Op. cit.— S. 190.

* Продовження дивись у наступному номері.

- 34 *Георгиев В. И.* Указ. соч.— С. 240.
- 35 *Филин Ф. П.* Указ. соч.— С. 123.
- 36 *Рыбаков Б. А.* Указ. соч.— С. 222, 223.
- 37 *Rimantiene R.* Akmens Lietuvoje.— Wilnius, 1984.— 342 с.; *The Neolithic in Poland.*— Warszawa, 1970.— С. 520; *Телегин Д. Я.* Вказ. праця.— С. 207.
- 38 *Римантене Р. К.* Начало земледелия в Прибалтике // Задачи советской археологии.— Тезисы.— М., 1987.— С. 212, 213.
- 39 *Исаенко В. Ф.* Указ. соч.
- 40 *Aberg N.* Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa werend Stenzeit.— Leipzig, 1918.— Tabl. VII; *Георгиев В. И.* Проблема возникновения индоевропейских языков // Вопросы языкознания.— 1956.— № 1; *Hensel W.* Op. cit.— С. 16.
- 41 *Jazdzvski K.* Die Trichrevbecherkultur west und Mittelpolen.— Poznan, 1936.— 457 с.; *Prahistoria siem Polskich II.*— Warszawa, 1979.— С. 452; *Археология Украинской ССР.*— К., 1985.— Т. 1.— С. 564.
- 42 *Behrens H.* Die Iunasteinzeit im Mittelteilbe-Saale-Leliet.— Berlin, 1976.— 366 с; *Севешников И. К.* Культура шаровидных амфор // САИ.— 1983.— В 1—27.— С. 85.
- 43 *Behrens H.* Op. cit.— S. 320; *Горнунг Б. В.* Указ. соч.
- 44 *Ibid.*— S. 124.
- 45 *Krause W.* Op. cit.
- 46 *Горнунг Б. В.* Указ. соч.— С. 71.
- 47 *Killian L.* Zun ursprung der Germanen.— Bonn, 1988.
- 48 *Рец*, на кн. Л. Киллиана див.: *Телегин Д. Я.* Killan L. Zun ursprung der Germanen.— Bonn, 1988 // *Археология.*— 1991.— № 3.— С. 113—115.
- 49 *Горнунг Б. В.* Указ. соч.— С. 50.
- 50 *Лер-Славинский Т.* Указ. соч.; *Георгиев В. И.* Исследования...; *Филин Ф. П.* Указ. соч.— С. 38.
- 51 *The Neolithic in Poland...*— S. 256; *Lichardus I.* Russen Gatersleben-Baalberg // Saarbricken Beitrage Altertumkunds, 17.— Bonn, 1976; *Долуханов П. М., Третьяков В. П.* Днепро-донецкий неолит и культура воронковидных кубков к северу от Карпат.— XIX, 1979.— С. 37—50.
- 52 *Трубачев О. Н.* О названиях рек...
- 53 *Телегин Д. Я.* Иллирийские и фракийские гидронимы Правобережья Украины в свете археологических исследований // ВЯ.— № 4.— 1990.— С. 46—59.
- 54 *Krahe H.* Serache und Vorzeit.— Heidelberg, 1954.— 110 с.
- 55 *Телегин Д. Я.* Днепро-Донецька культура.— С. 192—194.
- 56 *Круц В. А.* Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 158.
- 57 *Мерперт Н. Я.* Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 234—244; *Грантовский Э. А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии.— М., 1970.
- 58 *Телегин Д. Я.* Иранские гидронимы на Левобережье Днепра и археологические культуры // ВЯ.— № 2.— 1993.— С. 69—79.
- 59 *Грантовский Э. А.* «Серая керамика», «расписная керамика» и индоевропейцы // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.— М., 1981.— С. 245—272.
- 60 *Абаев В. Н.* Скифо-европейские гидоглосы.— М., 1965.— 168 с.
- 61 *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Указ. соч.— С. 282.
- 62 *Георгиев В. И.* Исследования...— С. 282.
- 63 *Филин Ф. П.* Указ. соч.— С. 421.
- 64 *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Указ. соч.— С. 231.
- 65 *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Указ. соч.— С. 934.
- 66 *Телегин Д. Я.* Середньостопівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 147—149.
- 67 *Потехина И. Д.* О носителях культуры Средний стог II по антропологическим данным // СА.— № 1.— 1983.— С. 144—154.
- 68 *Бубрих Д. В.* О советском финно-угороведении // СЭ.— 1949.— № 2; *Аристе П. А.* Формирование прибалтийско-финских языков и древнейший период их развития // Вопросы этнической истории эстонского народа.— Таллин, 1956.— С. 9.
- 69 *Моора Х. А.* Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии // Вопросы истории эстонского народа.— Таллин, 1956.— С. 65; *Янитс Л. Ю.* Поселения эпохи неолита и раннего металла в Приустье р. Эмайыги.— Таллин, 1959.— С. 256; *Брюсов А. Я.* Указ. соч.— С. 254.

Д. Я. Телегин

О РОЛИ НОСИТЕЛЕЙ НЕОЛИТИЧЕСКИХ КУЛЬТУР ДНЕПРО-ДВИНСКОГО РЕГИОНА В ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ: БАЛТЫ И СЛАВЯНЕ

Работа посвящена актуальной проблеме роли первобытного населения юго-запада Восточной Европы в сложении праславянского и прабалтийского языковых диалектов индоевропейской общности. Автор отстаивает мнение о важной роли в этом процессе блока неолитических культур региона с гребенчатой и гребенчато-накольчатой керамикой. Структурно работа состоит из двух частей. В первой из них идет речь о комплексном анализе археологических и гидронимических данных, что позволяет рассматривать носителей блока неолитических культур в своей основе языковых предков балтов и славян, как своеобразный «культурно-лингвистический барьер» между предками германцев, иллирийцев, фракийцев, индоевропейцев и финно-угров. Во второй части, которая будет опубликована в следующем выпуске «Археологии», автор рассматривает проблему генезиса балтов и славян путем ретроспективного анализа генетических связей культур региона от раннего средневековья до позднего неолита и медного века.

D. Ya. Telegin

ON THE ROLE OF CARRIERS OF NEOLITHIC CULTURES OF THE DNIEPER-DVINA REGION IN THE ETHNOGRAPHIC PROCESSES: BALTS AND SLAVS

The paper is devoted to the urgent problem on the role of the primitive population of the South-West of Eastern Europe in formation of pra-Slavonic and pra-Baltic language dialects of the Indo-European community. The author upholds the principle on the important role played in this process by a unit of neolithic cultures with crest-like and crest-like-prickled pottery. The paper consists of two parts. The first part describes a complex analysis of archaeological and hydronymic findings. The analysis permits considering carriers of the system of neolithic cultures, i. e. language ancestors of the Balts and Slavs, as a peculiar cultural-linguistic barrier: between ancestors of the Germans, Illirians, Frakians, Indo-Iranians and Finns-Hungarians. The second part of the paper will be published in the next issue of journal «Archeology». In the part published now the author treats the problem on genesis of the Balts and Slavs using the retrospective analysis of genetic relations between cultures of the region from the early Middle Ages to the late neolithic and copper ages.

Одержано 10.05.94

ЗІСТАВЛЕННЯ СВІДЧЕНЬ АНТИЧНИХ АВТОРІВ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ КОЧОВИХ СКІФІВ НА ПАМ'ЯТКАХ ТОРЕВТИКИ

М. В. Русяєва

У статті подано порівняльну характеристику свідчень античних авторів із зображеннями скіфів на пам'ятках торевтики.

В античній літературній традиції залишилось чимало різноманітних свідчень про кочових скіфів. Основні з них були записані логографами та істориками VI—IV ст. до н. е.— в період найінтенсивніших економічних відносин еллінів Північного Причорномор'я зі своїми найближчими сусідами¹. Проте конкрет-

© М. В. РУСЯЄВА, 1996

ні зображення окремих сцен з життя та звичаїв скіфів у творчості грецьких художників з цього регіону належать лише до IV ст. до н. е. Крім того, слід зауважити, що це були тільки високохудожні вироби з металів, головним чином золота і срібла, які спеціально виготовлялись на Боспорі для скіфської знаті. Саме писемні свідчення та пам'ятки торевтики дають найповніше уявлення про скіфів. Хоч усі ці джерела неодноразово розглядалися у дослідженнях багатьох скіфологів, однак зіставлення описової та образотворчої характеристики, пошук адекватних рис у зображенні номадів ніким спеціально не провадився. У цій статті ми спробуємо визначити, наскільки плідним є зіставлення літературних свідчень з пам'ятками мистецтва для вирішення деяких питань з історії та культури скіфів.

Перш за все привертає увагу, що античні письменники часто відзначали, що скіфи ведуть кочовий спосіб життя. Взагалі кочівництво вважалось найбільшим досягненням цього етносу. «Скіфське плем'я дуже розумно винайшло щось, чого нема в інших, вельми важливе для життя людей, наскільки я розумію,— писав Геродот.— Що ж до всього іншого, то я їм не заздрю. Це найважливіше, що вони винайшли, а саме, що ніхто з тих, які нападали на них, не врятувався, і ще, коли вони не хочуть, щоб їх знайшли завойовники, скіфів неможливо зустріти. І справді люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками, які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах, як можуть такі люди бути переможеними, як можна до них наблизитися?» (Herod. IV, 46)².

Така характеристика скіфів відомим істориком дещо пізніше, у IV ст. до н. е., була відзначена Ефором і нарівні з іншими повідомленнями, що імпонували його науковим поглядам, сприяла розробці концепції про ідеалізацію варварів³. У наведеному короткому пасажі Геродота дається основна, хоч і стисла, інформація про кочовий народ. Тут можна визначити п'ять найважливіших рис: скіфи були вершниками; добре стріляли з луків; займалися скотарством; мали житла на возах; у результаті цього вважались нездоланними.

Цікаво, що у пам'ятках торевтики зображення скіфських вершників і лучників посідають одне з перших місць. Це своєрідні символи скіфської культури. Так, на срібній позолоченій чаші з Солохії реалістично змальована сцена полювання (рис. 1, 1)⁴. Перед нами розгортається динамічний сюжет: дві пари скіфських вершників зі списами та луками в руках намагаються вбити лева та фантастичну рогату левицю. Мисливців супроводжують собаки з нашійниками. Особливо точно художник вловив психологічний стан коней, які іржуть і намагаються понести своїх вершників якнайдалі. Однак молоді скіфи, стримуючи їх, сміливо ціляться в хижаків. Рельєфні позолочені постаті вершників утворюють мальовничу гру світла і тіні на матовому тлі срібної чаші. Цей ефект художник підкреслив глибшим гравіруванням дрібних деталей: волосся та орнаментатції одягу мисливців, хутра, хвостів та грив тварин. Вільний простір у цьому рельєфі нібито заповнено енергією постатей, він стає для них своєрідним розбігом.

Кінці гривни першої половини IV ст. до н. е. з Куль-Оби прикрашені скульптурними фігурками вершників, які нібито долають якусь перешкоду, можливо, перепливають річку (рис. 2, 2)⁵. Їх погляди спокійні і зосереджені, спрямовані вперед, на відміну від сповнених жаху коней з роздутими ніздрями. Майстер досить ретельно виліпив риси обличчя чоловіків з глибоко посадженими очима, довгими вусами і бородою.

На золотих прямокутних платівках з цього ж кургану вершників представлено дещо інакше (рис. 1, 2, 3)⁶. Особливо привертає увагу сюжет полювання на зайця. Мисливець у традиційному скіфському костюмі, орнаментованому простим візерунком із нашивних платівок у вигляді хрестів, у правій руці тримає короткого списа, а у лівій — кінську вуздечку.

Про те, що кінь відігравав надзвичайно важливу роль у житті скіфських номадів, свідчать й інші вироби торевтики. Так, на чортотлицькій амфорі сцени приборкування коней і голова Пегаса сповнені глибоким змістом і символікою⁷. У центрі композиції — група скіфів, котрі, спутавши арканами коня, намагаються повалити його на землю. Праворуч один скіф стриножить



4



2



1



3

Рис. 1. 1 — сцена полювання на чаші з Солохи; 2 — платівка зі сценою полювання з Куль-Оби; 3 — платівка у вигляді фігури вершника з Куль-Оби; 4 — монета з зображенням Атея.

осідланого коня, ліворуч інший, тримаючи коня за передню ногу, намагається примусити його лягти. З двох боків багатофігурну композицію завершують степовики з уже прирученими конями. Голова ж Пегаса — найяскравіший символ духовного єднання номадів з безкрайніми степами і свободою.

Неабияке значення надавалось також зображенням лучників. Навіть знаменитий філософ Платон відзначав, що «скіфи однаково добре стріляють із

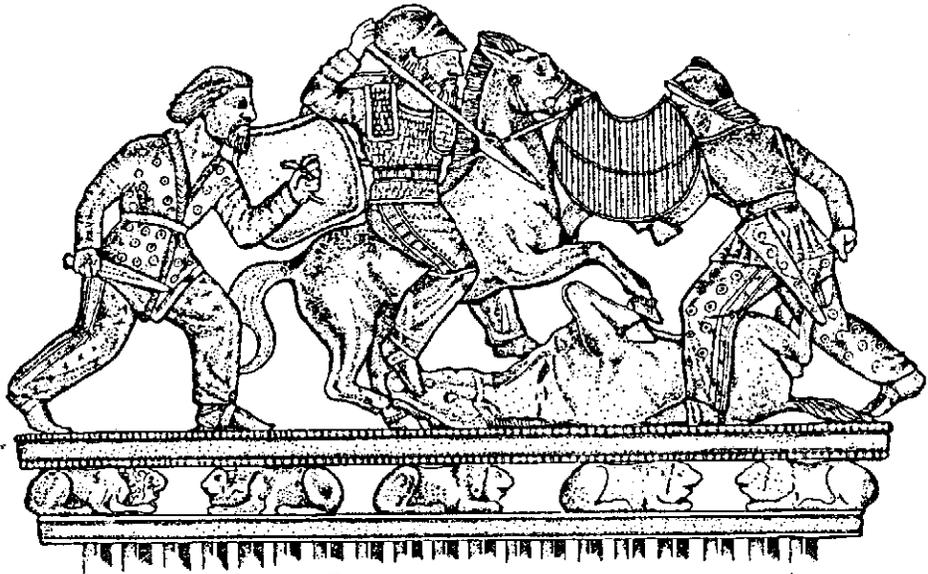


Рис. 2. 1 — гребінь з Солохи; 2 — наконечник гривни з Куль-Оби.

лука обома руками» (Plato.Legg.I, 9). Майже у всіх похованнях скіфів, як знатних, так і рядових зустрічаються набори наконечників стріл⁸. У курганах скіфської еліти їх кількість досить значна. У багатьох сценах на художніх виробках відтворено скіфів, які натягують тятиву лука і носять горити. Взірцем скіфського вершника-лучника є, безсперечно, зображення Атея на золотій монеті (рис. 1, 4). Приземкуватий чоловік з довгим прямим волоссям у каптані і вузьких штаних міцно сидить на скакуні, трохи підібгавши ноги під живіт тварини. Обома, випростаними вперед руками він пускає стрілу із складного лука в уявного ворога⁹. На лівому боці висить горит. Цей образ,

як і зображення мисливців на чаші з Солохи найбільше відповідає усталеному уявленню еллінів про кочових скіфів.

Винятково високими художніми якостями вирізняються виявлені в кургані Куль-Оба прорізані ажурні платівки з зображенням скіфів-лучників, які стоять один до одного спинами і стріляють в різні боки¹⁰. Фігури стоять нібито на землі, окресленій вузькою смужкою перлин.

Проте, такі незвичні для еллінів житла кочовиків як ойкофори (буквально: «житла, які возять») не привернули уваги грецьких торевтів. І справа певно не в тому, що вони їх не бачили або їх важко було зобразити. Адже на пам'ятках елліно-скіфського мистецтва показані і надзвичайно складні композиційні сюжети. У творах античних письменників V—IV ст. до н. е. можна зустріти і більш-менш детальний опис такого житла. Так, Есхіл у «Прометей прикутому» пояснював, що до скіфів можна дійти неораними полями і поблизу Меотійського озера побачити їх «на високих візках з гарними колесами, під плетеними кибитками, озброєними дальнобійними луками» (Aeschyl. Prom. Lib. 1—2, 315—318, 427—440, 730—737). У творі «Про повітря, воду і місцевості» псевдо-Гіппократа зафіксовано такі свідчення і окремі деталі про ойкофори, які в інших письменників не збереглися: «... а живуть вони (скіфи — М. Р.) в кибитках, з яких найменші бувають чотирьохколісні, інші — шестиколісні; вони кругом закриті повстю і влаштовані подібно до жител, одні з двома, інші з трьома відділеннями; вони не проникні ні для води (дошової), ні для снігу, ні для вітру. У ці візки запрягають по дві і по три пари безрогих волів: роги в них не ростуть від холоду. В таких кибитках знаходяться жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їх стада овець і корів та табуни коней» (Ps.-Hippocr. 7—26).

Цілком можливо, що оскільки в торевтиці зображували головним чином чоловіків, то члени їх сімей не цікавили ні майстрів, ні тих, для кого призначались їх витвори¹¹. Так, зовсім відсутні образи дітей та молодих дівчат. Не виключено, що згідно зі скіфськими звичаями їх взагалі не можна було показувати в будь-якому вигляді.

Навіть, якби в писемних джерелах не було жодних свідчень про те, що скіфи займаються скотарством, цю рису їх господарського життя без сумніву можна було б визначити і за пам'ятками торевтики. Головним джерелом у цьому плані є пектораль, яка підтверджує, що скіфи розводили коней, корів, овець¹². З якої б точки зору не підходити до трактування сюжетів на цьому унікальному витворі елліно-скіфського золотарства, — міфологічного, релігійно-ритуального, побутового — він все одно дає наочне свідчення про тих тварин, яких розводили скіфи і завдяки яким могли жити.

Геродот, а за ним й інші автори вважали, що кочовий спосіб життя скіфів був головною причиною їх непереможності¹³. Звичайно, таку рису номадів визначити за пам'ятками торевтики важко. Однак, все ж таки подивимось з цієї точки зору на батальні сцени, які залишили торевти на художніх виробках. Найважливіша з них, на наш погляд, зображена на золотому гребені з кургану Солоха (рис. 2, 1)¹⁴. Центральним персонажем композиції є вершник, озброєний грецьким оборонним обладунком, але зодягнений у варварський костюм, що було характерно для боспорців. Сидячи верхи на здибленому коні, він цілиться списом у скіфа, кінь якого загинув і лежить біля його ніг. Другий скіф підкрадається ззаду до вершника, готуючись завдати йому смертельного удару кинджалом. Психологічно сцена справляє враження перемоги скіфів, але вона недвозначно вказує і на їх підступність та хитрість.

Композиція гребеня, незважаючи на простоту, досить добре продумана, всі персонажі врівноважені. Манера трактування одягу, який виявляє форму тіла, спосіб передачі рухів, а головне мальовничість світло-тіньової гри на реалістичних постатях кожного персонажу свідчать, що художник перебував під сильним впливом монументальної скульптури того часу.

Багатофігурну композицію битви греків та скіфів на золотих оббивках піхов мечів із Чортотлицького кургану можна умовно розділити на п'ять незалежних один від одного сюжетів¹⁵. Праворуч грецький стратег кличе на допомогу своїх співвітчизників, не помічаючи того, що над ним нависла смертельна небезпека. Ззаду на нього замахнувся мечем скіфський вождь (рис. 3,

2). Наступна сцена — битва між двома греками та скіфом. Її центром, безумовно, є поранений грецький юнак, якого захищає від варвара зі списом у руках бородатий воїн. Далі на двох скіфських воїнів наступає еллін зі списом та щитом у руках. Тут показано також унікальну сцену лікування — грек, стоячи навколішки та тримаючи за ногу пораненого товариша, витягає зубами стрілу з його коліна. І, нарешті, завершує композицію кінь, який майже летить і тягне за собою на вуздечці вбитого скіфського воїна.

Постаті воїнів розподілено майстром по нерівній, нібито горбистій поверхні землі. Основна увага приділена ритмічній побудові фризу. З одного боку це хвилеподібний ритм окремих постатей, а з другого — поступове підсилення духовної експресії. Торевт об'єднав постаті воїнів у компактні групи з досить частим перехрещенням просторових планів. Індивідуальність поз, чіткість силуетів підкреслена за допомогою багатого драпірування. Загалом фризу притаманний орнаментально-живописний стиль.

Аналогічні оббивки були знайдені при розкопках Єлизаветинського могильника та поблизу Нікополя, що може свідчити про серійність виробництва та популярність цього сюжету як у середовищі скіфів, так і еллінів¹⁶. У ньому явно перемагають останні, що особливо підкреслено трагічним елементом композиції: кінь, який біжить з поля бою і тягне за собою свого господаря.

Досить близько до характеристик номадів як непереможного народу стоїть розповідь Геродота, якою він розпочав «Скіфський логос», а саме про повернення старих скіфів до своєї країни з Передньої Азії після двадцяти восьми років володарювання там (Herod. IV, 1—4). За цей час їхні дружини побралися з рабами, від яких народилося молоде покоління скіфів. Дізнавшись про повернення старих, юнаки вирішили вступити з ними в бій, щоб самостійно правити своєю країною¹⁷. «Після багатьох боїв, — відзначав Геродот, — коли виявилось, що скіфи не можуть подолати супротивників, один із скіфів сказав так: «Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони зрозуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір». Почувши це, скіфи так і зробили, а здивувавшись тому, що сталося, юнаки припинили битву і повтікали» (Herod. IV, 3).

Мудрість старих скіфів, судячи за численними їх зображеннями на художніх виробках, підкорила грецьких торевтів. Про те, що вони добре знали цей історичний переказ, якнайкраще свідчить передеріївська шоломоподібна ритуальна посудина. Унікальний сферичний золотий предмет, ще точно не визначений за призначенням, оздоблено сценами боротьби між молодими і старими скіфами, виконаними в техніці карбування¹⁸. З одного боку в центрі композиції стоїть навколішки юнак, повернувшись обличчям до молодого воїна, який захищаючи його, замахнувся списом на літнього бородатого чоловіка. Через плече останнього перекинута ласо, в руках щит та меч, з піхов якого звисають декоративні китиці.

На протилежному боці, імовірно, показано продовження цієї ж сцени. Уже обеззброєний юнак стоїть навколішки, відштовхуючи рукою бородатого скіфа, що міцно тримає його за чуприну. Молодий воїн, намагаючись підтягти за руку до себе поваленого юнака, замахується списом на бородатого нападника.

Торевт з великою майстерністю передав обличчя воїнів. Кожне з них має характерні риси, які до того ж майже з фотографічною точністю передані при зображенні цих персонажів на зворотньому боці.

Таким же динамізмом насичені композиції і на срібному горіті з Солохи, де також, очевидно, представлено битву між старими та молодими скіфами (рис. 3, 1)¹⁹. Воїнів розподілено на дві групи. Зліва — молодий безбородий напівоголений кочовик, прикрившись щитом і замахнувшись сокирою, наступає на старого вершника зі списом у руці. Інша група складається з трьох чоловіків. Молодий варвар за волосся стягнув з коня бородатого воїна. За ним стоїть безбородий скіф, який готується вбити його коротким мечем. Не-



Рис. 3. 1 — фрагмент сцени бою на гориті з Солохи; 2 — фрагмент сцени бою на оббивках піхов меча з Чортomla.

обхідно відзначити, що художник утрирував обличчя старих скіфів. Вони нагадують сатирів з кирпатими носами і товстими губами. Тоді як майже всі інші зображення номадів позначені реалістичними, навіть ідсализованими рисами. Усі воїни, за винятком одного, вдягнуті у традиційні довгі з трикутними звисаючими полами каптани та просторі широкі штани, оздоблені орнаментами у вигляді хрестиків та кілець. Постаті діючих осіб показані в динамічних позах, які справляють враження єдиного ритму рухів та емоційності, що, крім того підсилюється жорстокою битвою тварин на верхньому ярусі горита.

Не збереглися писемні свідчення про ритуальні чи спортивні двобої (боротьбу) між скіфами. Та і зображення таких сцен поодинокі. Лише з Чмиревого, Верхньорогачицького та Єлизаветинського курганів походять золоті

платівки майже квадратної форми з фігурами двох кремезних скіфів, які борються²⁰. У воїнів охайні короткі бороди та вуса, традиційний одяг. М. І. Ростовцев вбачав у цій сцені ритуальний акт, «при якому царська влада дарується молодому чоловікові царської фамілії»²¹, а М. М. Кубланов пов'язує її з заупокійним культом у скіфів у післягеродотівський час²². Однак у даному випадку можна припустити, що це зображення якогось спортивного двобою, на користь чого може свідчити реалістичне зображення кочовиків, однаковий одяг і вік, відсутність будь-яких елементів символіки.

Батіг або канчук, на думку деяких учених, був не лише знаряддям пастухів та мисливців, але й зброєю. Так, на оббивках піхов меча з Чортмлицького кургану, як вже було сказано вище, представлена сцена битви між скіфами та греками. У першому з лівого краю сюжету викарбувана постать скіфського вождя, який замахнувся мечем на грецького стратега у корінфському шоломі. У лівій руці він тримає канчук, судячи за всім, звитий з шкіряних ремінців, а, можливо, і прикрашений золотими оздобами (рис. 3, 2)²³. Нагайка майже такої ж форми була виявлена в кургані Товста Могила. Від неї збереглися лише золота стрічка, що обмотувала руки в'яз, та вісімнадцять золотих намистин²⁴. На цих же оббивках є ще одне спрощене зображення канчука в руці скіфського вершника, що поспішає на допомогу своєму товаришеві, який відбивається від грецького нападника (третій сюжет).

Цікаво відзначити, що Геродот, а за ним й інші автори навели чимало свідчень про жорстокі звичаї номадів, їх криваву розправу не лише з ворогами, але й своїми родичами за найменшу провину, а також про принесення в жертву багатьох юнаків у поховальних обрядах тощо (Herod. IV, 64, 65, 69). Проте лише деякі елементи описаних сцен зафіксовані в торевтиці. Так, на ковпачку з Курджипського кургану, хоч і не відомо, чи належить він до роботи грецьких торевтів, представлені скіфи, які тримають у руках відтяти голови чоловіків (рис. 4, 2)²⁵. Ця сцена є наочним підтвердженням розповіді Геродота про ставлення номадів до ворогів. Композиція на цьому виробі складається з двох груп, кожна з яких зображує двох воїнів, які тримають однією рукою ратище дротика, загнане вістря у землю. В іншій руці в одного з них — меч, а в другого — відтята чоловіча голова. Цій пам'ятці притаманні не тільки художній примітивізм, але й недбалість у передачі рис обличчя та одягу.

Існує ще одна пам'ятка торевтики — золота ажурна платівка — прикраса головного убору з колекції Романовича, яка зараз знаходиться в приватному зібранні в Брюсселі і навколо якої тривалий час велись суперечки з приводу її автентичності²⁶. На ній представлена битва між скіфами. Зліва зображені постаті двох воїнів, кінець бою між якими вже вирішено. Молодий безбородий скіф у невисокому з рівно підрізаними краями шоломі та панцирному обладунку, тримаючи лівою рукою за волосся супротивника, заносить над ним кинджал для нищівного удару. Поранений воїн припав на коліно, спираючись об землю рукою, а іншою направив лук вгору. На його обличчі застигла гримаса болю²⁷.

У правій частині платівки також дві фігури воїнів. Ліворуч лежить вбитий, роздягнений, обезголовлений скіф. Справа — бородатий кочовик у каптані без панциря з головою поваленого супротивника в руках. Над тілом обезголовленого варвара на золотій смужці зображені скіфський горит, меч з метеликоподібним перехрестям та панцир, який висить між ними.

У Луврі зберігається срібний позолочений ритон у вигляді голови кабана, верхня частина якого прикрашена сценою з скіфського життя²⁸. У центрі композиції бородатий вождь, спираючись на дротик, розглядає відтату чоловічу голову, яка лежить на землі. Навпроти нього — інший скіфський воїн простягає праву руку до відтатої голови. А. А. Передольська піддала сумніву автентичність цього виробу на підставі неправильної анатомії фігур і їх незграбності. Вона також вважає, що цей сюжет не притаманний елліно-скіфській торевтиці цього часу, а характерний для підробок кінця XIX — початку XX ст.²⁹ Однак цього замало, щоб дійсно вважати цю річ за підробку.

В одному з пасажів «Історії» Геродота йдеться ще про один з жорстоких звичаїв скіфів. «Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з

водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють» (Herod. IV, 66). На думку болгарського дослідника І.Маразова саме ця сцена представлена на ритоні з Карагодеуашху³⁰. На головному фризі цієї посудини зображені два скіфських вершника, повернутих обличчям один до одного. Під ногами їх коней лежать обезголовлені загиблі вороги. Скіфи вдягнені в куртки, вузькі штани та м'які шкіряні чобітки, прикрашені складним візерунком. У лівого вершника в руках ритон та скіпстр, правий — підняв правицю в жесті адорації (рис. 4, 1)³¹.

При цьому можна також згадати, що у нещодавно знайденому на Тамані вапняковому рельєфі IV ст. до н. е. теж відображено унікальний мотив трофею, здобутого у переможному бою над ворогом, — відрубані людські голови на тлі боротьби варварів³². Як композиційна його побудова з багаточаровим напластуванням просторових планів, так і зазначений мотив рідко зустрічається у мистецтві еллінів. Але наскільки вони могли належати скіфським художникам важко сказати. Можливо, в античних майстернях працювали вихідці із середовища варварів, які засвоювали основні художні прийоми грецьких майстрів, але використовували їх на практиці через властивий їм світогляд.

Крім того, порівняно більш статичні та ідеалізовані зображення старих розважливо-мудрих скіфів ми бачимо і на досить складному барельєфному фризі срібної позолоченої чаші з Гайманової Могили³³. На узвишші з каміння сидять два літні воїни у парадних скіфських костюмах, що нібито зосереджено, але спокійно щось обговорюють. Торевт для підсилення емоційної образності персонажів використав властивості різних дорогоцінних металів. Він покрити позолотою всі постаті, за винятком облич та кистей рук, завдяки чому вони яскраво сяють на мерехтливому тлі. Журливі, трохи загадкові погляди цих сповнених повагою скіфських вождів підкреслено детальною проробкою великих очей з гравірованими повіками і зіницями, охайними зачісками, довгими бородами з трохи підкрученими вусами, кожне пасмо яких вирізьблено різцем. Такі ж фігури бородатих скіфів показано на протилежному боці чаші, яка набагато гірше збереглась, через що неможливо роздивитись деталі облич та костюмів. Пози воїнів, які сидять, гордовито-самовпевнені і поважні, наділені характерними рисами. Їх надзвичайно тонко орнаментований одяг і військовий обладунок, розміщення слуг, які стоять навколішки позаду них, платівчаста гривна одного з скіфів та булава, підкреслюють їх високий соціальний статус.

Одним з основних елементів харчування скіфів було кобиляче молоко. Уже в «Ліаді» Гомера згадуються дивні дояри кобилиць — гіппемолги, молокоїдні, бідні і найсправедливіші з людей (XIII, 1—7). Їх часто зіставляють то з кіммерійцями, то зі скіфами³⁴. Однак, судячи за деякими даними цих гомерівських гіппемолгів елліни вважали скіфами та сарматами. Так, Страбон доводив, що Гомер знав скіфів як доярів кобилиць і молокоїдів (Strabo. VII, 3, 2—6).

Досить детально про спосіб доїння кобилиць і виготовлення з нього молока розповів Геродот на початку «Скіфського логосу»: «Вони беруть кістяні рурки, дуже схожі на сопілки, засувають їх у статеві органи кобили і дмухають ротом, і коли один дме, другий доїть. Воїни кажуть, що так вони роблять тому, що через дмухання роздуваються жили кобили і спускається її вим'я. Коли вони закінчують доїти, вони наливають молоко в глибокі дерев'яні посудини, саджають навколо кожної посудини на однаковій відстані один від одного сліпих і ті збовтують молоко. Потім вони знімають вершки, що утворюються на поверхні, які вважають кращою частиною молока, а те, що залишається на дні, вважають за гіршу частину» (Herod. IV, 2).

Але в жодній пам'ятці торевтики не показано ні процес доїння кобилиць чи виготовлення з їх молока спеціального сиру — гіппаки, ні дерев'яних посудин, фрагменти від яких трапляються при розкопках скіфських курганів³⁵. При тому, що кінь займає, як уже відзначалось, головне місце в багатьох



Рис. 4. 1 — сцена на ритоні з Карагодеуашху; 2 — ковпачок з Курджипсу.

сюжетах, а на пекторалі, зображено доярів корів та овець, найхарактерніша ознака скіфського побуту, так і не знайшла відображення в мистецтві.

Поодинокі писемні дані про зовнішній вигляд скіфів також знаходять підтвердження у пам'ятках торевтики. Зокрема, Кларк Солійський, фрагмент «Життєпису» якого зберігся у Афінея (Athen. XII, P. 524 c), навів дуже цікаві факти з життя скіфських старійшин, які стали розкошувати, як ніхто інший, носили багатий одяг, ввели «моду» обрізувати рабам волосся навколо всієї голови тощо. У свою чергу видатний філософ Платон відзначив, що цей одяг був шкіряним (Plato. Eric. XIX). А у відомому трактаті псевдо-Гіппократа сказано, що холод і їзда верхи були основною причиною того, що скіфи завжди носили однаковий одяг, основу якого становили штани. Дійсно,

на чашах з Гайманової Могили і Куль-Оби старійшини сидять в розкішних шкіряних, оздоблених візерунками костюмах³⁶. Вершники на чаші з Солохи вбрані в обшиті хутром та підперезані лускоподібними пасками каптани, орнаментовані шаровари-анаксіриди з тонкої шкіри, підв'язані знизу ремінцями чобітки. На золотому гребені з цього ж кургану торевт прикрасив вбрання скіфів складним візерунком, який, можливо, імітує золоті нашивні платівки. На платівці з Куль-Оби куртки лучників підперезані широкими пасками та облямовані хутром. Шаровари прикрашені візерунком у вигляді повздовжніх смуг з крапками та хрестиками між ними. Унікальні облягаючі шкіряні штани з повздовжнім заднім швом зображено на постатях воїнів на ритуальному передеріївському шоломоподібному предметі. Все це дає уявлення про основні елементи скіфського костюму. Судячи за цими пам'ятками, скіфи не тільки вміли тонко обробляти шкіру, але й шити з неї костюми та оздоблювати їх невігладливими візерунками. На слінів, які традиційно носили просто зшиті полотняні хітони та гіматії з одного полотнища тканини, такі костюми справляли належне враження: мешканці північнопонтійських міст, особливо, Боспору, запозичили у них цей тип одягу.

Щодо волосся та зачісок скіфських чоловіків, окрім наведеної згадки Кларка Солійського про стрижку рабів, Арістотель залишив єдине свідчення про те, що скіфи мали пряме волосся (Aristot. De mirab. auscult. 141). На всіх зображеннях скіфів можна переконатися в тому, що це відповідає дійсності. Раби-дояри на пекторалі та служники на Гаймановій чаші мають обрізане навколо голови волосся. Яскравим прикладом індивідуалізованих зачісок може бути зображення двох царів, боспорського та скіфського, на пекторалі з Товстої Могили. Видовжені пасма волосся чоловіка, який стоїть навколішки, зачісані назад і перев'язані широкою товстою стрічкою, що частково закриває зморшквате чоло. На потилиці вони передані окремими скульовдженими завитками. Детально подана коротка кучерява борода з невеликими вусами. Довге волосся другого чоловіка персвите кучерями, над чолом — витончений кок з тоненьких кісок, вуса та борода охайно розчесані³⁷. З дивовижною реалістичністю зображено людей на гребені з Солохи. Торевт виконав індивідуалізовані зачіски і риси обличчя. У вершників довге волосся, що, вибиваючись з-під шоломів, опускається окремими завитками на плечі; пишні вуса та бороди охайно зачесані і кожний кучер пророблено різцем. Звертає увагу зачіска піхотинця — його волосся підрізане, зачесане догори, а над чолом згорнуте у вигляді кока або валика. Неголосне обличчя воїна підкреслюється крапками, що імітують щетину; довгі вуса та борода передані за допомогою товстих пасм (рис. 2, 1). Зачіски старих і молодих скіфів можна порівняти на їх численних зображеннях у пам'ятках торевтики. Для них характерні довгі прямі пасма, що спускаються на плечі. Волосся над чолом зачесане догори чи завите у вигляді кока (рис. 3, 1)³⁸. Довга борода також є неодмінною ознакою старого поважного скіфа.

Окрім того, з трактату псевдо-Гіппократа дізнаємося, що волосся у скіфів було рудим: «Все скіфське плем'я — руде через холодний клімат, тому що сонце не діє з достатньою силою і білий колір ніби-то вигоряс від холоду і переходить у рудий» (Ps.-Hippocr. 28).

З цього ж трактату, який М. І. Ростовцев назвав «перлиною іонійської спостережливості і яскравим показником їх живого чуття дійсності» відомо, що скіф'янки за комплексцією були дуже огрядні, бо більшу частину життя проводили в ойкофорах. Через це вони народжували мало дітей. Водночас постійна верхова їзда у скіфських чоловіків викликала різні хвороби, внаслідок чого в їх племені було чимало евнухів.

Грецькі торевти дуже рідко зображували скіф'янок порівняно з чоловіками. У тих незначних за кількістю образах вбачають не простих жінок, а жриць або богинь. Але і в такому їх трактуванні слід, певно, вбачати реальний тип скіф'янки. На платівках з різних поховань з так званою сценою адорації, на сержках з кургану № 10 поблизу с. Велика Знам'янка жінки, які сидять, показані огрядними, у розкішному одязі, з дзеркалом у руці³⁹. У них і справді зафіксовано сидячий спосіб життя скіфських жінок. У цьому ж стані вони виконували і притаманні їх релігії ритуали.



Рис. 5. Прорисовка сцен на сахнівській діадемі.

З цього приводу привертає увагу свідчення Платона, що скіфські чоловіки і жінки п'ють нерозбавлене вино, обливають ним одяг і визнають це «чудовим і блаженним заняттям» (Plato. Legg. I, 9). Сцени пиття вина скіфами поодинокі в тореветиці. Крім того, в них вкладено особливий символічний зміст. Так, на золотій сахнівській діадемі представлена композиція з десяти людських постатей, що утворюють більш-менш самостійні групи (рис. 5). У даному випадку звернемось до крайньої праворуч сцени — два безбородих юнаки наповнюють посуд вином з амфори. Один із скіфів стоїть навколішки, тримаючи в руках амфору з канельованим тулубом. Поруч з ним юнак, який припав на одне коліно, підставивши під струмінь ритон, який він тримає у правій руці. У лівій, піднятій догори руці, в нього посудина з округлим тулубом. Поміж скіфами стоїть лутерій з двома ритонами та келихом, які вже, певно, наповнені вином. Для цієї пам'ятки притаманні схематизм та деякий примітивізм. Деталі облич, костюмів не виділені. Постаті показані силуетно, загальними масами.

На срібній позолоченій чаші з Гайманової Могили під ручками викарбувані дві постаті рабів-служників⁴⁰. Один з них п'є вино з великого бурдюка, інший, можливо, вже напідпитку, стоїть навколішки, тримаючись рукою за голову і намагається витягти гуску з мішка. На цій же чаші дуже погано збереглася ще одна сцена, яку можна пов'язати з винопиттям. Це два скіфських чоловіки, які сидять один супроти одного на кам'янистому пагорбі. Молодший скіф тримає в опущеній правиці келих з округлим тулубом та високими вінцями.

У так званій сцені адорації, варіації якої збереглися на численних золотих платівках з різноманітних скіфських курганів, також є зображення юнака, який п'є з ритона⁴¹. У центральній частині так званої сахнівської діадьми представлена верховна скіфська богиня, яка сидить з дзеркалом у руці, а перед нею стоїть навколішки скіфський вождь з ритоном та сокирою в руках⁴². За спиною богині знаходиться юнак, який тримає в піднятій лівій руці бубонець чи ритон (?) (рис. 5).

Досить детально Геродот описав, як скіфи виготовляють чаші з черепів своїх ворогів та утиральники з їх скальпів (Herod. IV, 64—65). Навіть Платон у діалозі «Світідем» відзначив, що скіфи вважали щасливими і найкращими людьми тих, які мали багато золота на чашах із черепів вбитих ними ворогів (XXV. 299E). Проте зображень таких речей у пам'ятках тореветики немає.

У скіфів існував унікальний ритуал: під час укладання угод з клятвами вони наливали у великий глиняний глек вина і змішували його з кров'ю із стегон обох учасників. «Так роблять вони, злегка надрізуючи тіло вістрям або дряпаючи ножом. Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитв і нарешті п'ють із глека і ті, що укладають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують», — писав Геродот (Herod. IV, 70).

Наведені свідчення змальовують яскраву картину, яка знайшла відтворення в так званій сцені братання, що у багатьох варіаціях трапляється на золотих платівках, сахнівській діадемі та ритоні з Лувра⁴³. З кургану Куль-Оба походить унікальна платівка із зображенням двох скіфів, які п'ють з

одного ритона стоячи навколішки. Ця пам'ятка відзначається вражаючою майстерністю та реалізмом у передачі поз і костюмів⁴⁴. Можливо, саме вона і відтворює описаний Геродотом ритуал, котрий був обов'язковим при укладанні угод.

Отже, порівняльна характеристика свідчень античних авторів з пам'ятками торевтики про скіфів показує, що чимало фактів, зафіксованих писемними джерелами, знаходять підтвердження в художніх творах. Однак перші з них інформативніші та різноманітніші. Якщо у літературній традиції звучить те чи інше повідомлення, то зображення сцен з життя скіфів, хоч і звужені образотворчими межами, все ж дають наочне уявлення про цей народ, доповнюють писемні дані. Вони також вказують на те, що боспорські торевти знали «Історію» Геродота, твори Ефора, псевдо-Гіппократа та інших авторів.

Ідеалізація варварів Ефором та його прихильниками торкнулась і творчості торевтів. Вони в основному зображували скіфів в ідеалізованому вигляді. В образотворчих сюжетах не зустрічаються численні геродотівські свідчення про жорстокість номадів. Цінність цих творів у тому, що їх можна трактувати в різних аспектах, знаходячи в них відповідну інформацію для вивчення духовного життя, побуту, військової справи, етнографії скіфських номадів.

Примітки

¹ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— М., 1925.— С. 1; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— К., 1991.— С. 80 сл.

² Переклад А. О. Білецького: *Геродот*. Історії в 9-ти книгах. — К., 1993.

³ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 4—6; 88—114; Каллистов Д. П. Античная литературная традиция о Северном Причерноморье // Исторические записки.— 1945.— № 16.— С. 182—197; Куклина И. В. 'Αβ]ο] в античной литературной традиции // ВДИ.— 1969.— № 3.— С. 120—130; Тахтаджян С. А. Идеализация скифов: Эфор и предшествующая ему традиция // Проблемы античного источниковедения.— М.— Л., 1986.— С. 59—68; Тахтаджян С. А. ΑΜΑΧΟΙ ΣΚΥΘΑΙ Геродота и последующая идеализация скифов Эфором // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья.— СПб., 1992.— С. 43—52.

⁴ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ.— 1970.— Вып. Д1—27.— С. 36.— Табл. XXIX, 435; Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 88—92.— Кат. 61.

⁵ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. Классические древности Южной России.— СПб., 1889.— Вып. I.— С. 58, 59.— Рис. 80; Русяева М. В. Эстетичні принципи відображення скіфів у грецькій торевтиці // ПЦУМ.— К., 1993.— С. 19, 20.

⁶ Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 81; Копейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 38—40.

⁷ Онайко Н. А. Античный импорт...— С. 34, 35.— Табл. XXVI—XXVII, 433; Мачинский Д. А. О смысле изображения на чертомлыцкой амфоре // Проблемы археологии.— Сб. статей в память проф. М. И. Артамонова.— Л., 1978.— Вып. II; Раевский Д. С. Об интерпретации памятников скифского искусства // НАА.— 1979.— № 1; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.).— К., 1991.— С. 174.— Кат. 91.

⁸ Черненко Е. В. Скифские лучники.— К., 1981.— С. 126—141.

⁹ Анохин В. А. Монеты Атея // Скифские древности.— К., 1973.— С. 24, 25.— Рис. 1.

¹⁰ Раевский Д. С. Куль-обские лучники // СА.— 1981.— № 3; Копейкина Л. В. Золотые бляшки...— С. 49, 50.— Кат. 19.

¹¹ Теракотові моделі подібних жител знайдені в боспорських дитячих могилах (Беньковський П. О теракотовых повозках из Керчи // ИАК.— 1903.— 9.— С. 63—72; Теракотовые статуэтки. Пантикапей // САИ.— 1974.— Вып. Г1—11.— Табл. 51, 52). Але вони імітують сарматські житла I—III ст. Хоч скіфські та сарматські візки мали багато спільного (Кожин П. М. О сарматских повозках // МИА.— 1969.— № 169.— С. 92, 93), зовнішній вигляд скіфської ойкофори все ж таки залишається невідомим у елітно-скіфському мистецтві.

¹² Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 87—92.— Рис. 71—76.

¹³ Тахтаджян С. А. ΑΜΑΧΟΙ ΣΚΥΘΑ Геродота...— С. 43—45.

¹⁴ Онайко Н. А. Античный импорт...— С. 44, 45.— Табл. XXIX, XLV, 476; Манцевич А. П. Указ. соч.— С. 57—60.— Кат. 34; Русяева М. В. Эстетичні принципи відображення скіфів...— С. 20, 21.

¹⁵ *Онайко Н. А.* Античный импорт...— С. 28—31.— Табл. XXII, 423, 424; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Указ. соч.— С. 230, 234.— Кат. 191.

¹⁶ Золоті оббивки піхов меча, начебто знайдені близько Нікополя, зараз зберігаються в Метрополітен музеї в Нью-Йорці (*G. M. F. Richter*. A Greek Sword Sheath of a Skythian king // *The Bulletin of the Metropolitan Museum of Art.*— New York, 1931.— XXVI.— Р. 44—48); *Шилов В. П.* Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. // *СА.*— 1961.— № 1.— С. 159—161.— Рис. 11, 12.

¹⁷ Відносно історичності цієї розповіді існують різні думки (бібл. див.: *Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 205; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— К., 1990.— С. 52—54).

¹⁸ *Моруженко А. О.* Скифський курган Передерієва Могила // *Археологія.*— 1992.— № 4.— С. 70—74.— Рис. 3—7.

¹⁹ *Онайко Н. А.* Античный импорт...— С. 23—25.— Табл. XIX, 420; *Черненко Е. В.* Скифские лучники...— С. 73—76; *Манцевич А. П.* Указ. соч.— С. 57—60.— Кат. 53.

²⁰ *Кубланов М. М.* Золотая бляшка из Чмырева кургана (Некоторые черты заупокойного культа у скифов) // КСИИМК.— 1955.— № 58.— С. 127—130; *Шилов В. П.* Золотой клад Скифского кургана // *Археологические раскопки на Дону.*— Ростов-на-Дону, 1962.— С. 65.— Рис. 3, 11; *Онайко Н. А.* Античный импорт...— С. 46.— Табл. XI, 4966; *Лесков О.* Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 44.— Рис. 35.

²¹ *Rostovtzeff M.* The Great Hero of Middle Asia and his exploits // *Artibus Asiae*, Leipzig, 1930/32, № 2/3, S. 107.

²² *Кубланов М. М.* Указ. соч.— С. 128—130.

²³ *Онайко Н. А.* Античный импорт...— С. 28—31.— Табл. XXII, 423; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Указ. соч.— С. 230, 234.— Кат. 191.

²⁴ *Мозолевський Б. М.* Вказ. праця.— С. 69.— Рис. 52, 3.

²⁵ *Галанина Л. К.* Курджипский курган.— Л., 1980.— С. 93 сл.— Рис. 51; *Русяева М. В.* Естетичні принципи відображення скіфів...— С. 10, 11.

²⁶ *Ростовцев М. И.* Указ. соч.— С. 329; *7000 ans d'art en Iran.*— Paris, 1961.— Р. 124.— № 731; *Ильинская В. А.* Золотая пластина с изображением скифов из коллекции Романовича // *СА.*— 1978.— № 3.— С. 90—100; *Черненко Е. В.* Скифские лучники...— С. 120, 121.

²⁷ Широкі штани прикрашені до колін невеличкими квадратиками, утвореними за допомогою глибоких паралельних вертикальних та горизонтальних рисок. Це, судячи за всім, луска обшивки панцирного набору. Такий тип одягу більше не зустрічається в зображеннях скіфів на пам'ятках торевтики (*Ильинская В. А.* Золотая пластина...— С. 93).

²⁸ *Charbonneau J.* La grotte du Louvre et de Musées de France.— 1962.— 12.— 295, 296; *Фрел Иржи.* Новый скифский памятник из Лувра // *СА.*— 1964.— № 3.— С. 292, 293.

²⁹ *Передольская А. А.* Оригинал или подделка? (По поводу луврского серебряного ритона) // *СА.*— 1966.— № 1.— С. 42—50.

³⁰ *Маразов И.* Ритоните в древня Тракия.— София, 1978.— С. 18.

³¹ *Лаппо-Данилевский А. С., Мальмберг В. К.* Древности кургана Карагодеуашх // *МАР.*— 1894.— № 13.— С. 75—77, 146—148.— Рис. 21—23; *Виноградов Ю. А.* О ритонах из кургана Карагодеуашх // *ПАВ.*— 1993.— № 6.— С. 66—71.

³² *Античная скульптура из собрания Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина.*— М., 1987.— С. 186—189; *Savostina E.* Trouville de reliefs antiques dans un etablissement agricole du Bosphore cimmerien (Taman) // *RA.*— 1987.— I.— Р. 11—18.

³³ *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили // *Археологія.*— 1971.— № 1.— С. 50—55.

³⁴ *Куклина И. В.* Указ. соч.— С. 120—130.

³⁵ *Манцевич А. П.* Деревянные сосуды скифской эпохи // *АСГЭ.*— 1966.— № 8.— С. 44; *Мозолевський Б. Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // *Скифия и Кавказ.*— К., 1980.— С. 105, 106.

³⁶ *Бідзіля В. І.* Вказ. праця.— С. 50—55; *Русяева М. В.* Естетичні принципи відображення скіфів...— С. 12, 13, 20.

³⁷ *Русяева М. В.* Основний сюжет на пекторалі з Товстої Могили // *Археологія.*— 1992.— № 3.— С. 34—46.

³⁸ *Rolle R.* Haar- und Barttracht der Skythen // *Золото степу. Археологія України.*— Шлезвіг, 1991.— С. 115—126.

³⁹ *Клочко Л. С.* Плечовий одяг скіф'янок // *Археологія.*— 1992.— № 3.— С. 96—98.

⁴⁰ *Бідзіля В. І.* Вказ. праця.— С. 50—55.

⁴¹ *Онайко Н. А.* Античный импорт...— С. 45, 46, 82; *Копейкина Л. В.* Указ. соч.— С. 41—42.— Кат. 6, 6а.

⁴² *АЛЮР.*— 1901.— Т. III.— С. 209—215; *Miller A., de Mortillet A.* Sur un bandeau en or

avec figures scythes decouvert dans un kourgan de la Russie Meridionale // L'Homme Prehistorique.— 1904.— № 9.— P. 273; Бессонова С. С., Раевский Д. С. Золота пластина із Сахнівки // Археологія.— 1977.— № 21.— С. 42, 43; Черненко Е. В., Ключко В. И. О подлинности золотой пластины из Сахновки // СА.— 1979.— № 4.— С. 270—274.

⁴³ Онайко Н. А. Античный импорт...— С. 46.— Рис. 11.— Табл. XL, 4946; Манцевич А. П. Курган Солоха— С. 64, 65.— Кат. 40; Бессонова С. С., Раевский Д. С. Вказ. праця— С. 45.

⁴⁴ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства.— СПб., 1889.— Вып. II.— С. 49.— Рис. 34; Лаппо-Данилевский А. С., Мальмберг В. К. Курган Карагодеуатих // МАР.— 1894.— № 13.— С. 148.— Рис. 22; Ильинская В. И., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 124—126; Русяева М. В. Естетичні принципи відображення скифів...— С. 9, 10.

М. В. Русяева

СОПОСТАВЛЕНИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВ АНТИЧНЫХ АВТОРОВ С ИЗОБРАЖЕНИЯМИ КОЧЕВЫХ СКИФОВ НА ПАМЯТНИКАХ ТОРЕВТИКИ

Сравнительная характеристика свидетельств древних авторов о кочевых скифах с их изображениями показывает, что греческие торевты хорошо знали жизнь и обычаи этого народа. Соответствие письменной и изобразительной традиции находит параллели в показе кочевого образа жизни, батальных сцен, вооружения, жанровых композиций, внешнего облика, причесок и костюмов. Отдельные памятники свидетельствуют о том, что мастера знали также и произведения Геродота, Эфора, псевдо-Гиппократ и других античных авторов.

М. V. Rusyaeva

COMPARISON OF EVIDENCES OF ANTIQUE AUTHORS WITH PICTURES OF THE NOMADIC SCYTHIANS ON THE THOREUTIC RELICS

A comparative characteristics of evidences left by ancient authors about the nomadic Scythians with their images shows that Bosphorian thoreutes knew well the life and traditions of that people. The correspondence between the written and imitative traditions has analogs in exhibition of the nomadic way of life, battle scenes, arms, genre compositions, appearance, hair style and costumes. Certain relics confirm that thoreutes also knew works written by Herodotus, Ephorus, pseudo-Hippocrates and by other antique authors.

Одержано 19.10.94

ПРО ЧАС І МІСЦЕ КАНОНІЗАЦІЇ ВОЛОДИМИРА

П. П. Толочко

У пропонованій статті здійснено спробу з'ясувати питання часу і місця канонізації великого кийського князя Володимира Святославича. На підставі аналізу літописних і житійних даних, а також історичних обставин, автор дійшов висновку, що урочистий акт проголошення Володимира святим Руської православної церкви відбувся у Новгороді в 1251 р.

Проблема канонізації Володимира Святославича лишається до наших днів не цілком з'ясованою. Напевне знаємо, що це не трапилось у Києві і відразу по його смерті, хоч існує думка, що святкування пам'яті святого Володимира почалось ще за Ярослава Мудрого. Є. Голубинський бачив причину зволікання з проголошенням Руською православною церквою Володимира святим в особ-

ливостях його характеру. До хрещення він був буйним язичником, після, хоч і проголосив пізнання Бога істинного, також не відмовився від деяких звичок язичницького періоду. До них, згідно з православними уявленнями, могли належати щонедільні бенкети на княжому дворі. «По вся недѣля устави на дворѣ въ гридниці пирь творити и приходити боляром, и гридем, и съцьскимъ, и десяцьким, и нарочитымъ мужемъ, при князи и безъ князя. Бываше множество от мясь от скота и от звѣрины, бяше по изобилью от всего»¹.

Як свідчить літопис, від цих бенкетів перепало також бідним і немічним. «Повелѣ всякому нищему и убогому приходити на дворѣ княжъ и сзимати всяку потребу, питье и яденье, и от скотниць кунами»². І все ж, ця християнська добродійність Володимира, як гадають дослідники, не переважила його слави людини, якій ніщо людське не було чужим. Ні аскетизмом, ні особливою набожністю він не відзначався. «Пам'ять про Володимирові бенкети, — як вважав Є. Голубинський, — довго жила в народі і ускладнювала визнання його святим». Це відбулось значно пізніше, коли все другорядне забулось, лишившись тільки у билинах і літописах, а народна уява цілком героїзувала і міфологізувала Володимира як хрестителя і просвітителя Русі³.

Думається, що справа полягала не тільки в пам'яті народній; проти канонізації Володимира, напевно, виступали і митрополити-греки.

Із непрямих свідчень писемних джерел можна дійти висновку, що питання канонізації Володимира, час від часу, дискутувалось у церковних колах Русі, принаймні, з 70-х рр. XI ст. Чернець Іаков у творі «Пам'ять і похвала Володимиру», захищаючи покійного князя від нарікань (очевидно з боку грецьких ієрархів), що він не творить чудес, писав: «Не дивимся, возлюбленніи, аще чудес не творить по смерти: мнози бо святии праведнии не створиша чудесъ, но святи сутуть. Рече бо нѣгдѣ о томъ святой Златоуст: «отъ чего познаемъ и разумѣемъ свята челоуѣка? Отъ чудесъ ли или отъ дѣлъ? И рече: отъ дѣлъ познати, а не от чудесъ»⁴.

Для Іакова Мніха Володимир був святой своїми справами, які він творив за прикладом святих отців. «Князь же Володимеръ поревновва святымъ мужъ дѣлу и житию ихъ, и вѣзлюби Авраамово житье, и подража страннолюбие его, Ияковлю истину, Моисѣеву кротость, Давидово безлобие, Костянтина царя великого, перваго царя хрестьянского, того подражая правовѣрисъ»⁵.

Автор посмертного панегірика Володимиру у «Повісті минулих літ» дорікає своїм сучасникам за недостатню шанобливе ставлення до пам'яті хрестителя Русі. «Дивно же есть се, колико добра створилъ Русьстѣй земли, крестив ю. Мы же, хрестьяне суще, не въздаемъ почестья противу оного възданью»⁶. Далі автор відзначив, що якби люди молились за Володимира перед Богом у день його смерті, і Бог бачив людську вдячність, тоді напевно прославив би його. Очевидно, не сподіваючись на загальнолюдську вдячність, літописець звертається безпосередньо до Бога, щоб він причислив Володимира до сонму праведників. «Дажь ти господь вѣнецъ с праведными, в пици райстѣй веселье и ликъствованье съ Авраомъ и с прочими патриархъ»⁷.

Із цитованих записів «Повісті минулих літ» і Іакова Мніха можна дійти висновку, що справа за канонізацією Володимира не була розв'язана ні в 70-ті р. XI, ні в перших десятиліттях XII ст. Звичайно, друга частина статті 1015 р. не обов'язково належить літописцям Нестору чи Сильвестру. Її автором міг бути і Никон. Але, коли б до часу останньої редакції «Повісті минулих літ» 1118 р. Володимир був причислений Руською православною церквою до лику святих, це напевно знайшло б своє відображення в літописі.

О. С. Хорошев, який присвятив історії руської канонізації XI—XII ст. спеціальне монографічне дослідження, вважає, що культ Володимира — хрестителя Русі склався вже в XI ст. З цього часу Руська православна церква внесла його у свої святці і поминала⁸. На підставі яких даних автор дійшов такого висновку невідомо. Із цитованих вище писемних свідчень XI—XII ст. це не випливає. До того ж, поминання ще не означало шанування Володимира як святого. Для церковних людей другої половини XI — перших десятиліть XII ст. канонізація Володимира лишалась бажаною мрією.

Але може це трапилось у XII ст.? Деякі літописні записи, начебто, дозволяють припустити таку можливість. Найхарактернішим у цьому плані є

повідомлення про завершення будівництва Успенського собору у Володимирі на Клязьмі і промову на урочистостях з цього приводу Андрія Боголюбського. «Глагола князем и боарам своим сице: град сей Владимиръ во имя свос созда святый и блаженный великий князь Владимир, просветивший всю Русскую землю святым крещением»⁹.

На жаль, достатніх підстав довіряти цьому повідомленню немає. Воно належить Никонівському зводу і не знаходить підтвердження у більш ранніх літописах. До того ж, засвідчує повну некомпетентність його автора. Адже Володимир Святославич не мав жодного відношення до заснування Володимира на Клязьмі, це зробив майже через сто років Володимир Мономах.

Хронологічно близький до цитованого запис Лаврентіївського літопису, який згадує Володимира Святославича, але нічого не говорить про його святість. «В то же лѣто (1169 р.— П. Т.) чудо сотвори Богъ и святая Богородица церкве Десятинныя в Киевѣ, юже бѣ создалъ Володимеръ, иже бѣ хрестиль землю Русскую»¹⁰.

Є. Голубинський вважав, що канонізація Володимира відбулася тільки у XIII ст. після 1240 р. Підставою до цього стало повідомлення про Невську битву, яка відбулася 15 липня 1240 р. і збіглася з днем смерті Володимира. Але в літописному записі перераховані тільки грецькі святі. «На собор святых отець 630, иже в Халкидане, и на память святая мучника Кюрика и Улиты»¹¹. Коли б Володимир на цей час уже був канонізований, автор запису про Невську битву неодмінно згадав би його у переліку святих.

В історичній літературі побутує думка, що володимирський культ мав місце і до 1240 р., але не був пов'язаний з днем смерті князя. Крім дослідницької інтуїції, жодних інших доказів на її підтвердження не наводиться.

Літописні свідчення домонгольського періоду суперечать такому здогаду. Характерним у цьому відношенні є повідомлення Галицько-Волинського літопису 1229 р. про взаємини Данила Галицького з польським князем Конрадом і укладення мирної угоди. «Богу поспѣвающую имя, створиста ему помощь велику, и внидоста со славою в землю свою, иный бо князь не входилъ бѣ в землю Лядскую толь глубоко, проче Володимера Великого, иже бѣ землю просветилъ»¹².

Як бачимо, згадка Володимира Святославича тут має не лише принагідний, а й змістовий характер. Ім'я Володимира доповнено спітетом «Великий» і наголошено на його заслугах як просвітителя Русі. Не може бути і найменшого сумніву в тому, що, коли б на цей час Володимир був канонізований, літописець назвав би його ще й святим.

Немає здогадок про день пам'яті св. Володимира і в давніх святцях, які належать до рубежу — перших десятиліть XIII ст. Навіть найповніший з них Румянцевський Обіходник XIII ст., який скрупульозно відзначає дні пам'яті руських святих, про Володимира не згадує. І це в той час, коли відзначено день освячення побудованої ним Десятинної церкви¹³.

Перша літописна згадка про Володимира Святославича як святого, міститься у Галицько-Волинському літописі і датується 1254 р. Розповідаючи про намір Данила Галицького виступити в похід на Чехію, до чого його спонукував угорський король, літописець зауважив, що це мало трапитись уперше за всю історію русько-чеських відносин. «Не бѣ бо в землѣ Русцѣи первее, иже бѣ воевал землю Чьшську, ни Святославъ Хоробрый, ни Володимеръ святый»¹⁴.

Виразніша інформація про святість Володимира є у «Житті Олександра Невського», вміщеному в Лаврентіївському літописі під 1263 р. У ньому повторено запис про Невську битву, але, на відміну від Новгородського літопису, вказано, що відбулася вона в день пам'яті і святого Володимира. «И прииде на ны въ день воскресенья, на память святыхъ отець, 600 и 30 бывша збора в Халкиданѣ, и святою мученику Кюрика и Улиты, и святого князя Володимера, крестившаго Русскую землю»¹⁵.

Із наведених літописних свідчень можна дійти висновку, що культ святого Володимира склався у перші десятиліття після монголо-татарської навали на Русь. З огляду на історичну ситуацію це здається цілком правдоподібним. З одного боку, в цей час, очевидно, значно послабшав опір грецьких ієрархів намаганням руських богословів канонізувати хрестителя Русі, з іншого, в

умовах завоювання більшої частини руських земель монголо-татарами, проголошення Володимира святим було, як ніколи, доречним. Руська земля, яку зібрав і просвітив Володимир Святославич, опинилась у смертельній небезпеці і вимагала його покровительства як святого.

І. І. Малишевський запропонував місце і точну дату канонізації Володимира. Він вважав, що спонукальною підставою до встановлення свята св. Володимира була Невська битва, яка відбулася в день його смерті 15 липня 1240 р. Близька перемога новгородських дружин на чолі з князем Олександром розцінювалась як своєрідне знамення або чудо, яке приписувалось покровителю Русі Володимирі¹⁶.

Оскільки ідея канонізації Володимира належала новгородському князю Олександру, то і місцем її здійснення став Новгород. У Києві це, начебто, зробити не можна було, оскільки він у цей час не мав князя. Натомість герой перемоги над шведами Олександр Невський, як вважав І. І. Малишевський, будучи князем благочестивим, мав підстави, завзяття і владу, разом з архієпископом новгородським Спиридоном встановити день святого Володимира¹⁷.

Коли говорити про бажання і спонукальні мотиви канонізації Володимира, що були в Олександра Невського, то І. Малишевський, очевидно, мав рацію, хоч зв'язок між цими двома важливими подіями і не був такий безпосередній, як йому здавалось. Із «Житія» Олександра, вміщеного в Лаврентіївському літописі під 1263 р., довідуємось, що чудо перемоги на Неві приписувалось не Володимирі, а його синам — мученикам Борису і Глібу. Несподівано, перед самою битвою, старійшина землі Іжорської іменем Пилип, якому було доручено пильнувати за ворогом, побачив незвичайне марево. На Неві з'явився корабель із мучениками Борисом і Глібом, які стояли у червоному вбранні і говорили про необхідність допомоги своєму родичеві Олександру. «И слыша шюм страшень по морю, и видѣ насадѣ единѣ гребущѣ, посредѣ насада стояша мученику Бориса и Глѣба въ одеждах червленых... и рече Борисъ брате Глебе, повели грести да поможем сроднику своему Александру»¹⁸. Пилип розповів це видіння Олександру, після чого той повів війська на ворога і здобув блискучу перемогу.

Що стосується іншої тези І. Малишевського про достатність повноважень новгородського князя і його архієпископа Спиридона для здійснення такої церковної акції, то вона викликає ще більші сумніви. Адже належало встановити свято не якогось місцевого праведника, а хрестителя Русі Володимира. Думается, що без участі у подібних церковних урочистостях великого київського князя і митрополита вони не мали б жодної канонічної сили для всієї Русі.

Формально Київ у 1240 р. справді не мав князя, фактично ж ним був Данило Галицький. Щодо неучасті в канонізації Володимира київського митрополита Іосифа, яка, начебто, впливала з його протидії цій акції, то це припущення цілком надумане і не може бути підкріплене жодним доказом.

Відповідаючи на питання, коли найвірогідніше відбувся акт канонізації Володимира, І. І. Малишевський заявив, що це могло статись між 15 липня і 6 грудня 1240 р. Головним аргументом на користь цього висновку стала відома фраза з «Служби» св. Володимиру, в якій Київ названо «великим» містом, а руських людей запрошено зійтись до «чесної церкви Володимира преблагенного». Оскільки, після нападу монголів Київ, згідно з І. І. Малишевським, перестав бути великим містом, а Десятинна церква зазнала руйнувань, то «Служба» мала бути складена лише до цієї трагічної події у житті Києва¹⁹.

Є. Голубинському цей аргумент не здавався переконливим. Він зауважував, що коли автором «Служби» був новгородець чи володимирець, то він міг і не знати, що після навали монголів Київ перестав бути великим містом.

Ми не можемо погодитись ні з І. Малишевським, ні з Є. Голубинським. Звичайно, трагедія, яка спіткала столицю Русі, була відома всім. Але розгром

* Шведи за все у 1240 р. на Русі взагалі не було митрополита. Як можна зробити висновок на підставі наявних даних, митрополит Іосиф уже після першого приходу до Києва монголо-татар відбув до Нікеї.

Києва не означав негайної втрати ним значення великого міста. Слова «Служби» не слід розуміти буквально. У ній йдеться не про фізичні розміри Києва, а про його церковно-політичне і духовне значення. Для руських людей, як, до речі, і для іноземців, Київ ще довго лишався великокнязівським містом, столицею Русі. Недарма монгольські хани видавали ярлики на Київ і на всю Руську землю. У статті 1249 р. Лаврентіївського літопису читаємо: «И приказаша (хан — П. Т.) *Олександрови Києвъ и всю Руськую землю*»²⁰. Великим і сакральним містом лишався Київ і для Візантії, патріархи якої своїми грамотами підтверджували його митрополичий статус через багато років після монгольського погрому.

Іншим аргументом на користь встановлення дня свята Володимира невдовзі після Невської битви, як вважав І. Малишевський, мала бути свіжість враження від одержаної перемоги. Логіка у цьому спостереженні, звичайно, є, але, прийнявши її, мусимо погодитись з тим, що урочистий акт канонізації найкраще було провести у наступний після 1240 р. день пам'яті Володимира. І враження від перемоги були ще свіжими, і часу для підготовки важливої церковної акції достатньо.

І все ж, ряд міркувань не дозволяють прийняти емоційну систему аргументації І. Малишевського. Вона не знаходить опертя, насамперед, в історичній ситуації найближчих після Невської битви років. Знаємо, що внаслідок якихось неспорозумінь з новгородцями, Олександр Ярославич змушений був уже через кілька місяців залишити з усією сім'єю Новгород і переселитись у Переяслав-Заліський. На прохання новгородців він повернувся до Новгорода навесні 1241 р. і відразу ж розпочав підготовку до відсічі німецьких лицарів. Далі війна з німцями 1242 р. Коли ж було займатись справою канонізації Володимира?

Сказане вище не означає, що ми взагалі заперечуємо висновок істориків щодо безпосередньої причетності Олександра Невського до канонізації Володимира Святославича і того, що ця всеруська церковна акція відбулась у Новгороді. Думається тільки, що сталось це в інший час і за інших обставин.

У 1249 р. Олександр отримав від хана Батия ярлик на Київ і Руську землю. «Приѣха Олександръ и Андрѣи от Кановичъ и приказаша Олександрови Києвъ и всю Руськую землю»²¹. Відтепер він став великим київським князем і, цілком закономірно, міг почувати себе главою усіх руських князів, відповідальним за долю Русі. Новий державний статус Олександра давав йому юридичні підстави для здійснення будь-яких загальнорусських заходів.

І. Малишевський, усвідомлюючи недостатню легітимність запропонованої ним канонізації Володимира стараннями удільного князя і єпископа, висловив припущення, що союзником благочестивого князя в поширенні культури св. Володимира був київський митрополит Кирил (1243—1280). Будучи обранцем Данила Романовича, він, як вважав І. Малишевський, завзято примкнув до Олександра Невського і сприяв встановленню вшанування св. Володимира спершу на Волині, звідки був родом, а потім і в інших землях Русі²².

Висновок І. Малишевського про визначну роль митрополита Кирила у поширенні на Русі культури св. Володимира, напевно, слушний. Не слід тільки вважати його лише виконавцем чужого рішення. Кирило, поза всяким сумнівом, мав бути головною дійовою особою урочистого церковного акту канонізації Володимира, який він, очевидно, здійснив разом з Олександром Невським, коли той став великим київським князем.

Новгородська приуроченість дійства дозволяє припустити, що це трапилось між 1249 р., коли Олександр одержав ханський ярлик на Київ і всю Руську землю, і 1252 р., коли він, ставши ще й князем Володимирської землі, переїхав до Володимира.

Найімовірніше канонізаційні урочистості відбулися в Новгороді 1251 р. Посереднє свідчення цьому міститься у статті Суздальського літопису. «В лѣто 1251. Поѣха митрополитъ в Новѣгородъ Великий, ко Олександрю, съ епископомъ Кирилом, и умоленъ бывъ Новгородци, поставиша блаженного Далмата епископомъ, месяца мая въ 25, на память обрѣтенъя главы святаго Иоана Предтечи. Того же лѣта. Бысть болѣзнь тяжка князю Олександрю, но

Бог помилова и молитва отца его Ярослава и блаженного митрополита, и епископа Кирила»²³.

Як видно із статті, в Новгороді 1251 р. зібрались найвищі світські і духовні володарі Русі, повноважень яких було достатньо для проведення такої важливої загальноруської церковної акції як проголошення Володимира святим.

Виникає закономірне питання, чому літописці жодним словом не проходили про цю важливу подію. Відсутність відповіді на нього, звичайно, підважує вірогідність запропонованого вище припущення, але в такому стані перебувають і всі інші здогади щодо канонізації Володимира. З невідомих причин вона лишилась поза увагою руських літописців. Але той факт, що вони починають говорити про Володимира як святого лише з 1254 р., дає більші підстави припускати близькість акту канонізації саме до цієї дати.

Примітки

- ¹ ПВЛ.— ч. 1.— С. 36.
- ² Там же.
- ³ Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— С. 185.
- ⁴ Цит. за: Голубинский Е. Указ. соч.— С. 185.
- ⁵ Там же.— С. 243, 244.
- ⁶ ПВЛ.— ч. 1.— С. 89.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI—XII вв.).— М., 1986.— С. 85.
- ⁹ ПСРЛ.— СПб. 1862.— Т. 9.— Стб. 222.
- ¹⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 357.
- ¹¹ Новгородская первая летопись.— С. 292.
- ¹² ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 758.
- ¹³ Мальшевский И. И. Когда и где впервые установлено празднование памяти св. Владимира 15 июля? // ТКДА.— 1888.— Январь. № 1.— С. 46—56.
- ¹⁴ ПСРЛ.— Стб. 821.
- ¹⁵ ПСРЛ. (Лаврентьевская летопись).— М. — Л., 1962.— Т. 2.— Стб. 479.
- ¹⁶ Мальшевский И. И. Указ. соч.— С. 46—56.
- ¹⁷ Там же.— С. 56.
- ¹⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 479.
- ¹⁹ Там же.— С. 53.
- ²⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 472.
- ²¹ Там же.
- ²² Мальшевский И. И. Указ. соч.— С. 64.
- ²³ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 472, 473.

П. П. Толочко

О ВРЕМЕНИ И МЕСТЕ КАНОНИЗАЦИИ ВЛАДИМИРА

Историки Русской православной церкви неоднократно обращались к проблеме определения времени и места канонизации крестителя Руси Владимира. К сожалению, решить ее, при отсутствии прямых свидетельств в письменных источниках, оказалось нелегко. В литературе высказывались различные точки зрения: от осторожных предположений о почитании культа Владимира уже в XI—XII вв. до полного отрицания акта канонизации церковью киевского князя. Ряд исследователей склонялись к мысли, что канонизация Владимира все же имела место, но случилось это только после монголо-татарского нашествия на Русь. Серьезным основанием этому утверждению служит тот факт, что первое упоминание в летописи о Владимире Святославовиче как святом относится только к 1254 г.

Е. Голубинский предполагал, что Владимир был канонизирован после 1240 г.

И. Малышевский, решительно поддерживая этот вывод, уточнил, что это могло произойти между 15 июля и 6 декабря 1240 г. в Новгороде. Побудительным мотивом для этого послужила, якобы, блестяще выигранная князем Александром Невская битва, которая состоялась в день смерти киевского князя 15 июля 1240 г. Современники рассматривали эту победу как чудо, сотворенное Владимиром, что и послужило основанием его канонизации.

При всей логичности подобных рассуждений, вывод, к которому пришли Е. Голубинский, И. Малышевский и другие историки, не кажется вполне убедительным. Во-первых, из «Жития» Александра Невского, содержащегося в Лаврентьевской летописи под 1263 г., явствует, что чудо победы на Неве приписывалось не Владимиру, а его святым сыновьям — Борису и Глебу. А во-вторых, Александр Невский, будучи удельным князем, не мог осуществить такую общерусскую церковную акцию, тем более без киевского митрополита.

Больше оснований утверждать, что канонизация Владимира Русской православной церковью состоялась тогда, когда Александр Невский стал великим киевским князем, то есть после 1249 г. Главным действующим лицом этого акта, безусловно, должен был стать митрополит Киевский и всяя Руси.

Свидетельство Суздальской летописи о прибытии в 1251 г. в Новгород митрополита Кирилла и епископа ростовского Кирилла, которые высветили на Новгородскую епископию блаженного Долмата, возможно, дает основание относить к этому времени и канонизацию Владимира. У собравшихся в Новгороде светских и духовных владык было для этого достаточно полномочий.

P. P. Tolochko

ON THE TIME AND PLACE OF CANONIZATION OF PRINCE VLADIMIR

Historians of the Russian Orthodox Church have often treated the problem on determination of the time and place of canonization of prince Vladimir, the Baptist of Rus. Unfortunately, the problem is difficult to be solved as there is no immediate evidence in written sources. Different views were expressed in literature pertaining to the problem: from cautious suppositions on the worship of the Vladimir cult already in the 11th-12th cent. to complete rejection of the very act of the Kiev prince's canonization by the church. Some scientists were inclined to believe that nevertheless the canonization took place, but it happened only after the Mongol-Tatar invasion to Rus. This inference is underlain by the fact that the first mention of Vladimir Svyatoslavovich as a saint in the chronicle is dated only 1254.

E. Golubinsky has supposed that Vladimir was canonized after 1230. I. Malyshevsky has resolutely supported this view, defining more exactly that it might occur between July 15 and December 6, 1240 in Novgorod. An impelling motive for that act was, supposedly, the battle on the Neva river which took place in the day of the death of the Kiev prince on July 15, 1240 and was magnificently won by prince Alexander. Contemporaries welcomed that battle as a miracle made by Vladimir, which served a basis for canonization of the latter.

All these meditations, being quite logical in their nature, nevertheless have led to a conclusion made by E. Golubinskaya, I. Malyshevsky and other historians which seems to be not entirely convincing. First of all, it follows from «Zhitie» (life) of Alexander Nevsky described in the Lavrentievsky chronicle of 1263 that the miracle of victory on the Neva was ascribed not to Vladimir, but to his saint sons — Boris and Gleb. Secondly, Alexander Nevsky, being an independent prince, could not implement such all-Russian church action the more so as without the Kiev metropolitan.

There are more grounds to insist that canonization of Vladimir by the Russian Orthodox Church happened when Alexander Nevsky has become a great Kiev prince, i. e. after 1249. The main acting person of that event should be, undoubtedly, the metropolitan of Kiev and the whole Rus.

Evidence found in the Suzdal chronicle on the arrival of Cyril, the metropolitan, and Cyril, the bishop of Rostov, to Novgorod in 1251 with the aim to bless blissful Dolmat for Novgorod bishophood, probably, give grounds to refer canonization of Vladimir to that very time. Secular and ecclesiastical sovereigns arrived to Novgorod were enough authorized to do that.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ



КУЛЬТУРНА НАЛЕЖНІСТЬ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ЧЕРКАСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

І. В. Палагута

Використовуючи матеріали розвідок у зоні затоплення Кременчуцького водосховища (на території Золотоніського та Чорнобайвського р-нів Черкаської обл.), автор статті намагається простежити розвиток пам'яток доби бронзи від культури багатоваликаної кераміки до пізньобронзових, які за типом наближаються до сабатинівських.

Пам'ятки середньої та пізньої бронзи на території лівобережжя Середнього Подніпров'я вивчені поки що, на жаль, недостатньо. Хоч цей регіон, який знаходиться на стику різних природних та культурних зон, і відігравав важливу роль у процесі розвитку культур бронзової доби України. Якщо ми маємо у Середньому Подніпров'ї кілька більш-менш досліджених пунктів культури багатоваликаної кераміки (далі — КБК), то питання про культурну належність населення цього регіону доби пізньої бронзи залишається відкритим¹. Проте, можливо традиційно, ця територія до останнього часу відносилася різними дослідниками до зрубної культури². Можливість зробити чіткі висновки обмежувалася недостатнім фактичним матеріалом.

Деякою мірою джерелознавчу базу з цього питання поповнюють матеріали розвідок, виконаних у 1987—1990 рр. загоном Черкаської Лісостепової археологічної експедиції, у складі якої працював і автор статті³.

У зоні затоплення Кременчуцького водосховища поблизу сіл Чапаєвка, Чехівка, Іркліїв Золотоніського р-нів Черкаської обл. було досліджено 13 пунктів, що містять кераміку КБК пізньої бронзи, зібрано досить значну кількість підйомного матеріалу. Усі ці пункти розташовані у заплаві Дніпра, а нині більшу частину року затоплені водосховищем. Співвіднести їх з виявленими розвідками 50-х рр. не можливо, тому що після створення водосховища ситуація тут дещо змінилася. Експедицією «Славутич» у 1981 р. тут ніяких місцезнаходжень не знайдено⁴.

Розвідки провадилися на відносно невеликій території, охоплюючи частину заплави Дніпра, що періодично затоплюється, на протязі близько 15 км вздовж берега. Необхідно відзначити, що пункти розташовані досить близько: відстань між ними рідко перебільшує 1—1,5 км. На більшості культурний шар майже повністю знищено водою. У цих умовах ми спробували виділити окремі керамічні комплекси, по можливості співвіднести їх з матеріалами інших пам'яток та простежити розвиток типів кераміки. Не претендуючи на повноту висновків, що за матеріалами розвідок поки що зробити неможливо, спробуємо лише накреслити основні напрямки у вирішенні питання про культурну належність населення та шляхи розвитку культур доби бронзи Середнього Подніпров'я.

© І. В. ПАЛАГУТА, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1996 р.

61

Звертаючись до огляду окремих пунктів, насамперед зупинимось на матеріалах КБК. Нами досліджено п'ять зруйнованих поселень цієї культури.

Пункт Чапаська УТОС I поблизу с. Чапаська (прив'язка пунктів зроблена до розташованої на березі водосховища бази відпочинку Черкаського УПП УТОС та Липівського орнітологічного заказника — ЛОЗ) серед значної кількості різночасового матеріалу дає фрагменти кераміки КБК, які виділяються орнаментациєю у вигляді горизонтальних рядів розчленованих пальцьовими вдавленнями та гладеньких валиків, часто у поєднанні з прокресленим орнаментом (рис. 1, 1, 3). Зустрічаються також такі елементи, як вдавлення, наліпи, які є характерними для орнаментациї посуду доби ранньої бронзи (рис. 1, 3, 5), що напевно свідчить про архаїчність комплексу⁵ (така орнаментация серед інших матеріалів або зовсім відсутня, або представлена на поодиноких невиразних черепках). Кілька фрагментів тулуба вказують на наявність біконічних посудин з ребристими боками (рис. 1, 4), хоч присутні і більш-менш округлі форми. Повністю реконструйовано тільки невеличку конічну мисочку (рис. 1, 2).

Напевно до КБК належить фрагмент нижньої частини посудини, прикрашеної гладеньким валиком, створюючи «ялинкові» композиції з пункту Чапаська ЛОЗ-3 (рис. 1, 10). Аналогічний орнамент виявлено на горщику із зруйнованого кургану в Чапасьці⁵.

Характерними для КБК є також фрагменти здебільше біконічних горщиків з більш-менш виразним ребром у середній частині тулуба та невеликими відігнутими назовні або майже прямими вінцями, які походять з пункту Чапаська ЛОЗ-6. Нижня частина тулуба та вінця у більшості випадків прикрашені горизонтальними рядами валиків, по плічках — орнаментация прокресленими лініями, які утворюють трикутні, «ялинкові», «листоподібні», «паркетні» та інші композиції (рис. 1, 7, 9). Цікавими є фрагмент тулуба посудини, прикрашеної завитим у спіраль розчленованим наліпним валиком (рис. 1, 8), та фрагмент денця на зовнішній частині якого два валики утворюють композицію у вигляді хреста (рис. 1, 6).

На Мойсінських Кучугурах (поблизу с. Іркліїв) під зрізом берега зібрано розвал подібного горщика біконічної форми і видовжених пропорцій. Горщик прикрашено двома рядами валиків під вінцями та горизонтальними валиками у нижній частині тулуба. По плічках — орнаментация з прокреслених ліній, що утворюють композицію з вписаних один в одного трикутників, простір між якими заповнений наколами (рис. 1, 11).

Пункт Чапаська ЛОЗ-5 дає схожий матеріал. Цікаво, що тільки один із знайдених фрагментів (але розташований не в межах головного скупчення) має на плічках прокреслений орнамент (рис. 1, 12), у більшості ж ця частина залишається неорнаментованою (рис. 1, 13, 15). Крім біконічних є також посудини банкової форми з прямими стінками (рис. 1, 14). Тут знайдено також два фрагменти крем'яних серпів зі слідами роботи — залощення по краю леза (рис. 3, 2), та кам'яний товчачик з чотирма виступами (рис. 3, 1). Серпи є характерною знахідкою на багатьох поселеннях середньої — пізньої бронзи України. Товчачики, подібні до нашого, датуються досить широко (від пізньоямного до сабатинівського часу), вони детально проаналізовані у праці І. Т. Чернякова⁷. Зустрічаються на досить великій території — від Поволжя до Румунії, але є характернішими для степової зони, а на території Лісостепу відомі ще з Чикалівки⁸, стоянки Яремівка на р. Студенець⁹, с. Шахівка Полтавської обл.¹⁰ Наш екземпляр виділяється малими розмірами — його висота лише 7,3 см.

Усі розглянуті вище матеріали мають ряд спільних рис, які дозволяють віднести їх до КБК. Найбільш характерна форма посуду тут — біконічний горщик з більш-менш виділеним ребром, значно менше трапляються посудини з округлими боками. Орнаментация теж у більшості випадків побудована за єдиною схемою: нижня частина тулуба та шийка вкриті горизонтальними рядами валиків, а по плічках найчастіше — прокреслений орнамент. Випал цих горщиків нерівномірний, черепок на зламі темного кольору. Характерною є домішка дрібного піску в глиняній масі. На Черкащині подібна кераміка відома з Суботівського городища¹¹, Монастирка (Правобережжя), не-

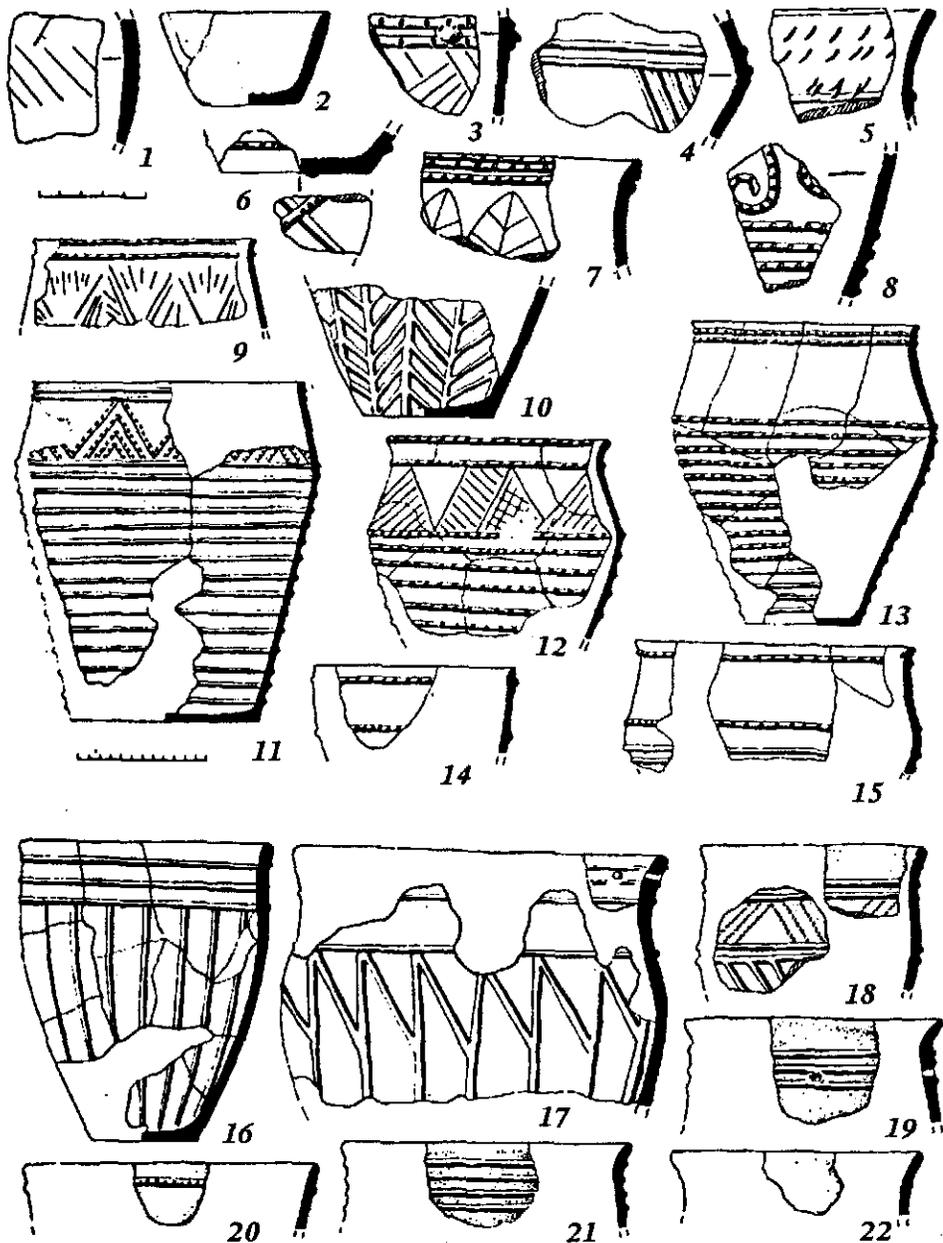


Рис. 1. Кераміка КБК: 1—5 — Чапаєвка УТОС-1; 6—9 — Чапаєвка ЛОЗ-6; 10 — ЛОЗ-3; 11 — Мойсинські Кучугури; 12—15 — ЛОЗ-5; кераміка перехідного часу: 16, 17 — УТОС-5; 18—20 — ЛОЗ-2; 21, 22 — ЛОЗ-1.

велика колекція зберігається у шкільному музеї с. Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну (Лівобережжя). Вона знаходить аналогії на багатьох відомих поселеннях середньодніпровського варіанту КБК¹².

Звертаючись до інших, пізніших, на наш погляд, комплексів, спробуємо виділити дві групи: ранню, яка має ще окремі елементи КБК (пункти Чапаєвка УТОС — 5, 6; ЛОЗ — 1, 2, 4), перехідну від КБК до пізньої бронзи, та власне пізньобронзову (пункти Чапаєвка УТОС — 2, 7, 8).

Для першої групи характерна наявність посудин банкового типу з опуклими стінками та ледве відігнутими назовні потовщеними вінцями, або високих горщиків з опуклим тулубом. Ця кераміка орнаментована гладенькими наліпними валиками. Найчастіше три-чотири валики розміщені горизонтально-

но під вінцями та на шийці посудини, а по тулубу — рядки вертикальних валиків. Своєрідною є технологія орнаментатції — це нанесення на зовнішню поверхню посудини смужок рідкої глини, що утворюють шар, з якого формуються валики (своєрідний ангоб). Посуд бурого або темно-брунатного кольору, виготовлено з глиняної маси з домішкою великого піску, випал нерівномірний — зовнішня поверхня часто світліша за внутрішню.

Фрагменти семи таких посудин походять з пункту Чапасвк УТОС-5. Одна з них реконструйована повністю (рис. 1, 16), інші — частково. На одному фрагменті валик утворює зигзагоподібну композицію (рис. 1, 17). Разом з керамікою тут знайдено фрагмент обушкової частини кам'яної свердленої сокири-молота.

Подібні посудини знайдено на пункті Чапасвк ЛОЗ-4 (рис. 2, 1) разом з розвалами двох невеликих неорнаментованих горщиків з округлим тулубом та невеликими відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 3, 4) та кількома фрагментами великої посудини — «піфоса», діаметр вінець якого понад 50 см, орнаментованою горизонтальними та вертикальними валиками. Тут також знайдено кам'яного молота з жолобом посередині для прив'язування.

Невеликі колекції кераміки, яка наближається до описаної вище, походять з пунктів Чапасвк УТОС-6 та Чапасвк ЛОЗ-1 (рис. 1, 21, 22), ЛОЗ-2 (рис. 1, 18, 19, 20), де серед фрагментів, прикрашених валиками, зустрічаються також неорнаментовані, а, як виняток, є фрагмент, де разом з валиками нанесено шнуровий орнамент (рис. 1, 18).

Подібні до описаних «високі посудини майже всі... вкриті рядами валиків... у горизонтальному та вертикальному напрямках» походять з Сабатинівки¹³, де кераміка з багатоваликовою орнаментатцією становить до 17%¹⁴, та з Чикалівки, де близько 5% кераміки орнаментовано у такій же манері¹⁵. Але до сабатинівських ці комплекси відносити неможливо, по-перше тому, що поряд з вищезгаданою повністю відсутня кераміка, прикрашена одним валиком, що є характерним для власно пізньобронзових комплексів (умови, в яких зроблено ці знахідки, — більшість з посудин знайдено в розвалах — дозволяють досить упевнено судити про характер порушених пам'яток).

З іншого боку, ця кераміка хоч і несе ще багатоваликову орнаментатцію, але вже втрачає характерну для КБК біконічну форму. Досить чіткою ознакою, на наш погляд, є також повна відсутність прокресленого орнаменту, який дуже часто зустрічається на кераміці «класичної» КБК. Крім того простежуються відміни у мотивах орнаментатції. З технологічної точки зору її відрізняє наявність своєрідного «ангобу», з якого формуються валики, та інший склад глиняної маси, де переважає домішка великого піску або кварцу. На підставі цього автор вважає за можливе виділити ці матеріали у групу перехідних від КБК до пізньобронзових, які розглянемо нижче.

До власне пізньобронзових комплексів, як ми вказували вище, характерна наявність кераміки, орнаментованої одним валиком, який оперізує вінця чи плічка посудини, досить великої кількості неорнаментованої кераміки, хоч і при збереженні значного проценту посудин з багатоваликовою орнаментатцією (тип горщиків з пунктів ЛОЗ-4 — УТОС-5).

З цих пунктів найбільшу кількість матеріалу дає поселення Чапасвк УТОС-7. Тут зібрано близько 120 фрагментів кераміки (переважно вінець), розвали чотирьох посудин та більше двох десятків різноманітних кам'яних та крем'яних знарядь праці. Близько 15—20% фрагментів мають багатоваликову орнаментатцію (рис. 2, 13, 14). Характерні також округлобкі горщики, прикрашені гладенькими або розчленованими насічками чи вдавленнями наліпним валиком, розташованим по плічках або під вінцями посудини (рис. 2, 5—7, 11). У деяких випадках кінці валика розімкнені та опущені донизу у вигляді «вусів» (рис. 2, 6). Є фрагменти банкових посудин з прямими вінцями, або неорнаментованих, або також прикрашених валиком (рис. 2, 9), кілька фрагментів прикрашено ямками (рис. 2, 8) чи пальцевими вдавленнями. Серед форм присутні також і близькі до сабатинівських низькі широківідкриті кубки (рис. 2, 10)¹⁶.

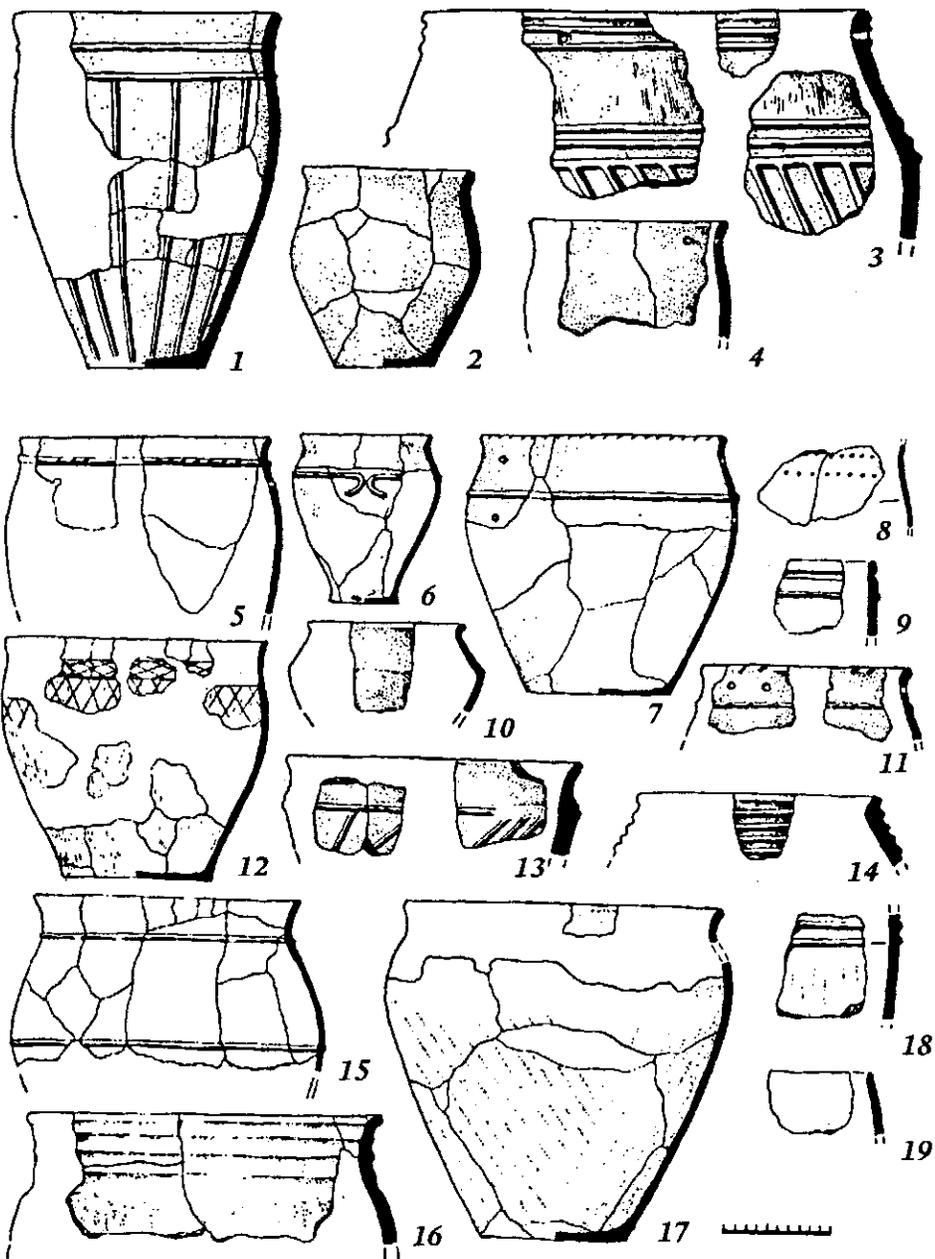


Рис. 2. Кераміка перехідного часу: 1—4 — Чапаська ЛОЗ-4; пізньобронзова кераміка: 5—14 — Чапаська УТОС-7; 15, 16 — УТОС-8; 17—19 — УТОС-2.

Посуд такої форми та схожій орнаментатії відомий з сабатинівських поселень, найближчі аналогії йому ми знаходимо в Чикалівці¹⁷.

Подібна кераміка зустрічається також і серед пізньобронзових матеріалів з Суботівського городища, автори розкопок зближують її з посудом поселення Бабино IV¹⁸. За складом тіста кераміка з Середнього Подніпров'я теж наближається до сабатинівської — абсолютна більшість фрагментів має домішку піску.

З основної маси кераміки виділяється горщик, поверхня якого заглажена гребінчастим штампом, прикрашений по плічках прокресленим орнаментом (рис. 2, 12). Зовнішня поверхня донця також вкрита косою сіткою з прокреслених ліній. Винятковою є присутність органічних домішок у тісті. Але ана-

логічні фрагменти та цілі форми відомі з Чикалівки, де вони віднесені до так званих тюльпаноподібних горщиків та становлять близько 7% кераміки¹⁹.

З цього пункту походить також досить значна колекція кам'яних знарядь: розтиральників, товчачиків, відбійників, фрагменти та одна ціла невеличка зернотерки. Серед крем'яних знарядь — дві скребачки та фрагмент серпа, обробленого двобічною ретушю (рис. 3, б); знайдено також глиняне прясло. Особливості цього набору (наявність зернотерок, розтиральників, серпа) вказують на землеробський характер господарської діяльності мешканців поселення. Тут відкриті також залишки вогнища, складеного з оброблених брил граніту та кілька невеликих фрагментів глиняних валиків — залишки зруйнованих конструкцій жител.

Колекція з пункту Чапаська УТОС-2 нараховує 73 фрагменти кераміки (серед них 32 фрагменти вінець та 20 денець). Посуд переважно неорнаментований, але для деяких посудин характерне покриття поверхні свосередним смугастим згладжуванням. Саме так оброблено поверхню єдиного реконструйованого горщика з опуклим тулубом, високо піднятими плічками та невеликими відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 17). Виявлено також фрагменти банкових посудин з прямими стінками (рис. 2, 19), деякі з них прикрашені по плічках одним-двома валиками (рис. 2, 18). У керамічному тісті — домішка великого піску, товченого граніту; випал нерівномірний, черепки світло-брунатного та сірого кольорів.

Особливу зацікавленість викликає знахідка фрагменту верхньої частини пласкої в перерізі глиняної антропоморфної фігурки, шия якої ледве видіється вперед, руки передані у вигляді конічних виступів. За складом тіста вона аналогічна іншій кераміці з цього пункту — характерною є домішка великого піску та товченого кварцу (рис. 3, 5). У даному регіоні таку знахідку виявлено вперше. Аналогічна статуетка походить з білогородського поселення поблизу с. Ворошилівка Троянівського р-ну Житомирської обл.²⁰ Цікавою є також знахідка заготовки гранітної бурави округлої форми з виділеною шийкою та ледве означеною невеликою заглибиною для отвору (рис. 3, 4).

До цього ж кола старожитностей пізньої бронзи наближаються залишки трьох посудин з пункту УТОС-8, одна з яких — горщик плавної S-подібної форми в профілі — прикрашена двома горизонтальними валиками: під вінцями та на найбільшому діаметрі (рис. 2, 15). Інший фрагмент орнаментовано трьома горизонтальними валиками під вінцями, третій прикрашено горизонтальними конелюрами, розміщеними на шийці (рис. 2, 16), що зближує його з керамікою пізнішого білозерського часу, хоч такі фрагменти теж зустрічаються в Чикалівці²¹.

Щодо металевих виробів цього часу, то, на жаль, вони зустрічаються на території Черкаського Лівобережжя тільки у вигляді випадкових знахідок. З району сіл Чапаська та Чехівка походить невеликий (довжиною 12,8 см) бронзовий дволезовий ніж з пласким ромбоподібним упором (рис. 3, 3). Найближчі аналогії йому походять з м. Канева та с. Берестяги Канівського району²², Лобойківського скарбу (КТР Н32 за Є. М. Чернихом)²³.

Як ми вказували на початку статті, більшість дослідників відносила територію Середнього Подніпров'я до зрубної культури. Останнім часом ця теза переглядається, хоч і за відсутності детальних польових досліджень. Так, на думку М. М. Чередниченка, «пам'ятки пізньої бронзи Подніпров'я з'явилися внаслідок продовження розвитку попереднього типу пам'яток (тобто КБК — І. П.), а не різкої зміни тут населення»²⁴. Вони розглядаються вченим разом з більш східними за зрубні, хоч на них і «треба було б поширити поняття сабатинівська культура»²⁵. С. С. Березанська підкреслює, що «пам'ятки тут або не мають чітких ознак, або об'єднують риси зрубної та сабатинівської культур»²⁶, а в останній праці висловлює необхідність «виключити район Київського Подніпров'я з області поширення зрубної культури»²⁷.

Наш матеріал дозволяє доповнити висловлені думки. Звертаючись до описаних пам'яток, по-перше, слід відзначити генетичну підоснову КБК для пам'яток пізньої бронзи. При цьому виділяються перехідні комплекси (типу Чапаськи УТОС-5, ЛОЗ-4), де посуд втрачає вже характерну для КБК біко-

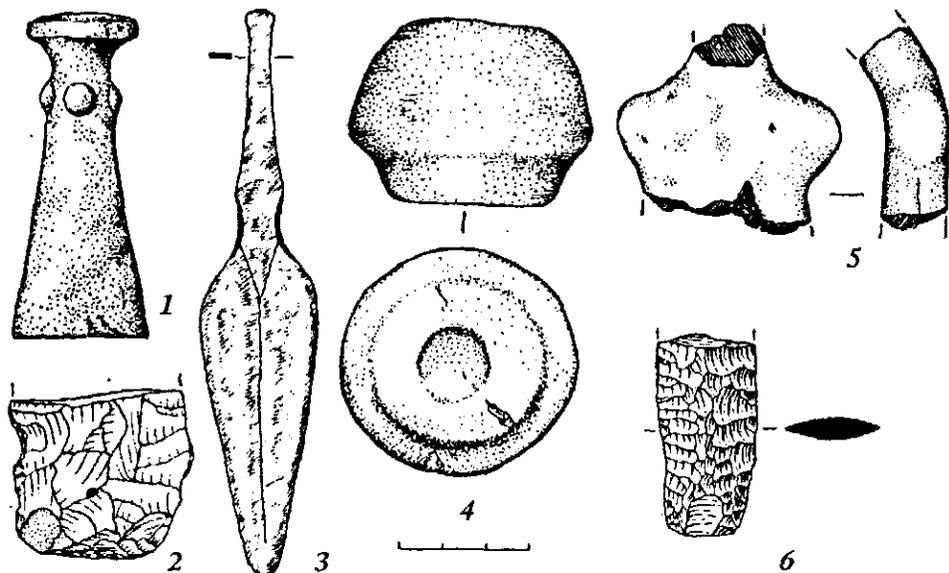


Рис. 3. 1, 2 — Чапаєвка ЛОЗ-5, кам'яний пест та фрагмент серпа; 3 — бронзовий ніж; 4, 5 — Чапаєвка УТОС-2, булава та фрагмент антропоморфної статуетки; 6 — Чапаєвка УТОС-7, фрагмент серпа.

нічну форму, але має ще орнаментацию багатьма валиками, також змінюються композиції орнаменту та зникає орнаментация прокресленими лініями. Саме такі «багатоваликові» посудини присутні разом з іншою керамікою на ранніх сабатинівських поселеннях (Сабатинівка, Чикалівка, Чапаєвка УТОС-7 тощо). Пізньобронзові комплекси з керамікою, прикрашеною одним валиком, мають аналогії як у кераміці, так в складі знарядь праці серед сабатинівських пам'яток, особливо близькі вони до Чикалівки. Кераміка з цих пунктів наближається до сабатинівської також і за складом тіста — абсолютна більшість фрагментів мають домішку піску, а для зрубної кераміки з поселень Лівобережного Лісостепу навпаки характерна домішка шамоту та органічних матеріалів²⁸.

На своєрідність лобойківського металу, до якого за морфологічними ознаками близький ніж з Чапаєвки, та відміну його від зрубного вже вказували дослідники²⁹. Наявність серед матеріалів антропоморфної статуетки теж вказує на зв'язок Середнього Подніпров'я з землеробськими південно-західними культурами.

Відсутність у цьому регіоні (вище р. Сули) поховань у зрубках, характерних для лісостепової зрубної культури в басейні Сіверського Дінця та для курганів Самаро-Орельського межиріччя теж вказує на відміну населення цієї території від більш східного регіону. Поодинокі знахідки кераміки та інших речей зрубної культури, як і зрубні впливи в керамічному комплексі, не змінюють тут загальної картини. Вважаємо, що майбутні, ширші розшуки мають уточнити цю картину та детальніше показати роль окремих компонентів у розвитку культури пізньої бронзи Середнього Подніпров'я, її участь у формуванні білогородівських та чорноліських пам'яток. Крім цього, на нашу думку, треба було б поставити питання про локальну своєрідність пам'яток Подніпров'я.

Примітки

¹ Березанская С. С. Культурно-хронологические взаимоотношения между сабатиновской и срубной культурами на территории Украины // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: тез. докл. Всесоюз. конф. — Суздаль, 1987. — М., 1987. — С. 38, 39.

² Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді — бронзи на території України. — К., 1988. — С. 107. — Рис. 9; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху

бронзы.— К., 1982.— С. 34.— Рис. 16; Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 50—54.— Рис. 14.

³ Григорьев В. П., Сиволап М. П. Отчет о работе Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1988 г. // ИА ИА НАНУ.— К., 1989.

⁴ Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Кременчугского водохранилища в 1981 г. // ИА ИА НАНУ.— К., 1982.

⁵ Братченко С. И. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.— К., 1977.— С. 21—42.

⁶ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА.— 1960.— № 4.— С. 26—41.— Рис. 9.

⁷ Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э.— К., 1985.— С. 91, 92.— Рис. 42.

⁸ Шарафутдинова И. М. Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука // Археология.— 1964.— Вып. XVII.— С. 164, 165.— Рис. 7, 1.

⁹ Сибильов М. В. Старовинності Ізюмщини.— Ізюм, 1930.— Вып. IV.— Табл. XXXIV, 9.

¹⁰ Рудинский М. Археологічні збірки Полтавського музею.— Полтава, 1928.— С. 16.— Табл. 11, 37.

¹¹ Зберігається у фондах музею кафедри археології історичного факультету Московського державного університету.

¹² Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 14—23.

¹³ Крицова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА.— 1955.— № 46.— С. 126—128.

¹⁴ Шарафутдинова И. И. К вопросу о сабатиновской культуре // СА.— 1968.— № 3.— С. 16—34.

¹⁵ Шарафутдинова И. М. Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука...— С. 159—162.

¹⁶ Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И. Культуры эпохи бронзы...— С. 97.— Рис. 26, 12.

¹⁷ Шарафутдинова И. М. Поселения эпохи поздней бронзы...— С. 159—161.— Рис. 4, 1; 5, 7.

¹⁸ Граков Б. И., Тереножкин А. И. Субботовское городище // СА.— 1958.— № 2.— С. 166, 167.— Рис. 3.

¹⁹ Шарафутдинова И. М. Поселения эпохи поздней бронзы...— С. 161, 162.— Рис. 5, 12, 14.

²⁰ Березанская С. С. Поселения раннего железного века в Житомирской области // АП.— 1956.— С. 50, 51.— Табл. 1.— Рис. 9.

²¹ Шарафутдинова И. М. Поселения эпохи поздней бронзы...— С. 159—164.— Рис. 5, 5.

²² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— Рис. 98, 3, 4.

²³ Черных Е. И. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 111—124.— Табл. XXXV, 20, 28, 29.

²⁴ Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И. Указ. соч.— С. 50.

²⁵ Там же.— С. 81.— Рис. 14.

²⁶ Березанская С. С. Культурно-хронологические взаимоотношения...— С. 39.

²⁷ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.— С. 108, 109.

²⁸ Денисова А. А. Некоторые особенности технологии изготовления керамики срубной культуры на территории Лесостепной Украины // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: тези доп. XX Респ. конф.— Одеса, жовтень, 1989.— К., 1989.— С. 60, 61.

²⁹ Березанская С. С. Усово Озеро...— С. 109.

И. В. Палагута

КУЛЬТУРНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕЙ И ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ЧЕРКАССКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ

В статье анализируются результаты разведок, проведенных Черкасской Лесостепной археологической экспедицией в 1987—1990 гг. в зоне затопления Кременчугского водохранилища в Золотоношском и Чернобаевском районах Черкасской области. Рассмотрено 13 пунктов, содержащих керамику средней — поздней бронзы. Часть их относится к культуре многоваликовой керамики (КМК). Среди более поздних ма-

терналов можно выделить переходные от КМК к позднебронзовым, где керамика по форме и мотивам орнаментации отлична от многоваликовой, по отсутствию характерные для позднего бронзового века горшки, украшенные одним валиком. Собственно позднебронзовые комплексы относятся к сабатинновскому кругу (типа Чикаловки) и генетически связаны с предшествующей КМК. Этим подвергается сомнению положение об отнесении памятников Среднего Поднепровья этого времени к ареалу срубной культуры.

I. V. Palaguta

RELICS OF THE MID AND LATE BRONZE AGE ON THE CHERKASSY LEFT-BANK AREA (TO THE PROBLEM OF CULTURAL ATTRIBUTION)

Results of surveys carried out by the Cherkassy forest-steppe archaeological expedition in 1987—1990 in the zone of flood of the Kremenchug reservoir in the Zolotonoshy and Chernobaev districts of the Cherkassy region are analyzed in the paper. Pottery of mid and late periods of the bronze age from 13 stations is described. Some of them are attributed to the culture of many applique cordon pottery (MCP culture). Among the later materials we can distinguish the transitional ones from the MCP culture to the Late Bronze culture. Such pottery differs from the MCP in its form and the ornamental pattern, but vessels typical of the Later Bronze are absent. The Late Bronze findings belong to the Sabatinovskaya culture (of the Chikalovka type) and are genetically linked with the preceding MCP culture. This fact makes doubtful the thesis that relics of that time in the mid Dnieper territory belong to the area of the Srubnaya culture.

Одержано 20.09.91

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

М. М. Череди́нченко, В. Ю. Мурзін

Публікуються матеріали Бердянського кургану, який було споруджено для поховання скіфського можновладця на межі V та IV ст. до н. е.

Протягом двох сезонів 1977—1978 рр. Приазовська експедиція Інституту археології НАНУ, очолювана М. М. Череди́нчком, провадила охоронні розкопки скіфського царського кургану IV ст. до н. е., розташованого на східній околиці с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл. Свою назву курган дістав через те, що був побудований на одному з мисів високого правого берега р. Берда, що за 10 км західніше від того місця, де вона впадає в Азовське море.

На жаль, ще до початку цих досліджень, у 1971 р., курган був частково зруйнований невдалими, аматорськими розкопками експедиції Бердянського музею, керованої краєзнавцем О. Я. Огульчанським. Письмового звіту про ці роботи немає, не провадилась й будь-яка креслярська чи фотофіксація. Тому відомостей про ці розкопки майже не збереглося.

Розкопщики намагалися досягти поховань за допомогою наскрізної траншеї шириною близько 15 м, прокладеної бульдозером через центр кургану. Висота останнього на цей час становила приблизно 8,4, а діаметр — 70 м. Як свідчать фрагментарні записи співробітника Бердянського музею Г. С. Мищенко, який брав участь у розкопках, верхня частина курганного насипу —

© **М. М. ЧЕРЕДИ́НЧЕНКО, В. Ю. МУРЗІН**, 1996

приблизно до рівня 4 м від підшови, була знята зовсім. Потім траншею поглиблювали тільки у середині. За деякими даними, тут було виявлено поховання коней в окремій могилі. Грунт з траншеї відгортали на північ. Потім робітники місцевого радгоспу вивезли його для господарських потреб, а згодом почали й різати за допомогою бульдозера схили насипу. Внаслідок цього північна частина кургану була повністю зруйнована. Оскільки середина кургану ще раніше була втрачена під час самодіяльних розкопок, то напередодні досліджень нашої експедиції та частина насипу, що збереглася, являла собою нсмовби величезну підкову до 50 м у перетині. У висоту насип сягав 4 м. На його задернованій поверхні траплялося поодинокі каміння — мабуть, залишки кам'яного панцира, який свого часу вкривав весь насип.

Дослідження частини насипу, що збереглася, було розпочато з застосуванням бульдозера; згодом було пробито кілька траншей, орієнтованих з півночі на південь. Поміж траншеями були залишені 6 стратиграфічних розрізів, за допомогою яких з'ясувалася побудова насипу. Він був складений з пластів дерну прямокутної форми, близько 27—30 см у довжину та 15—20 см шириною. Курганний насип був оточений так званою крєпідією у вигляді кільця з безсистемно накиданого каміння розмірами від 30×40 см до 1×1,2 м. Крєпідіа збереглася тільки у південній частині кургану. Тут її зовнішній діаметр сягає 44—45, а внутрішній — 37—38 м. У центральній частині насипу було простежено викид з материкової глини, а також величезне скупчення залишків морських водоростей — камки у формі прямокутника розмірами 14×11 м. Під насипом було виявлено дві катакомби у центрі та одна у східній частині кургану.

Центральні катакомби різнилися за призначенням — одна з них була основною могилою («Центральна могила») цього катакомбного комплексу, а друга («Південна могила») — являла собою, перш за все, сховище різноманітного начиння. На рівні давнього чорнозему вхідні ями катакомб були оточені кам'яною вимосткою у вигляді прямокутника. Саме на цій вимостці лежало згадане вище скупчення залишків камки, яке за формою та розмірами відповідало розмірам та формі вимостки. По краях вимостки було зафіксовано викид з обох могил у формі підкови. Могили були побудовані практично одночасно і з рівня давньої поверхні. До центральних катакомб була прокладена так звана поховальна стежка шириною 2,5 м, зафіксована впродовж 15 м на захід від центру. Стежка була вистелена кількома шарами камки, а по краях обкладена камінням.

Центральна могила мала вхідну яму прямокутної форми розмірами 4,6×3,4 м. Глибина ями досягала 13,5 м від давньої поверхні. Яма була заповнена чорноземом, великими брилами граніту, а також шарками (до 50 см) камки. У північно-східному кутку ями було виявлено вхід до поховальної камери висотою 1 та шириною 0,9 м. Камера мала форму, подібну до трапеції, що була орієнтована довгою віссю (5,8 м) по лінії захід — схід. Максимальна ширина камери — 5,6 м. У західній частині дно камери було нижчим від дна вхідної ями на 1,5 м, а потім ще поступово поглиблювалось на 0,2 м*. Уздовж східної торцевої стінки камери було викопано невеличкий ровик глибиною 0,35 та шириною 0,4 м. Могила була пограбована через лаз, пробитий у насипі кургану, а потім уздовж однієї зі стінок вхідної ями.

Центральне місце у камері займали рештки дерев'яного настилу чи нижньої частини саркофага (2,58×1,3 м), спорудженого з добре оброблених планок. На ньому знаходилися залишки зруйнованого грабіжниками скелету основного небіжчика — кістки правої ноги та обидві стопи. На кістках правої ноги збереглася бронзова кнеміда, вкрита відбитками дерева та тканини — найвірогідніше, це сліди від кришки саркофагу. Поряд з настилом було знайдено кілька золотих платівок; такі ж платівки було виявлено при розчищенні вхідної ями у межах грабіжницького лазу.

Основного небіжчика супроводжували ще дві особи. Одну з них («охорон-

* Таким чином, загальна глибина цієї поховальної споруди перевищувала 15 м. За нашими даними, це найглибша скіфська катакомба серед відомих нині (Для порівняння див.: Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 150.— табл. 1; *Rolle R. Totenkult der Skythen.*— Teil I, 1.— VF.— Band 18, I, 1.— Berlin — New-York, 1979.— S. 58).

ника») було покладено у північно-західній частині камери, біля входу. Поряд з розкиданими грабіжниками кістками та черепом знаходилися залізне вістря спису, залізний довгий меч та захисний обладунок вигляді панцира, вкритого залізними платівками. Рештки другого прислужника («виночерпія») було виявлено у південно-західній частині камери. Непода- лік, під стінкою камери у два ряди стояли 20 амфор. Поряд з ними знаходилися залишки свиринги — одно- го з різновидів багато- ствольної флейти, та роз- вал античного червонофі- гурного оксибафа, тобто посудини, призначеної для змішування вина з водою. З одного боку він прикра- шений зображенням трьох жінок та двох чоловіків, що беруть участь у святі на честь Діоніса; з другого бо- ку зображені три жіночі постаті у довгому одязі — можливо, богині долі (рис. 1). Біля оксибафа стояли грецькі посудини для питва — три червоно- фігурних та один чернола- ковий скіфоси.

Незайманою грабіжни- ками залишилася й пів- денна частина камери, склепіння якої впало ще до пограбування й накрило значну площу долівки. Так, у південно-східному куті камери був розстеле- ний верхній одяг (типу каптана), розшитий численними золотими платів- ками у вигляді трикутників та «мальтійських» хрестів. Тут знаходилися та- кож два головні убори конічної форми, прикрашені золотими платівками різ- номанітних типів. Серед них: бляшки трикутної форми, прямокутні платівки із рельєфним зображенням сцени побратимства двох скіфів, платівки із зоб- раженням «пантери», бляшки у вигляді жіночої голівки або грифона тощо. Поряд виявлено нагрудну сітчасту прикрасу, зібрану з золотих пронизок та «реп'яхоподібних» підвісок (рис. 2), та залишки шкіряної сумки, розшитої золотими платівками із зображеннями крилатого грифона та у формі «мальтійського» хреста. У сумці були два кістяні різьблених гребінці. Один з них прикрашений фризом, що відтворює сцену шмагування левом молодого оленя (рис. 3). Усі ці речі були накріті тканиною пурпурного кольору, роз- шитою великими золотими платівками з зображенням крилатого грифона.

Значна кількість речей була знайдена також уздовж стінок камери. Спо- чатку вони були розвішані на залізних гаках, вбитих у стіни камери на ви-



Рис. 1. Червонофігурний оксибаф.

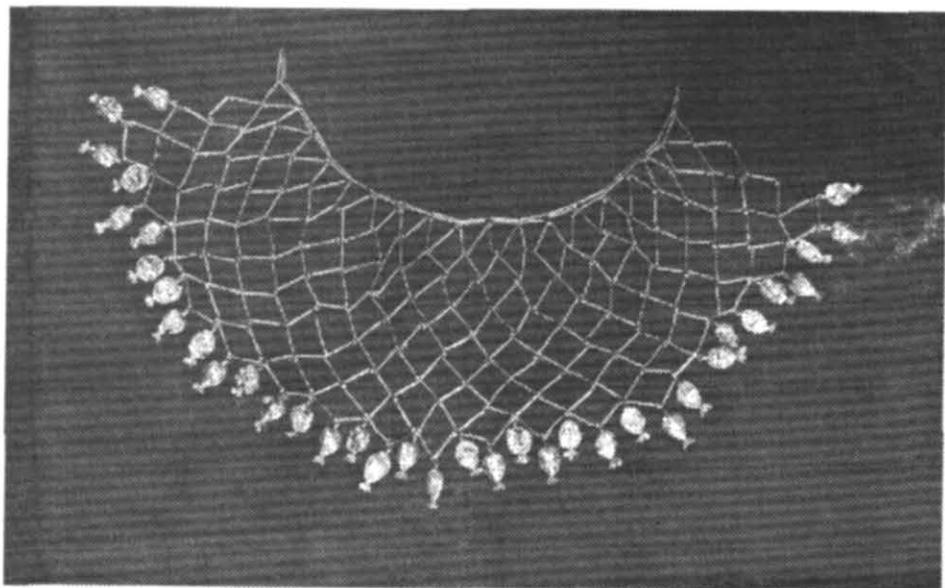


Рис. 2. Сітчаста нагрудна прикраса.



Рис. 3. Кістяний гребінь.

ромбоподібної форми. Налобник був прикрашений рельєфними зображеннями 5 тварин, поділених на три групи: сцена шматування оленя пантерою, боротьба оленя з левом та поодинокі фігури пантери (рис. 5). Платівка

соті, приблизно, 1,1 м. Якщо на долівці були розчищені головним чином, деталі одягу, то на гаках були розвішані численні аксесуари воїна-можновладця.

Так, поблизу «виночерпня» лежали два набори кінської вузди (поряд знаходилися й залізні гаки, на яких спочатку вони висіли). Комплекти складались із залізних вудил, псаліїв, кілець та ланцюжка, бронзових ворварок, платівок місяцеподібної форми, круглих бронзових блях, плакованих золотою фольгою, а також золотих прикрас — наносника у вигляді стилізованої голівки коня, трьох нащічних платівок, що мають форму стилізованого крила птаха (рис. 4), а також платівчастої налобної прикраси, поширеної серед скіфських старожитностей V—IV ст. до н. е.

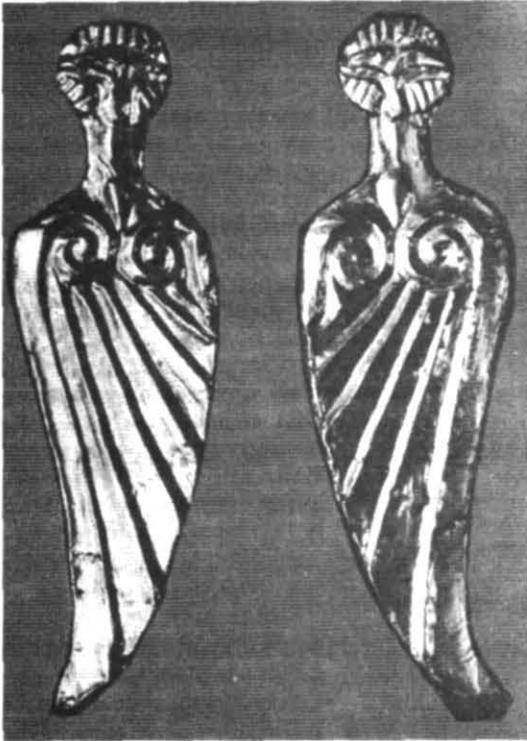


Рис. 4. Золоті нащiнні платiвки.

крiпилася до шкiряної основи, тому її край були загнутi донизу пiд прямим кутом, а вздовж них були зробленi отвори для цвяшкiв, якi поєднували платiвку та основу. Можна припустити, що спочатку кiлькiсть наборiв кiнської вузди, якi знаходилися у камерi, була дещо бiльшою, оскiльки окреми частини iнших комплексiв були знайденi також у грабiжницькому лазi.

На кiлькох гаках висiли бойовi пояси з металевим покриттям. До одного з поясiв було пiдв'язано сагайдак зi стрiлами, до другого — два сагайдаки. Шiсть сагайдакiв висiли на гачках окремо. Кожний з них вмiщував вiд 120 до 180 стрiл з бронзовими чи кiстяними наконечниками. Ще до одного бронзового поясу були прив'язанi три дерев'яни чашi з золотим окуттям (рис. 6, 7, 8). Серед останнiх найбільшу увагу привертає чаша овальної форми з двома золотими ручками, якi iмiтують голову хижого птаха та його хвiст*. На iнших гачках було пiдвiшено два залiзних меч-рукiв'я, один з них був плакований золотою фольгою (рис. 9), п'ять бойових сокир, сiм списiв з залiзними вiстрями, а також нагайка, вiд якої зберглося золоте окуття рукiв'я (рис. 10).

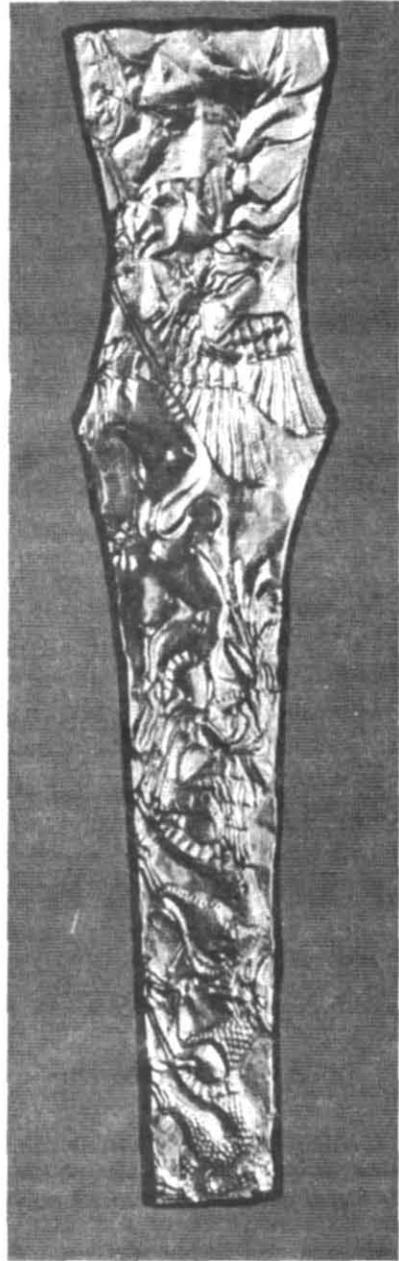


Рис. 5. Золотий налобник.

* Слiд зазначити, що цi знахiдки є першою суто археологiчною iлюстрацiєю вiдомої оповiдi Геродота про скiфський звичай носити бiля поясу чашу як пам'ять про свого родоначальника Геракла (*Геродот*, IV, 10). Цiкавою етнографiчною подробицею, яка ранiше була вiдома лише за матерiалами скiфського монументального мистецтва та торевтики, стали й бойовi пояси з пiдв'язаними до них сагайдаками.



Рис. 6. Чаша 1 (реконструкція).



Рис. 7. Чаша 2 (реконструкція).



Рис. 8. Чаша 3 (реконструкція).

Південна могила мала вхідну яму прямокутної форми, відокремлену від шахти Центральної могили лише перемичкою завширшки 0,8 м. Глибина вхідної ями, заповненої камінням та чорноземом, становила 10 м. Вхід до камери був розташований у південній стінці ями. Він був заставлений дерев'яними жердинами. Дно камери було нижче дна вхідної ями на 1,2 м. Камера за формою наближалась до трапеції, мала найбільшу ширину 5,16, найбільшу довжину — 4,2 м. Могила була пограбована у давнину.

Біля західної стіни камери було зафіксовано залишки дерев'яного настилу прямокутної форми розмірами 1,6×1 м. Під ним знаходилися сліди якоїсь підстилки, посипаної крейдою. На настилі було знайдено наверх, виготовлене з трубчасті кістки, та прикрашене на одному з кінців зображенням голови хижака (вірогідно — вовка). Рештки померлого були відсутні. Мабуть, вони були витягнуті з могили грабіжниками.

Центральну та східну частини камери займали кістки тварин, серед яких зафіксовано черепи вівці, коня та бика, що лежали на кінцівках цих тварин — можна припустити, що до могили були покладені шкури тварин з кінцівками чи чучела. Така ж ситуація мала місце й у південній частині камери, тільки тут черепи та

кінцівки тварин було покладено на дерев'яний настил прямокутної форми розміром 1,3×1,7 м.

Під південною стінкою, поблизу середини, стояли два бронзових казани — великий (рис. 11) та малий, заповнені кістками тварин. У великому казані знаходився й залізний черпак з довгим руків'ям.

Безсумнівно, обидві розглянуті нами катакомби становлять єдиний поховальний комплекс, споруджений для поховання знатного скіфського воїна, рештки якого були знайдені на дерев'яному помості у центральній катакомбі. Південна могила мала другорядне значення і була по суті «господарською» частиною центрального поховального комплексу. Таким чином, за плануванням цей комплекс можна порівняти з багатокамерними катакомбами інших курганів, що належали вищій скіфській аристократії. Проте, перш ніж визначити місце Бердянського кургану, чи, точніше, його центрального поховального комплексу, серед скіфських «царських» курганів кінця V—IV ст. до н. е., слід уточнити хронологію цього комплексу і виявити одночасні йому пам'ятки.

Це не становить особливих складностей. Так, за декором золотих платівок (наприклад — бляшок з зображенням сцени «побратимства»), А. Ю. Алексеев синхронізував центральний комплекс Бердянського кургану з впускною могилою кургану Солоха, яку він датував періодом не пізніше 375—370 рр. до н. е.¹ Межу V—IV ст. до н. е. як вірогідну дату Бердянського кургану запропонувала й О. Є. Фіалко на підставі вивчення предметів озброєння². Докладніше це питання було розглянуте в монографії А. Ю. Алексеева, який ще раз підкреслив, що матеріали Бердянського кургану в хронологічному відношенні є найближчими до бокової могили Солохи і зазначив ще одну паралель між двома комплексами, а саме, подібність декору круглих частин нащичників з Центральної могили до орнаменту на круглому закінченні золотих піхов меча, знайдених поблизу кістяка «В» у боковій могилі Солохи³. Ці спостереження можна продовжити — так, особливості стилізації рогів оленя на бердянському налбоннику близькі до подібного зображення на згаданих вище піхвах з Солохи⁴, а трактування голови лева на кістяному гребені з Бердянська схоже на зображення голови того ж хижака на золотій обкладці дерев'яної чаші з бокової могили Солохи⁵. Усе це дає змогу включити центральний поховальний комплекс Бердянського кургану до однієї хронологічної групи з такими поховальними пам'ятками скіфської аристократії як Солоха (бокова гробниця), Казенна та Двогорба Могили⁶.

Якщо порівняти основні параметри центрального поховального комплексу Бердянського кургану, які відіграють найбільшу роль при визначенні соціального статусу — висота курганного насипу, глибина та площа поховальних споруд, кількість супровідних чоловічих поховань, наявність кінських могил та ін.⁷, то можна запропонувати таку ієрархію поховальних пам'яток цього періоду: 1) бокова гробниця Солохи⁸; 2) центральний катакомбний комплекс Бердянського кургану; 3) Двогорба Могила⁹; 4) Казенна Могила¹⁰. Слід зазначити також, що всі ці найважливіші пам'ятки межі V—IV чи самого початку IV ст. до н. е., які можна розглядати як поховання царів та представників царського роду, розташовані на схід від Дніпра. Західніше пам'яток такого рангу, які б належали до цього ж періоду, поки що не виявлено.



Рис. 9. Залізний меч з руків'ям, оздобленим золотом.



Рис. 10. Золота прикраса руків'я нагайки.



Рис. 11. Бронзовий казан.

Крім двокатакомбного центрального поховального комплексу, у Бердянському кургані досліджено ще одну бокову скіфську могилу¹¹.

Східна катакомба розмірами 2×3,1 м мала вхідну яму прямокутної форми, орієнтовану по лінії південний захід — північний схід. Її глибина досягала 6,5 м від поверхні курганного насипу. Уздовж південно-східної стіни були розташовані три сходинки, які вели до входу в камеру, віритого у протилежній стіні. На другій сходинці знаходилися два дерев'яних колеса із залізними шинами.

Поховальна камера мала форму трапеції і такі розміри: довжина — 3,5, ширина — 3,3—4,3 м. Дно камери приблизно на 0,4 м нижче від рівня долівки ями.

Поховання було пограбоване у давнину; у заповненні вхідної ями та камери було знайдено численні різноманітні речі. Серед останніх слід відзначити вістря стріл, фрагменти залізних деталей воза, золоті платівки трикутної або трипелюсткової форми та у вигляді «мальтійського» хреста, золоті платівки з зображеннями жіночої голівки, крилатого грифона чи «пантери», золоті пронизки та намистини, золоту сережку, кістяні деталі веретена, кістяні прясла, червонофігурний скіфос та ін.

На долівці камери, біля північної стіни, на крейдяній підсипці, що мала прямокутну форму та розміри 2,6×0,92 м, було покладено жінку похилого віку*.

Біля входу до камери знаходився скелет молодого — близько 18 років**, «охоронця». Поруч з ним було покладено спис із залізними вістрями та кілька каменів для праці.

На підлозі камери, у різних місцях, знайдено такі речі: два ліпних горщики, бронзові лутерій та ойнохойя, залізний наконечник списа, ручка бронзової посудини, орнаментована зображеннями двох голів барана. У північно-східному кутку камери було про-

* Знахідка на долівці вхідної ями цього поховання, побудованого для знатної жінки (можливо жриці), рештків воза, ще раз підтверджує спостереження С. С. Безсонової та Д. С. Кирилїна, згідно яких вози в основному були належністю жіночих поховань, оскільки подорож до потойбічного світу скіфи уявляли по-різному — чоловіки-воїни йдуть туди верхі, а жінки — на візках (Бессонова С. С., Кирилїн Д. С. Надгробний рельєф із Трехбратного кургана // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 134). За визначенням С. І. Круца, її хребет був зовсім нерухомим внаслідок тяжкої хвороби. Тут же простежено сліди блакитної, малинової та чорної фарби, бронзові та залізні цвяхи та скоби — вірогідно, залишки дерев'яного поліхромного саркофагу.

** Визначення С. І. Круца.

стежено слід від ніжки бронзового казана, який, ймовірно, забрали грабіжники.

У долівці камери були вириті чотири схованки у вигляді круглих ямок. Дві схованки були пограбовані, а дві інших (№ 1, 2) збереглися неушкодженими.

У схованці № 1 знаходилися чотири бронзових навершя, кожне з яких мало прорізний яйцеподібний бубонець, увінчаний фігурою оленя з підігнутими ногами. Навершя були закріплені на залізних стрижнях. Висота кожного навершя — 16,4 см, діаметр нижньої частини — 8,1, верхньої — 3,6 см. Сюди ж було покладено шкіряний ремінь шириною 4,2 см (зберігся фрагмент, декорований бронзовими ромбічними платівками). Ще 22 такі платівки лежали окремо, як і 32 платівки із петлею на звороті, 22 пронизки, 57 обійми, 20 дзвоників, 6 ворварок, 5 кінських нащичників, прикрашених рослинним орнаментом, фрагменти бронзових наносників та залізних налобників, залізних вудил та псаліїв, бронзові місяцеподібні платівки. Крім цих деталей поховального кортежу у схованці був також золотий браслет, прикрашений орнаментом у вигляді рельєфних валиків та жолобків, що був скручений у «вузол».

У схованці № 2 знайдено кістяне руків'я залізного ножа, залізни вток списа та стрижень, 191 бронзовий та 6 кістяних наконечників стріл.

У схованці № 3 збереглося лише кілька золотих платівок, схованка № 4 була пограбована зовсім.

Щодо хронології цього поховання можна лише зазначити, що його датування практично збігається з датою центрального поховального комплексу — в будь-якому разі, археологічні матеріали не дають можливості припускати наявність якоїсь суттєвої різниці у часі їх побудови.

На закінчення слід сказати кілька слів про ті прийоми, що застосовували його будівники. Ще на початку робіт вони позначили контури майбутньої споруди. У середині кола був викладений прямокутник з каменю та вистелена «поховальна стежка». Центральні катакомби рилися одночасно із спорудженням курганного насипу, який спочатку мав вигляд «підкови», що мала розрив на заході. Глибина катакомб та їх розмір також були відомі будівникам, оскільки обсяг викиду був розрахований досить вірно — він точно «ліг» у залишене для нього місце.

Велика майстерність потрібна була й для того, щоб вирити глибокі центральні катакомби, бо материк у цьому місці був з каолінової глини низької якості. Стіни могил у такій глині постійно руйнувалися, що завдало великого клопоту й під час їх досліджень — тільки кріплення з металевих конструкцій, суцільно «защитих» дошками, дало змогу довести їх до кінця.

Після завершення поховання було побудовано й західну частину насипу, тоді ж було закладено й «поховальну стежку». Остаточного вигляду курган набув після побудови бокової могили.

Примітки

¹ Алексеев А. Ю. О месте Чертомлыкского кургана в хронологической системе погребений скифской знати IV—III вв. до н. э. (По бляшкам-апликациям и наконечникам стрел) // АС-ГЭ.— 1984.— № 25.— С. 69—74.

² Фиалко Е. Е. Оружие Бердянского кургана // Киммерийцы и скифы. Тез. докл.— Кировоград, 1987.— Ч. 2.— С. 75—77.

³ Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992.— С. 148.

⁴ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— Кат. № 49.

⁵ Там же.— Кат. № 31, 1.

⁶ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 135; Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— С. 156.

⁷ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Указ. соч.— С. 143, 144.

⁸ Манцевич А. П. Указ. соч.— С. 15—27; 46—116.

⁹ Привалова О. Я., Зарайская Н. П., Привалов А. И. Двугорбая Могила // Древности Степной Скифии.— К., 1982.— С. 148—178.

¹⁰ Бидзиля В. И. Скифский курган «Казенная Могила» // Новейшие открытия советских археологов.— Тез. докл. конф.— К., 1975.— С. 16—18.

¹¹ *Детальнішу публікацію цього поховання див.: Чередниченко Н. Н., Фіалко Е. Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА.— 1988.— № 2.— С. 149—166.*

Н. Н. Чередниченко, В. Ю. Мурзин

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА

В публикации рассматриваются основные результаты исследований Бердянского кургана, который относится к числу памятников высшей скифской аристократии. Под насыпью кургана, сложенной из пластин дерна, было обнаружено три погребения в катакомбах — две в центре и одно боковое. Центральные катакомбы были сооружены практически одновременно и различались по своему назначению — «Центральная могила», глубина которой превышала 15 м, была предназначена для захоронения знатного скифского воина и сопровождавших его лиц, тогда как более мелкая «Южная могила» представляла собой, прежде всего, хранилище разнообразной утвари. Безусловно, обе катакомбы составляли единый погребальный комплекс, сопоставимый с многокамерными катакомбами ряда других «царских» курганов скифов. К сожалению, обе могилы были ограблены в древности. Среди сохранившихся в них вещей особый интерес представляют первоначально развешанные на вбитых в стены камеры «Центральной могилы» железных крючьях предметы конского снаряжения и оружие, которые позволяют датировать комплекс центральных катакомб рубежом V—IV или началов IV вв. до н. э. Этим же временем датируется и боковая восточная катакомба, в которой было выявлено ограбленное погребение скифской аристократки, возможно — жрицы.

N. N. Cherednichenko, V. Yu. Murzin

BASIC RESULTS OF THE STUDY OF THE BERDYANSK MOUND

Basic results of the studies carried out at the Berdyansk mound which is one of the relics of the higher Scythian aristocracy are described in the paper. Under the vault of the mound made of the sod plates three graves in catacombs were found: two in the centre and one lateral grave. The central catacombs were built practically simultaneously and differed in their purposes: the «Central grave», over 15 m deep, was made for burying a noble Scythian warrior and persons who followed him, whereas more shallow «Southern grave» was aimed, first of all, for storing various utensils. Undoubtedly, the both catacombs composed a single burial system comparable with multichamber catacombs of other «tsar's» mounds of the Scythians. Unfortunately, both graves were robbed in ancient times. Among the things preserved in the graves of great interest are harness belongings and arms hung on iron-made hooks hammered in walls of the chamber of the «Central grave». Those things permit dating the system of central catacombs the time between the 5th and 4th cent. In the early 4th cent. B. C. The lateral eastern catacomb which was a grave of the Scythian noble woman, probably, a priestess, and which was robbed is dated the same period.

Одержано 22.01.91

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В. В. Колода

Стаття присвячена дослідженню ремісничого центру лісостепового населення салтівської культури. Матеріали свідчать про розвинуте металургійне виробництво, поряд з яким існувало виготовлення гончарного посуду.

Серед різних галузей господарського комплексу салтівської археологічної культури однією з найважливіших є чорна металургія, яка забезпечувала ко-

валів сировиною для виготовлення різноманітних виробів. Тому вивчення ремісничих центрів та виробничих комплексів, пов'язаних із плавленням заліза, завжди викликає певну зацікавленість дослідників. Таким центром, на нашу думку, є розташоване на трьох сусідніх мисах селище, яке належить до лісостепового варіанту салтівської культури. Міститься воно в урочищі Роганина, за 3 км на південь від с. Верхній Бишкін Первомайського р-ну Харківської обл. Власне, урочище є глибокою та заболоченою балкою, частково вкритою лісом. В ній бере початок одне з джерел р. Бишкін (права притока Сіверського Дінця). З 1988 р. тут працює заїгн Середньовічної археологічної експедиції Харківського держуніверситету. За цей час майже повністю досліджена площа північно-західного мису, розпочато роботи на центральному (головному) та південному мисах.

Дослідження північно-західної частини поселення дозволили виявити комплекс з трьох залізоплавильних ямної конструкції та їх «робочі зони». Наявність останніх дала можливість обчислити приблизну продуктивність горнів, яка становила від 29,85 до 43,7 кг крицевого заліза на окремій споруді, та в кожній з них відбувалося від 10 до 14 плавок руди¹.

У південній частині центрального мису була досліджена садиба металурга, яка складалася з напівземлянкового житла, погрібця, відкритого вогнища, чотирьох господарських ям². У 1990 р. дослідження провадилися на північній частині селища. Тут виявлена ще одна металургійна зона, де досліджено 2 залізоплавильні горни — «Г» та «Д» (на пам'ятці зберігається єдина система позначення комплексів; горни «А»-«Б», розкопані у 1988 р.). Розташовані ці комплекси у північній частині схилу, внизу. Челюсті печей були спрямовані на північ, донизу, що покращувало їх обслуговування, полегшувало випускання шлаку та виймання губчастого заліза. Форма та конструкція знайдених горнів подібна до трьох попередніх³. Технологія їх виготовлення була також аналогічною⁴. На відміну від місцерозташування горнів «А»-«В», де глибока оранка значно пошкодила печі, металургійна зона із спорудами «Г» і «Д» не має помітних слідів сучасної оранки. Тому при дослідженні вдалося простежити ряд важливих моментів, які значно доповнюють наші знання про їх виготовлення та роботу.

Горн «Г» (рис. 1, 1). Розшарований ще в далекому минулому. Залишки його розташовані на глибині 20 см від сучасної денної поверхні. Збережена частина плавильні являла собою розширену донизу біконічну яму, впуснену в недоторканий господарською діяльністю ґрунт. На відміну від попередньо досліджених плавильних вдалося простежити «захисну подушку», яку залишили майстри-виготівники для міцності та кращої термоізоляції споруди. Навколо горна «Г» ними був збережений шар ґрунту потужністю 40 см. У цій «подушці» стратиграфічно вдалося простежити наявність 10 см шару похованого ґрунту, під ним — 7—8 см передматерика, нижче якого залягав твердий світло-коричневий пісковий материк. Розміри залишків цього горна по вертикалі — 40 см. Його яма в плані являла собою правильне коло діаметром 65 см зверху споруди та 50 см знизу; найбільший діаметр яма мала на глибині 40 см. Челюсний отвір знаходився з північного боку і був повернутий до схилу. До нього прилягала передгорнова яма довжиною 200 та глибиною 25 см від верхнього краю. Найбільша ширина — 50, біля челюстей — 30 см. Її вміст являв собою суміш чорнозему з великою кількістю залізного шлаку (175 фрагментів), залишків деревного вугілля та попелу.

Яма горну була заповнена футеруванням зі спеченого піску жовто-оранжевого кольору. Всередині піскового футерування розташовувалися залишки колби-тиглю грушоподібної форми (рис. 1, 2). Вона збереглась на висоту 30 см. Її найбільший розмір на відстані 10 см від низу складав 60 см. Ширина східного плеча 28, західного — 25 см. Розміри верхнього колошникового отвору, у зв'язку з руйнуванням колби, встановити не вдалося. Нижній овал мав розміри 47×17 см. У східному плечі колби на висоті 15 см від нижнього краю простежено сопловий отвір діаметром 1,5 см, виготовлений під кутом 45° до горизонтальної площини. У протилежному плечі місце розташування соплового отвору зруйновано. Челюсний отвір колби-тигля міститься з

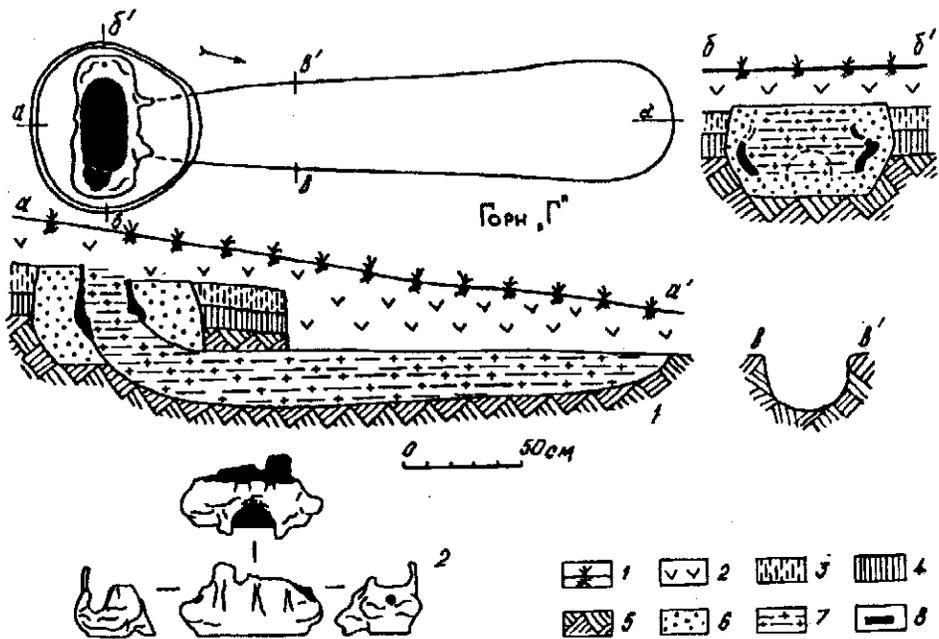


Рис. 1. Залізоплавильний горн «Г» з урочища Роганина. Умовні позначення: 1 — дерев, 2 — чорнозем, 3 — похований ґрунт, 4 — передматерик, 5 — материк, 6 — пісок, 7 — заповнення колби-тиглю, 8 — шлак.

північного боку. Він мав аркову форму з розмірами 18 см по горизонті та 13 см — найбільша ширина по центру. Візуально та за фактурою зовнішніх стінок ця колба найбільш близька до колби горну «В» цього ж селища⁵ та селища Єздочне⁶. Збережені стінки мали шлакову кору 2—3 см зверху та до 5 см — знизу. До рівня соплових отворів заповнення колби-тиглю складалося з чорнозему, перепеченої глини сірого кольору, залізних шлаків, невеликої кількості фрагментів деревного вугілля. На відміну від попередніх роганинських горнів у заповненні відсутній попіл. Нижче знаходилися лише чорнозем та шлаки. У самому низу виявлено шар перепеченого конгломерату товщиною 2—4 см з частково переробленою залізної руди та шлаку, який займав увесь під біля задньої стінки.

Треба відзначити, що колір піску футерування під колбою горну дещо відрізнявся від прилеглого безпосередньо до «робочого простору» горну. Він був білим, сипким та не мав будь-яких слідів впливу температури працюючого горна. Сопла та повітрорудні ходи виявити не вдалося. Відзначимо також, що в радіусі 10—15 см чорнозем навколо горна мав рудуватий відтінок. Це було викликано впливом температури працюючого горну на глиняні складові ґрунту.

Горн «Д» (рис. 2, 1). Розташований за 11 м на південний схід від горну «Г». Залишки його містилися на глибині 15—20 см від рівня сучасної поверхні. Конструкція горну була аналогічною попередньому, але форма ями — зрізано-конічна, розширена донизу, впущена у недоторканий господарською діяльністю ґрунт до глибини 50—60 см. Навколо неї було залишено ґрунтову «подушку» потужністю 25 см, стратиграфія якої подібна до описаної вище. Верхній край ями являв собою коло діаметром 55 см, нижній — неправильне коло діаметром 75 см, дещо видовжене в бік челюстей. Яма горну заповнена футеруванням, аналогічним до горну «Г». У східному боці споруди вдалося виявити повітрорудний отвір, який з'єднував «робочий простір» — колбу-тигель з міхами для нагнітання повітря. Діаметр отвору 2,5 см. Він заповнений сумішшю піску та чорнозему. Навколо нього простежується ще одне коло діаметром 11,5 см. Воно добре окреслене чорною гумусною стрічкою шириною 0,5—1,0 см. Всередині цього кола присутнє футерувальне заповнення. Цілком імовірно, тут ми можемо доповнити подану вище картину побудови

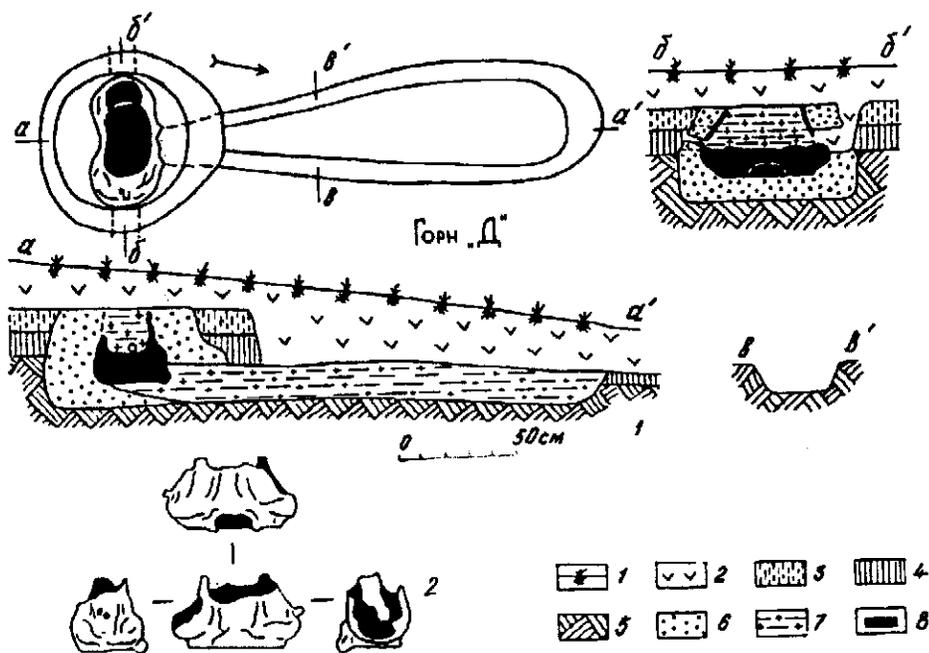


Рис. 2. Залізоплавильний горн «Д» з урочища Роганина. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — чорнозем, 3 — похований ґрунт, 4 — передматерик, 5 — материк, 6 — пісок, 7 — заповнення колби-тиглю, шлак.

горну. А саме: коли було завершено будівництво колби-тиглю всередині футерування, зовні підводили міхи і створювали глиняні сопла. Для цього виймали частину футерування (у даному випадку діаметр вибирання становив 11,5 см). По закінченні створення сопла і з'єднання його з міхами, можливо за допомогою шкіряного повітродувного шлангу, робили досипку футерування тим самим піском. З західного боку горну на тому ж рівні виявлено отвір у футеруванні діаметром 12,5 см, який сягає на всю глибину, тобто до колби-тигля. Цей отвір заповнено чорноземом з культурного шару. Він також був необхідний майстрам-виготівникам для створення сопла та з'єднання його з міхами. Подібні повітродувні отвори, заповнені ґрунтом культурного шару, досліджені у ютанівського горна⁷. З північного боку до горну підходила передгорнова яма, орієнтована у бік схилу. Яма була неправильної форми, довжиною 160, глибиною від верхнього краю — 15, найбільшою шириною — 50, біля челюстей — 20 см. Заповнення аналогічне попередній.

Всередині футерування горну розташовувались залишки колби-тигля, яка була його безпосереднім «робочим простором». Форма та пропорції цієї грушоподібної колби дуже близькі до колб «А» і «Б» з селищ Роганина та Ютанівка⁸. Збережена висота — 30 см. Найбільший повздовжній розмір на відстані 10 см від нижнього краю — 57 см. Ширина східного плеча — 30, західного — 27 см. Нижній овал колби 40×22 см. Челюстний отвір повернуто на північ. Він має форму напівовалу розмірами 15×7 см. В плані колба мала бобоподібну форму (рис. 2, 2). Східне плече мало кращу збереженість. Тут на відстані 15 см від низу був сопловий отвір діаметром 1,5 см та відокремлене від нього й дещо пересунуте на північ сопло. Воно було зафіксоване під кутом 30° відносно горизонталі. Сопло являло собою глиняний патрубок, збережена частина якого складала 3 см. Зовнішній діаметр — 2,7, внутрішній — 1,5 см. Його виготовлено з необпаленої глини (крихкої), нанесеної на патрубок з рослинного органічного матеріалу, можливо порожниста стеблина очерету. Всередині сопло заповнене ґрунтом культурного шару. У західному плечі колби на місці соплового отвору і піведенного до нього широкого отвору для виготовлення повітродувного пристрою було пошкодження стінки. Сопла не було. До рівня соплових отворів заповнення колби та товщина шлакової

крусти були аналогічні горну «Г». Знизу «робочий простір» горну «Д» являв собою спечений шлаковий конгломерат — «козел», який повністю перекрив челюсті. Він утворився, вірогідно, через припинення постачання повітря (вище описане зсунуте вбік сопло), що спричинило вихід горну з дії. Посереднім доказом цього твердження є й невелика, порівняно з попередніми горнами кількість шлаку у передгорновій ямі — всього 38 фрагментів, а також уламки колби та шматки перепеченого футерування, знайдені там.

«Робоча зона» горнів «Г» та «Д» спільна, а збереженість колб-тиглей загана. Окрім того, в залізоплавильні «Г» присутній перепечений конгломерат, а в «Д» — «козел». Це ускладнює реконструкцію продуктивності кожного комплексу окремо. Вище вказані обставини дозволяють припустити, що у плавильні «Г» було проведено більшу кількість плавок та, відповідно, обсяг відтвореного кричного заліза був значнішим. Навколо цих комплексів було знайдено фракції руди, уламки колби-тигля, шматки футерування та 3184 шматки залізоплавильного шлаку. Останні дані дозволяють з достатньою вірогідністю розрахувати загальну кількість отриманого з вказаних горнів кричного заліза. Ще при розрахунках продуктивності плавилен «А»-«В» методом обчислення середнього числа ми визначили, що середня вага шлакового уламка дорівнює 115 г⁹. Таким чином, загальна вага шлаку (без урахування заповнення колб-тиглів та передгорнових ям) становить 366,16 кг. Дослідження польських археологів показали, що співвідношення отриманого шлаку та необхідної для цього опрацьованої збагаченої руди для сиродутного процесу дорівнює 1:2¹⁰. Отже, для отримання 366,16 кг шлаку горнам «Г» та «Д» необхідно було переробити 732,32 кг руди. Якщо врахувати, що вихід сиродутного заліза становить 20—30% від загальної ваги руди, то загальна кількість металу, виплавленого в цих спорудах дорівнює 183 кг (ми припускаємо середній показник 25%).

Порівнюючи робочі місця металургів на північно-західному та центральному мисах необхідно відзначити, що в першому випадку біля горнів «Б» та «В» виявлені накопичення кераміки, пов'язані з діяльністю майстрів по обслуговуванню горнів. У другому випадку робоче місце металургів зовсім не має керамічних залишків.

Аналогії рогатинським залізоплавильням відомі на пам'ятках лісостепового варіанту салтівської археологічної культури: Нова Покровка¹¹, селище-2 поблизу Волчанського городища¹², Старий Салтів¹³ на Харківщині, та на селищах Ютанівка і Ездочне в Білгородській обл. (Росія)¹⁴. За межами цього кола пам'яток подібні споруди невідомі. Горни степового салтівського населення мають іншу конструкцію¹⁵. Привертає увагу знахідка аналогічної залізоплавильні на селищі пеньківської культури Оскільське-ІІ на Білгородщині¹⁶. Ця знахідка вказує на один з можливих напрямків у пошуках походження цього типу сиродутного горну від аланського населення салтівського лісостепу.

Хотілося б звернути увагу й на те, що в південній частині центрального мису селища, за 20 м на північний схід від садиби металурга знайдені та досліджені 4 гончарних горни. Вони мають двокамерну конструкцію, без підпорного стовпа у топковій камері. Аналогії добре відомі на усій території поширення салтівських старожитностей¹⁷. До того ж у самій садибі, в заповненні погрібця та сусідній господарській ямі були знайдені залишки гончарного виробництва у вигляді керамічної стружки та глиняних фрагментів від донець посудин.

Поєднання одним майстром обов'язків гончара та металурга вельми цікаво. Імовірно, тут ми маємо справу з такими обставинами, які дозволяють простежити шлях виділення чорнометалургійного виробництва з загального господарського комплексу в окреме ремесло. Наявність на поселенні сільсько-го типу в урочищі Рогатина великого робочого місця металургів, розташованого на поселенні у відособленій зоні, яка налічує кілька горнів, свідчить про його неповне відокремлення. Про незавершеність процесу свідчить й поєднання однією людиною двох фахів: металурга та гончара. Соціальний статус такого майстра був дуже високим у середовищі сусідів-общинників. Розширення виробництва заліза вимагало більшого ринку збуту продукції, ніж коло однопоселенців. Місцерозташування урочища — на межі степу й лісосте-

пу — дозволяло знаходити споживачів продукції як у середовищі кочовиків-степовиків, так і серед сусіднього осідлого населення. Про такі контакти свідчить різноманітний керамічний комплекс. Основу його складають гончарні посудини: кухонні горщики з традиційним лінійним орнаментом, глеки, амфори, знайдена й одна піала. Ліпна кераміка — це казани із внутрішніми вухками для підвішування. Переважна більшість горщиків виготовлена з щільного, добре відмуденого тіста з рівномірним обпалом. Аналогії їм добре відомі на пам'ятках степової смути. Однак знайдені й фрагменти товстостінних шамотованих горщиків з яйцеподібним тулубом, більше притаманних лисостеповій смузі.

Датування дослідженого залізоплавильного центру визначається за амфорним матеріалом та знахідками казанів — другою половиною IX ст.¹⁸.

Для культурної інтерпретації найважливішим показником вважаємо залізоборні горни — головні виробничі комплекси. У зв'язку з тим, що вони поширені лише на пам'ятках лисостепової території, ми відносимо досліджений металургійний центр в урочищі Роганина до аланського етносу.

До завершення дослідження пам'ятки багато положень та висновків можуть мати попередній характер.

Примітки

¹ Колода В. В. Опыт реконструкции производительности салтовских железоплавильных горнов из урочища Роганина // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи.— Суми-Ромни, 1990.— С. 74—77.

² Колода В. В. Усадьба средневекового металлурга в урочище Роганина // Проблемы исследований памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.— С. 138—140.

³ Колода В. В. Новые находки средневековых железоплавильных горнов на территории юга Восточной Европы // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— Ч. 3.— С. 14—16.

⁴ Колода В. В. Технология изготовления железоплавильных горнов салтовской культуры // Археологические исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке.— Белгород, 1990.— С. 40—42.

⁵ Колода В. В. Опыт реконструкции производительности...— С. 76.

⁶ Афанасьев Г. Е., Николаенко А. Г. Археологический комплекс у с. Ездочного // Маяцкое городище.— М., 1984.— Рис. 1.

⁷ Афанасьев Г. Е., Николаенко А. Г. О салтовском типе сыродутного горна // СА.— 1982.— № 2.— С. 170.— Рис. 2, 3.

⁸ Там же.— С. 169, 170.— Рис. 3, 5; Колода В. В. Опыт реконструкции производительности...— С. 76.

⁹ Колода В. В. Опыт реконструкции производительности...— С. 74—77.

¹⁰ Bielenin K. Starozytnie gornictwo i hutnictwo zelaza w Gorach Swietokrzyskich.— Warszawa-Krakow, 1974.— С. 190.

¹¹ Брайчевская А. Т. Железоплавильный горн в Новой Покровке // КСИА АН УССР.— 1956.— Вып. 6.— С. 60—66.

¹² Шрамко Б. А., Михеев В. К. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури // ВХУ.— 1969.— № 35.— Вып. 9.— С. 74—81.

¹³ Бородулін В. Г. Залізоплавильний горн із Старого Салтова // Археологія.— 1986.— № 54.— С. 94—96.

¹⁴ Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // Археологические открытия на новостройках.— М., 1987.— С. 77—80.— Рис. 48.

¹⁵ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков, 1987.— С. 77—80.— Рис. 35, 5, 6.

¹⁶ Николаенко А. Г. Лесостепное Приосколье в I тыс. до н. э. // Исследование памятников археологии Восточной Европы.— Воронеж, 1988.— С. 139.— Рис. 5, 1—4.

¹⁷ Михеев В. К., Колода В. В. Новые находки гончарных печей салтовской культуры на Харьковщине // ВХУ.— 1992.— № 363.— Вып. 26.— С. 133—140.

¹⁸ Якобсон А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья // СА.— 1951.— XV.— С. 332.— Рис. 6; Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 29—32.— Рис. 12, 13; Плетнева С. А. Керамика Саркела-Белой Вежи // МИА.— 1959.— № 75.— С. 241—244; Плетнева С. А. От кочевий к городам.— М., 1967.— С. 109.

В. В. Колода

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКА ЧЕРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Черная металлургия была одним из важнейших занятий населения салтовской лесостепи, о чем свидетельствуют как материалы ремесленного центра в урочище Роганина, так и аналогии на Белгородщине (Ездочное, Ютановка) и Харьковщине (Новая Покровка, селище-2 близ Волчанского городища, Старый Салтов). Сочетание выплавки железа с развитым гончарством свидетельствует о неполном выделении железодельного производства (для населения данного памятника) в самостоятельную отрасль хозяйства. В данном случае налицо лишь территориальное обособление этого вида деятельности, что указывает и на тенденцию к социальному обособлению. Дополнительный интерес вызывает и тот факт, что находясь на границе степи и лесостепи мастера Роганинского центра имели экономические связи и с кочевым, и с оседлым миром салтовцев.

V. V. Koloda

THE STUDY OF THE FERROUS METALLURGY RELICS IN THE SALTIVIAN CULTURE

The ferrous metallurgy was one of the most important works for population to the Saltovian forest-steppe, which is confirmed both by findings of the craft centre in the Locality Roganina and by analogues in the Belgorod district (Ezdochnoe, Yutanovka) and in the Kharkov region (Novaya Pokrovka, settlement-2 near the Volchansk city, Stary Saltov). Combination of iron melting and developed pottery shows that iron melting at that time and for population of that region did not exist as a completely independent branch of their economy. That type of activity was only territorially isolated, which demonstrates also the tendency to social isolation. It is also interesting that living on the border between the steppe and the forest-steppe, the craftsmen from the Roganino centre maintained economic relations both with nomadic and with settled population of Saltov.

Одержано 14.04.92

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ В САКСЬКОМУ РАЙОНІ КРИМУ

О. О. Махнева

У публікації аналізуються результати досліджень поселень епохи пізньої бронзи поблизу сіл Михайлівка та Іванівка в Криму.

Ще 1926—1928 рр. південно-західніше с. Михайлівка, в районі колишнього с. Ново-Федорівка С. І. Забніним відкрито поселення епохи середньої і пізньої бронзи. Матеріали, отримані ним при розкопках, зберігаються у фондах Кримського краєзнавчого музею і в краєзнавчих музеях міст Керчі і Феодосії. Поселення з кизил-кобинською керамікою поблизу с. Ново-Федорівка в 1933 р. знайдене П. М. Шульцем¹. У 1977 р. розвідувальним загonom Кримської комплексної експедиції Інституту археології НАНУ проведені розвідувальні роботи в Сакському районі на південь від Сакського озера, метою яких було знайти ці поселення і, по можливості, дослідити². Деяка складність

© О. О. МАХНЕВА, 1996

полягала в тому, що ніяких записів С. І. Забніна стосовно місцеположення поселень, в архівах не збереглося. Досить лаконічні і дані П. М. Шульця. У результаті знайдено лише одне поселення, розташоване на північно-східному березі Сухого Озера, західніше єдиної незруйнованої довосної вулиці с. Ново-Федорівка. Пошукам інших заважали лісові насадження та будівлі.

Відкрита площа, через розорювання культурного шару, не дала можливості отримати значну кількість матеріалу. Верхній шар, що належить до пізньозрубного часу, був майже повністю знищений. Від нього збереглась невелика кількість кераміки. З цього ж місця походить і колекція С. І. Забніна, яка зберігається у фондах музею з позначкою — Сухе Озеро.

Площа поселення близько 2 га. Потужність культурного шару зараз не перевищує 0,3 м. Сліди жител і господарських будівель не збереглися.

Кераміка з поселення по техніці обробки поверхні поділяється на просту і лощену. Проста представлена кухонним посудом — горщиками, сковорідками, мисками тощо. Горщики можна поділити на два типи:

1 — характеризується невисокою дугоподібною шийкою з відігнутим назовні краєм і округлим тулубом. Вони, як правило, орнаментуються наліпним горизонтальним валиком, розташованим у місці переходу шийки в тулуб. Валики в більшості випадків гладенькі, трикутні в розрізі, інколи з пальцевими ямками або насічками, зробленими загостреною паличкою (рис. 1, 1, 3, 5, 7, 9, 10).

2 — посудини мають прямий високий вінчик, край злегка відігнутий, перехід у тулуб невизначений, у місці переходу шийки в тулуб знаходиться горизонтальний, трикутний у розрізі, валик, як правило, гладенький (рис. 1, 4, 11, 12).

Багато на поселенні сковорід із світлої, злегка пористої глини. Вони поділяються на два типи: 1 — представлено сковородами із порівняно коротким, відігнутим назовні бортиком (рис. 2, 8); 2 — сковороди, що мають високий бортик і по формі наближаються до конічних глибоких мисок (рис. 2, 1—7, 9—14, 17).

Сковороди по краю оздоблені орнаментом у вигляді пальцевих ямок або насічок, зроблених загостреним предметом, інколи і бортики посудин мають орнамент, зроблений порожньою трубочкою. Лише одна із посудин має наліпний горизонтальний валик, розташований під краєм, нижче валика — поясок із косих насічок, утворених гострим предметом.

Із тієї ж глини, що і сковороди, зроблені ліпні покривки у вигляді круглих дисків (рис. 2, 15, 18).

Залощений столовий посуд представлено лише фрагментами стінок кубків. Усі вони мають світле лощення. Поверхня їх, як правило, орнаментована наліпами (рис. 1, 13—21), врізними трикутниками, зигзагами, вертикальними і косими насічками або вдавленнями, зробленими порожньою трубочкою. У процентному відношенні лощена кераміка значно поступається перед nelloщеною.

Поселення за керамічним комплексом можна віднести до пізньозрубного часу. Кераміка, аналогічна описаній, поширена на поселеннях білозірського часу в Криму³ і Подніпров'ї⁴.

Поселення поблизу с. Михайлівка.

Весною 1977 р. на північно-західній околиці с. Михайлівка виявлено раніше невідоме поселення епохи пізньої бронзи. Розташоване на рівному полі, що має незначний схил на північ, в бік Сакського озера, на відстані 200 м від околиці села. Площа його близько 3 га, на заході воно обмежене неглибокою балкою, в якій зараз є виходи прісної води. На жаль, майже вся територія поселення на сьогоднішній день розорюється. На поверхні немає ні слідів каміння, ні золистих плям. У профілях водогінних траншей, що перетинають поселення, а також у шурфах залишків жител або ям не виявлено. Культурний шар не перевищує 0,3—0,4 м.

Кераміка поселення поділяється на nelloщену (кухонну) і лощену (столову). Нелощена представлена фрагментами різних горщиків і сковорід. Кілька фрагментів банкової форми (рис. 3, 1, 12, 14) свідчать про те, що такий посуд ще продовжує існувати на цьому поселенні. У той же час найпоширенішими

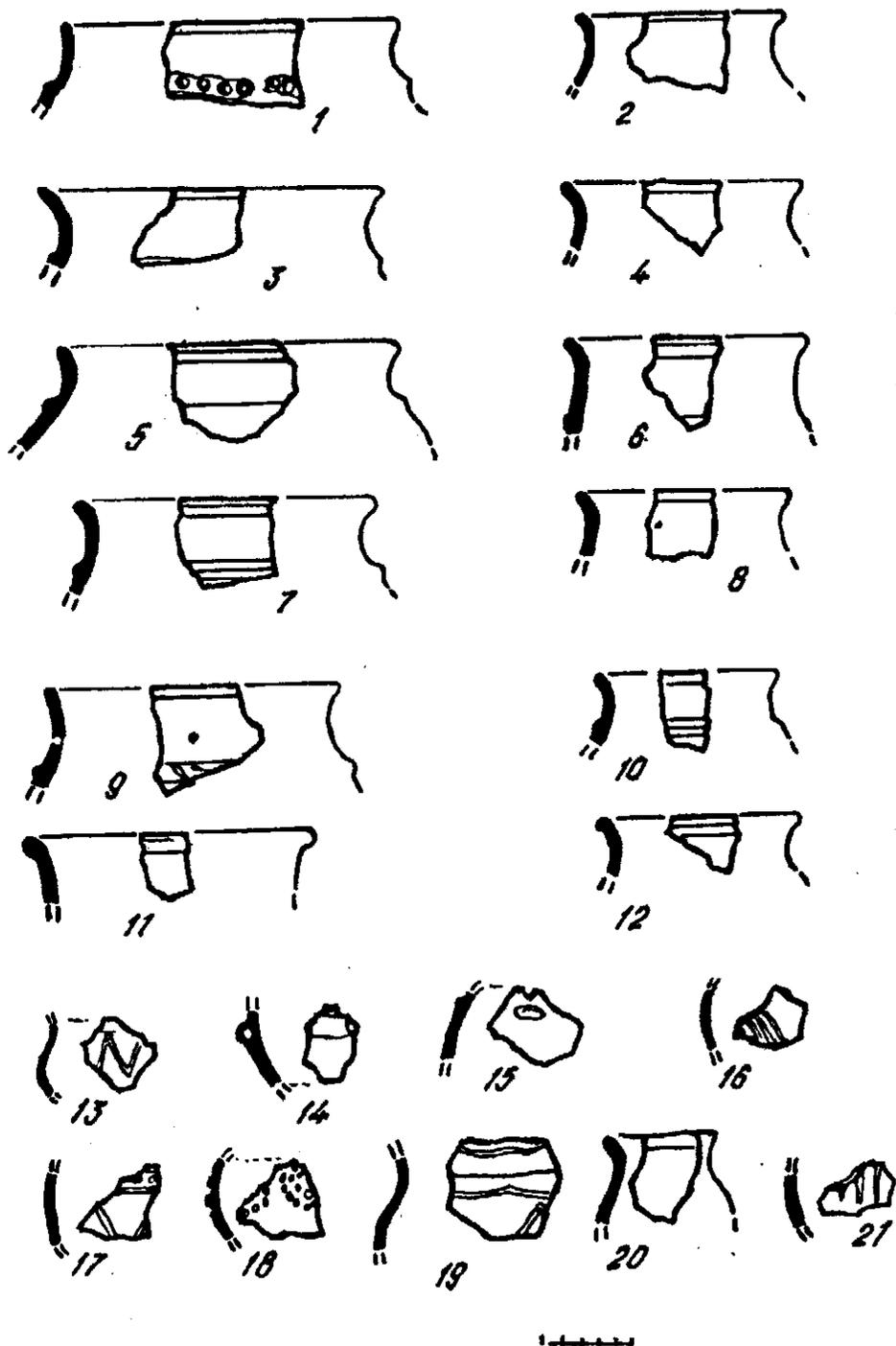


Рис. 1. Ліпна кераміка з поселення Ново-Федорівка.

формами горщиків тут є посуд з опуклим тулубом, невисокою шийкою і відігнутим назовні краєм. Більша частина горщиків має наліпні валики, що знаходяться у місці переходу шийки в тулуб (рис. 3, 3, 5, 7—9). У розрізі валики мають форму овалу або трикутника. Поверхня у більшості з них гладенька, але інколи прикрашена насічками, зробленими гострим предметом, нігтьовими, або пальцьовими вдавленнями. Валики, як правило, не відрізняються масивністю, але зрідка зустрічаються досить великих розмірів

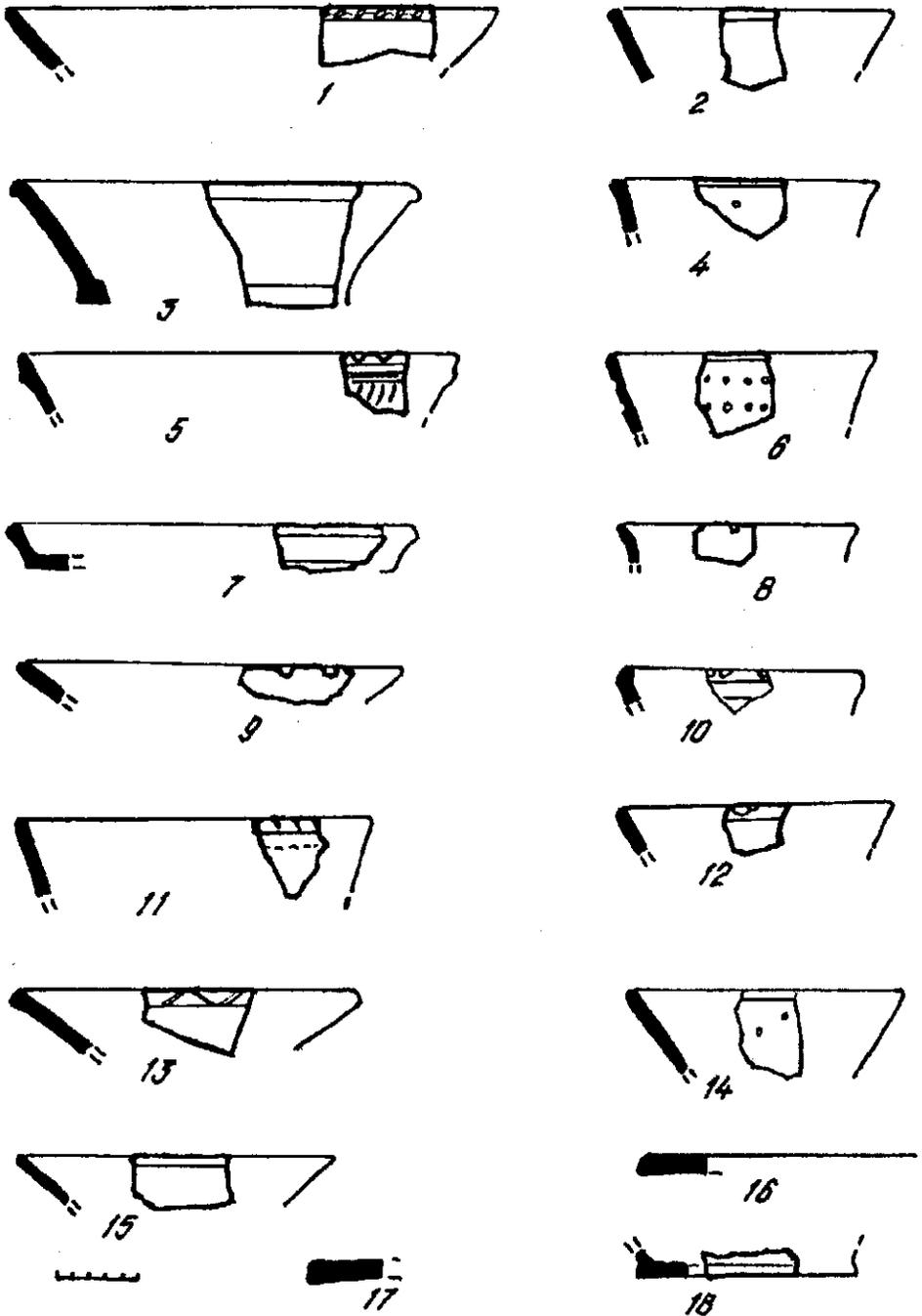


Рис. 2. Лінна кераміка з поселення Ново-Федорівка.

з пальцьовим орнаментом. Їнколи горщики прикрашались по плічках горизонтальною смужкою з насічок, розташованих горизонтально з невеликим нахилом (рис. 3, 2), або у вигляді нігтьового орнаменту.

Серед горщиків зустрічаються посудини з прямим вінчиком і відігнутих назовні краєм, перехід у тулуб слабо виділений, у місці переходу — овальний або трикутний у розрізі валик. Цікаві донця нелощених посудин, швидше всього горщиків, прикрашених у місці переходу дна в тулуб пальцьовим орнаментом.

Характерною особливістю кераміки є високо розташований валик. Подіб-

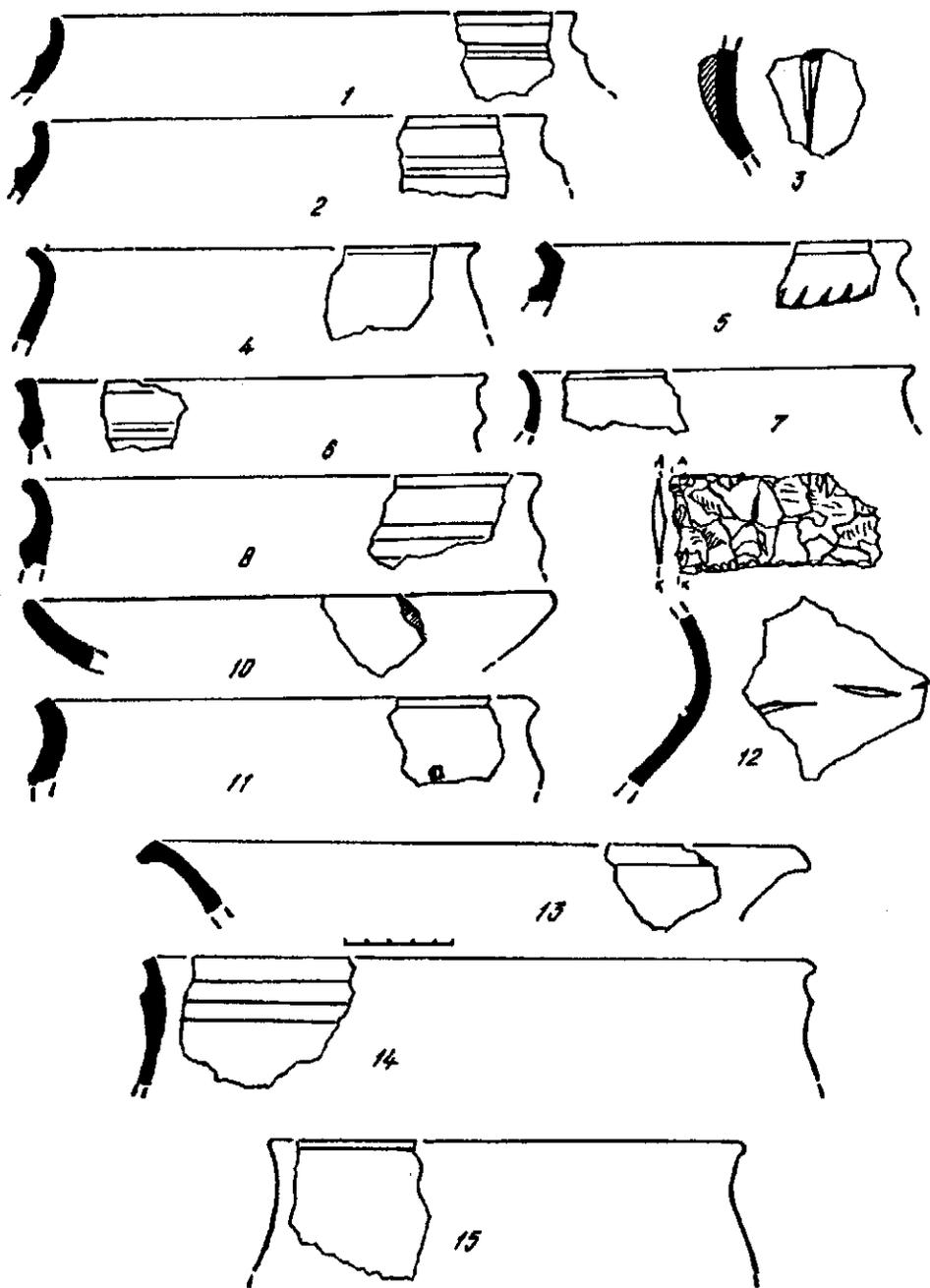


Рис. 3. Знахідки з поселення поблизу с. Михайлівка.

ний посуд зустрічається на сабатинівських пам'ятках Подніпров'я⁵ і Криму⁶. Кухонна кераміка представлена також сковородами і нелощеними мисками.

Сковорди мають нахилений назвний бортик з валикоподібним краєм (рис. 3, 6), орнаментация відсутня. Миски напівсферичної форми, неглибокі, без прикрас (рис. 3, 13). Залощений посуд становить незначний процент і представлений невиразними фрагментами корчагоподібних посудин, інколи з наліпами для упору (рис. 3, 11). Кубків або черпаків на поселенні не знайдено, але окремі фрагменти ручок, не дуже широких у розрізі, дають можливість припустити тут наявність черпаків.

Необхідно відзначити фрагмент нелощеного горщика з червонуатою

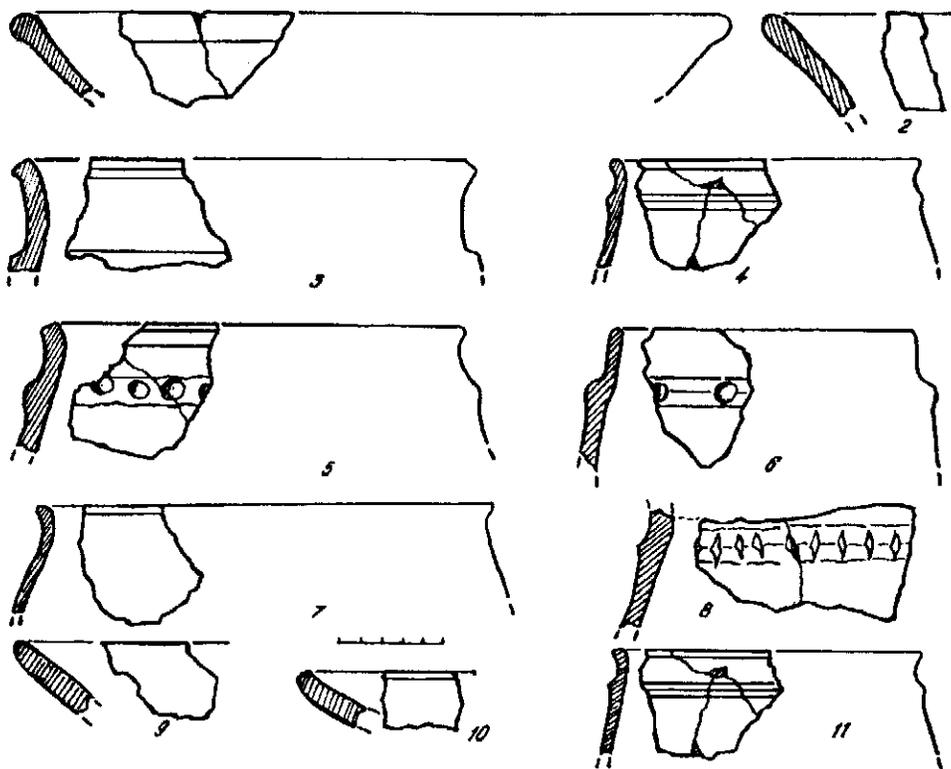


Рис. 4. Ліпна кераміка поселення поблизу с. Іванівка.

зовнішньою поверхнею, прикрашений горизонтальним наліпним валиком, врізною лінією під ним, нижче — смужка з вертикальних врізних ліній. Розміри уламку не дають уявлень про ширину смужки.

На поселенні знайдені крем'яні знаряддя і уламки кременю. Великий інтерес становить вкладень для серпа підпрямокутної форми — серединний. Його робочий край увігнутий (рис. 3, 4). Середні вкладні характерні для пізньозрубних пам'яток Північного Причорномор'я⁷. Знайдено на поселенні й уламки кам'яних зернотерок.

Загалом весь матеріал поселення відповідає пізньозрубному часу, але за набором кераміки він більш ранній, ніж новофедорівський. Датувати його можна другою половиною XI—X ст. до н. е.

Поселення поблизу с. Іванівка.

За 2 км на схід від с. Іванівка, північніше озера Кизил-Яр, біля північного схилу широкої балки, що тягнеться зі сходу до озера (старого річища р. Салгир), виявлено поселення. Із заходу воно обмежене неширокою короткою балкою, яка в місці з'єднання з основною балкою утворює невеликий мис — західну частину дуже пошкодженого поселення. Площа його невелика — близько 2 га, товщина культурного шару сягає 0,7 м. Шурфування виявили в культурному шарі, найбільш насиченому керамічним матеріалом, розвал каміння — очевидно, залишки кам'яних будівель.

Кераміка тут також поділяється на нелощену (кухонну) і лощену (столову). Нелощена представлена горщиками і сковородами-жаровнями. Знайдено кілька фрагментів посудин банкової форми із злегка відігнутими назовні вінцями (рис. 4, 3, 4, 7, 8). Найпоширенішою формою горщиків тут є посудини з опуклим тулубом, невисокою шийкою і відігнутим назовні краєм (рис. 4, 2, 6). Більша частина горщиків прикрашена наліпними валиками, що оточують посудини у місці переходу шийки в тулуб (рис. 4, 5). У розрізі валики, як правило, трикутні, більшість з них гладенькі, але зустрічаються прикрашені насічками, а інколи нігтьовим або пальцьовим орнаментом (рис. 4, 5).

Орнаментувались горщики і горизонтальною смужкою, утвореною ямковими вдавленнями (рис. 4, 3, 4).

Сковороди різняться масивністю, по краю вінець вони прикрашені пальцевим орнаментом. Такий посуд характерний для останнього періоду сабатинівської культури і трапляються на білозерських поселеннях⁸ (рис. 4, 9, 11).

Серед nelloщеної кераміки траплялись фрагменти покришок, глина їх така ж, як і в сковородах-жаровнях — світла і досить пориста. Залощений посуд представлений фрагментами корчагоподібних посудин, інколи з наліпами для упору. Знайдені уламки кубків і черпаків, та вони досить невиразні. Значний інтерес становлять поодинокі фрагменти залощених посудин з врізним орнаментом.

Таким чином, кераміка поселення Іванівка також належить до пізньозрубного часу і займає ніби проміжне місце в хронологічному відношенні між Михайлівським і Новофедорівськими керамічними комплексами: кінець Х — перша половина ІХ ст. до н. е.

Виявлені поблизу сіл Михайлівка та Іванівка три пізньозрубних поселення за площею не перевищують 2—3 га кожний. Товщина культурного шару — від 0,3 до 0,7 м. Крем'яні вкладні серпа і кам'яні зернотерки — свідчення осілості населення, одним із основних занять якого було землеробство. Насиченість поселень ХІ—ІХ ст. до н. е. в порівняно невеликому районі дозволяє по-новому осмислити поширення пізньозрубної культури в Криму.

Примітки

¹ Шульц П. Н. Евпаторийский район, 1933—1934 гг. // Археологические исследования в РСФСР (1934—1936 гг.).— М.— Л., 1941.— С. 266.

² Махнева О. А., Колтухов С. Г. Работы у с. Михайловка в Крыму // АО 1977 г.— М., 1978.— С. 355.

³ Лесков А. М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма.— К., 1970.— С. 16 сл.— Рис. 9, 10, 11; Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // МИА.— 1971.— С. 77 сл.— Рис. 1, 3.

⁴ Крицкова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА.— 1955.— № 46.— С. 12.— Рис. 27.

⁵ Там же.— Рис. 28.

⁶ Лесков А. М. Предскифский период...— С. 77 сл.— Рис. 27, 28, № 8—12.

⁷ Там же.

⁸ Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982.— Рис. 32, 6, 7.

О. А. Махнева

ПОСЕЛЕНИЯ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ В САКСКОМ Р-НЕ КРЫМА.

В 1977 г. южнее Сакского озера были обследованы три позднесрубных поселения, расположенных у современных сел Михайловка и Ивановка. Керамический материал, полученный в ходе сборов и шурфовок на территории памятников позволяет отнести их к ХІ—ІХ вв. до н. э. Об оседлости населения и его занятии земледелием свидетельствуют находки зернотерок и кремневого вкладыша серпа.

О. А. Makhneva

SETTLEMENTS OF THE LATE BRONZE EPOCH ON THE SAKI DISTRICT OF THE CRIMEAN REGION

In 1977 three settlements of the late Srubian culture southwards of the Saki Lake near the present-day villages Mikhailovka and Ivanovka were examined. Pottery found during

* Поселення поблизу сіл Михайлівка і Ново-Федорівка знаходяться на відстані 2 км одне від одного, поблизу с. Іванівка — 5 км.

excavations in the territory of the relics permits attributing them to the 11th-9th cent.B.C. Findings of grain-graters and a flint insert of a sickle testify to the settled way of life of the population and to its agricultural economy.

Одержано 5.05.88

НОВИЙ ФРАГМЕНТ ЛАТИНСЬКОГО НАПISУ З ХЕРСОНЕСА

В. М. Зубар, І. А. Антонова

У статті розглядається новий фрагмент надгробка Аврелія Демаса, знайдений у 1990 р. і подається нова інтерпретація його латинської епітафії.

1990 р. при розкопках так званої римської цитаделі в північно-східному районі Херсонеського городища, у південно-західній частині подвір'я, трохи вище рівня, на якому зафіксовано приміщення XV казарм III ст., було знайдено уламок сірого вапняка довжиною 33, шириною 16 і товщиною 8 см з частиною латинського напису¹. Він складався з п'яти рядків, був вирізьблений у заглибленому, погано обробленому полі, праворуч обмеженому рамкою, шириною 6 см (рис. 1). Літери вирізьблені глибоко і чітко, але недбало, мабуть без попередньої розмітки. Висота літер 5 см, заглиблення 3 мм. Літера О вузька, з вуглуватим контуром зверху і знизу, без плавного заокруглення. Літери N та E досить широкі: перша 4,5, а друга — 3,0 см. У другому і четвертому рядках напису букви E, T та цифра II мали апекси. У заглибленнях літер з першого до четвертого рядка зафіксовані залишки червоної фарби. Літери п'ятого рядка напису трохи менші за висотою та вирізьблені менш акуратно. T, V і L збереглися частково. Друга V в кінці цього рядка менша за розмірами і вирізьблена, як і літера S попереднього рядка, впритул до рамки поля з написом. Розміри літер п'ятого рядка незаперечно свідчать, що цей рядок у написі був останнім (рис. 1).

Збереглися наступні п'ять рядків фрагментованого латинського напису:

--- [V]S

--- ET

--- NOS

--- II

--- [T]V[L]V

Порівняння цього фрагменту з уже відомими латинськими написами з Херсонеса показало, що він є правою нижньою частиною стели зі сценою «загробної трапези» та епітафією Аврелія Демаса, опублікованою Е. І. Соломонік². Причому, новий фрагмент поєднується з опублікованим у тій частині, де відновлюється слово ANNOS та цифра LXXII (рис. 2).

Знайдений раніше фрагмент епітафії Аврелія Демаса було загалом вірно інтерпретовано Е. І. Соломонік, яка цілком слушно звернула увагу на те, що напис має певні граматичні особливості, притаманні латинській мові пізньоантичного періоду. Новий фрагмент цієї пам'ятки дозволяє лише трохи доповнити запропоноване Е. І. Соломонік читання. Так у першому рядку епітафії Е. І. Соломонік запропонувала відновити VIVS S[IBI]. Однак розміри першого рядка напису дозволяють припустити, що на початку епітафії стояло скорочення S·ET·S (sibi et suis)³.

© В. М. ЗУБАР, І. А. АНТОНОВА, 1996



Рис.1. Фрагмент напису з розкопок 1990 р.

ка напису частково збереглися Т, велика і мала V, та вертикальна риска ще якоїсь літери. Виходячи з того, що вони стоять після *posuit*, тут треба відновити *TITULU(M)*, яке означає «надгробний напис», «епітафія»⁸. У сполученні із *posuit* (від дієслова *pono* в значенні «споруджувати», «ставити») останній рядок епітафії може бути інтерпретований як «спорудив чи поставив епітафію». Наявність у верхній частині пам'ятки з епітафією Аврелія Демаса зображення сцени «загробної трапези» добре узгоджується з таким читанням закінчення напису. Таким чином, увесь текст відновлюється так:

Vius s(ibi) [et s(uis)]
 Aurel[iu]s
 Demas [v]ct(eranus)
 vivet annos
 LXXII
 posu[it] [ti]tu[lu(m)]

жіночої фігури, а також те, що епітафію було виготовлено за життя небіжчика, дозволяє досить упевнено у першому рядку відновити скорочення *S·ET·S*. А це дозволяє припустити, що Аврелій Демас за життя виготовив не саму епітафію, а поховальну споруду, де повинні були знайти вічний спокій його рідні.

Справа в тому, що протягом перших століть нової ери в Херсонесі представники заможних та середніх за достатком верств населення, як правило, ховали своїх небіжчиків у склепах з нішами-лежанками, які вирубувалися у

У третьому ряду епітафії, після *Demas*, виходячи з літер *E* і *T*, що збереглися на новому фрагменті, треба відновити скорочення *VEΤ*. Відсутність у написі додаткових даних не дозволяє інтерпретувати його як скорочення триби *Veturia*⁴. Тому тут при перекладі слід використати друге значення цієї аббревіатури: *VEΤ* — *veteranus*⁵.

У четвертому рядку, інтерпретацію якого запропоновано *E. I. Соломонік*, зараз замість *AN[NIS]* в аблативі, яке частіше зустрічається в латинських епітафіях⁶, треба читати *ANNOS* в аккузативі. Форму *ANNOS* замість *ANNIS* зафіксовано в багатьох випадках в епітафіях пізньоантичного часу, знайдених на території Дунайських провінцій Римської імперії⁷, що поряд з підкресленими *E. I. Соломонік* особливостями граматики розглядуваної пам'ятки, мабуть також є повною характерною ознакою написів на могилах у периферійних районах античного світу.

У кінці останнього рядка напису частково збереглися *T*, велика і мала *V*, та вертикальна риска ще якоїсь літери. Виходячи з того, що вони стоять після *posuit*, тут треба відновити *TITULU(M)*, яке означає «надгробний напис», «епітафія»⁸. У сполученні із *posuit* (від дієслова *pono* в значенні «споруджувати», «ставити») останній рядок епітафії може бути інтерпретований як «спорудив чи поставив епітафію». Наявність у верхній частині пам'ятки з епітафією Аврелія Демаса зображення сцени «загробної трапези» добре узгоджується з таким читанням закінчення напису. Таким чином, увесь текст відновлюється так:

Переклад: «За життя собі та своїм (близьким) Аврелій Демас, ветеран, (який) прожив 72 (роки), поставив епітафію».

Зображення сцени «загробної трапези» у верхній частині пам'ятки, де частково збереглася частина

скелі⁹. Поява таких поховальних споруд, з одного боку, була пов'язана з посиленням майнової диференціації та зростанням добробуту значної кількості населення, а, з іншого — з проявами особливої турботи про долю небіжчиків після смерті і поширенням апофеозу померлих¹⁰. Саме цим слід пояснювати конструкцію склепів з нішами-лежанками, що за планувальним рішенням були близькі до триклінія античного будинку, де звичайно відбувалися урочисті трапези. Таке, як і в триклінії розташування ніш-лежанок, на яких ховали померлих, відбивало уявлення про те, що після смерті родичі збиратимуться тут разом заради спільних трапез та пиття, завдяки чому вони могли досягти найкращої долі у потойбічному світі¹¹. Подібні уявлення знайшли відображення і в надгробках зі сценою «загробної трапези», яка прикрашала верхню частину епітафії Аврелія Демаса¹².



Рис.2. Надгробок і епітафія Аврелія Демаса з фрагментом 1990 р.

Виходячи з цього, вірогідно, використаний в останньому рядку зворот не слід інтерпретувати буквально. Знахідки фрагментів епітафії Аврелія Демаса в різних місцях римської цитаделі Херсонеса дозволяють припустити, що склеп, який він ще за життя спорудив для себе та своєї родини, був розташований десь на ділянці херсонеського некрополя, який починався за стінами міста і тягнувся уздовж Карантинної бухти, де розкопками відкрита велика кількість таких поховальних споруд¹³.

Публікуючи свого часу два фрагменти цієї епітафії, Е. І. Соломонік вказала, що ім'я Аврелій свідчить про те, що епітафію слід датувати кінцем II — початком III ст.¹⁴ Цей висновок підтверджується і неповною конструкцією імені похованого, де був відсутній препомен, що стало характерним явищем в римській ономастиці другої половини II ст. та пізнішого часу¹⁵. Слід також зазначити, що своєю конструкцією ім'я небіжчика слід віднести до підгрупи імен з двоскладовою структурою, в яких помен був римським, а когномен — гречським¹⁶. Це свідчить на користь висновку про те, що Аврелій Демас за походженням був греком¹⁷, але за часів правління одного з імператорів династії Антонінів, виходячи з його помен, він отримав права римського громадянства. Свій імператорський помен Аврелій і одночасно римське громадянство Демас міг отримати не раніше 156 р.— першого року правління Антоніна Пія і не пізніше 192 р.— останнього року правління імператора Коммода¹⁸. Отже, його епітафію, строго кажучи, слід датувати в межах другої половини II — початку III ст.¹⁹ Однак час виготовлення епітафії можна уточнити. При цьому слід зазначити, що всі, крім однієї²⁰, епіграфічні пам'ятки

з Херсонеса, де згадуються Аврелії, датуються кінцем II — початком III ст.²¹ Виходячи з палеографічних особливостей шрифту, вона безперечно пізніше надгробка солдата I Італійського легіону Аврелія Віктора²² і епітафії, яку поставив у Херсонесі Л. Аврелій Антігон своєму дворічному сину, що датуються кінцем II ст.²³ Однак близькість шрифту цієї епітафії, насамперед палеографічні особливості дуже показової літери S, напису на вівтарі Гая Валерія Валента, який датується першою третьою III ст.²⁴, надгробку Аврелія Сальвіана, сурмача XI Клавдієвого легіону III ст.²⁵, та деяким іншим пам'яткам з Херсонеса²⁶, вказує на те, що її слід датувати, швидше за все, часом не раніше першої половини III ст. З цим висновком добре узгоджується певний схематизм зображення сцени «загробної трапези» в верхній частині епітафії Аврелія Демаса, що зближує її з аналогічними пам'ятками III ст.²⁷, а також похилий вік небіжчика.

Е. І. Соломонік, виходячи зі структури імені, свого часу припустила, що Аврелій Демас, грек за походженням, порівняно недавно отримав права римського громадянства, вірогідно, після закінчення військової служби і виходу у відставку²⁸. Після знахідки фрагмента, що публікується, це припущення повністю підтвердилося. Таким чином, епітафія Аврелія Демаса, поряд з надгробком, поставленим батьком-ветераном померлому сину²⁹, та уламком римського військового диплому³⁰, є ще однією пам'яткою, яка свідчить про наявність у складі населення Херсонеса певної кількості ветеранів римської армії.

Після закінчення військової служби ветерани мали право селитися де завгодно на території Римської імперії. Але здебільшого вони поверталися на батьківщину або селилися там, де мали змогу використати своє становище і посісти певне місце у господарському житті. У тих місцях, де вони служили, як правило, такі можливості були кращими. Тому ветерани здебільшого осідали в канабах римських гарнізонів, де гроші, які вони одержували після відставки³¹ дозволяли займатися торгівлею і ремісничою діяльністю, а також брати участь у суспільному житті провінційних міст³².

На жаль, в епітафії немає назви легіону або допоміжного підрозділу, в якому служив Аврелій Демас³³. Мабуть для померлого, який прожив довге життя, це вже не мало суттєвого значення. Але те, що він був ветераном, підкреслено в написі. Звання ветерана, напевно, мало вагу серед мешканців міста, яке тривалий час перебувало в орбіті римської політики і де протягом майже ста років дислокувався римський гарнізон. Це є ще одним свідченням того, що ветерани римської армії в громадянських общинах, де вони мешкали, користувалися авторитетом і повагою³⁴. Крім цього Аврелій Демас був римським громадянином. Римське громадянство, що в першу чергу відбивалося в структурі імені, було важливою юридичною категорією, якою зумовлювалися певні права та привілеї³⁵. Саме цим пояснюється високий соціальний стан римських громадян у складі населення Херсонеса³⁶.

Зараз не можна нічого певного сказати про те, чи був Аврелій Демас за походженням херсонеситом, який повернувся на батьківщину, чи він служив у складі херсонеської векезілії і після закінчення служби оселився у місті. Безсумнівно лише те, що за походженням він був греком, мав права римського громадянства і певний час, як і інші ветерани, мешкав у Херсонесі серед цивільного населення. А це є ще одним посереднім свідченням на користь висновку про наявність у Херсонесі своєрідної канаби³⁷.

Тісний зв'язок Херсонеса Таврійського з Римською імперією призвів до певного ступеню романізації його населення. Це питання вже розглядалося в науковій літературі і тут немає сенсу зупинятися на ньому детально³⁸. Слід лише підкреслити, що відсутність в епітафії типового римського звернення *Dis Manibus*, зображення сцени «загробної трапези» в верхній частині надгробка та особливості граматики напису³⁹ — все це красномовно свідчить про ступінь сприйняття Аврелієм Демасом римської культури. Добре відомо, що в тих районах, де в кількісному відношенні переважали греки, романізація не справляла такого глибокого впливу на населення, як це було на варварській периферії⁴⁰. І Херсонес в цьому відношенні не був винятком.

Як свідчить аналіз епіграфічних пам'яток з Херсонеса, латиною писалися

востні накази, присвяти римським богам, а також епітафії римських солдат та членів їх сімей. Ті ж документи, які необхідно було довести до відома населення всього міста, напроти, писалися грецькою⁴¹. Це свідчить на користь висновку про те, що основна маса мешканців міста у повсякденному житті, як правило, не використовувала латини⁴². Як свідчать зазначені особливості епітафії, що розглядається, Аврелій Демас до кінця життя залишався греком, який, перебуваючи на військовій службі багато років, все ж не був повністю романізований. Тому його латинська епітафія, поряд з іншими аналогічними пам'ятками, свідчить про певні особливості процесу романізації грецького населення загалом і Херсонеса зокрема. Мабуть стосовно Херсонеса слід говорити не про романізацію у класичному вигляді, а про вплив на грецьке населення міста саме провінційно-римської культури. Причому її носіями в місті були не тільки солдати — вихідці з романізованого населення Подунав'я, але й греки за походженням, які після закінчення військової служби поповнювали склад громадянської общини міста. У цьому слід вбачати основну специфічну рису процесу романізації населення Херсонеса⁴³.

Новий фрагмент епітафії Аврелія Демаса, як і ціла низка латинських епіграфічних пам'яток, знайдених в останні роки, свідчать про те, що ще багато безцінних джерел зберігає наша земля і які захоплюючи відкриття нас ще чекають у недалекому майбутньому. Тому кожен із знайдених останнім часом латинських написів повинен бути неосмінно опублікований і це має стати нагальним завданням сучасного етапу дослідження Херсонеса Таврійського.

Примітки

- ¹ Розкопки на території римської цитаделі проводилися під керівництвом І. А. Антонової.
- ² Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К., 1964. — С. 139—142, № 63; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 57, 58, № 30.
- ³ Sandys J. E. Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of latin Inscriptions. — Groningen, 1969. — P. 65. Поп.: ISM. — 1987. — Vol. II. — P. 249, № 249; IDR. — 1988. — Vol. IV/4. — P. 50, № 50, P. 114, 147. Див. також: Соломоник Э. И. Новые... — С. 142. — Прим. 107.
- ⁴ Sandys J. E. Op. cit. — P. 215, 310.
- ⁵ Sandys J. E. Op. cit. — P. 287, № 10; P. 310. Поп.: CIL, III, 14500; CIL, VIII, 9615; AE, 1950, № 46; Holder P. A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan. — BAR, 1980. — P. 256, № 122.
- ⁶ Sandys J. E. Op. cit. — P. 63.
- ⁷ Див.: IDR. — 1977. — Vol. II. — P. 159, № 350; IDR. — 1977. — Vol. III. — P. 111, № 86; ISM. — 1987. — Vol. II. — P. 204, № 177; P. 313, № 349; IDR. — 1988. — Vol. IV/4. — P. 149—152, № 196 та ін.
- ⁸ Поп.: Sandys J. E. Op. cit. — P. 309; IDR. — 1977. — Vol. II. — P. 77, № 134; P. 251, № 648; IDR. — 1977. — Vol. III. — P. 115—116, № 32; P. 184, № 157; P. 233, № 269; IDR. — Vol. III/2. — P. 123, № 120; P. 322, № 382; P. 350, 413; P. 383, № 448; IDR. — 1988. — Vol. IV/4. — P. 50, № 50; P. 114, № 147; P. 149—153, № 196; P. 154, № 198; ISM. — 1980. — Vol. V. — P. 267, № 250; ISM. — 1987. — Vol. II. — P. 262, № 266; P. 288, № 303 та ін.; Соломоник Э. И. Латинские... — С. 45, 46, № 15; С. 68; № 42; С. 70, № 45.
- ⁹ Докл. див.: Зубар В. М. Склепы з нішами-лежанками з Херсонесу // Археологія. — 1978. — Т. 28. — С. 36—45; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. — К., 1982. — С. 25—34.
- ¹⁰ Докл. Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 63, 64.
- ¹¹ Там же. — С. 64.
- ¹² Там же.
- ¹³ Див.: Зубар В. М. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонесу // Археологія. — 1978. — Т. 25. — С. 50—59.
- ¹⁴ Соломоник Э. И. Новые ... — С. 141; Соломоник Э. И. Латинские... — С. 58.
- ¹⁵ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981. — С. 101.
- ¹⁶ Класифікацію імен див.: Сон Н. А. Тира римского времени. — К., 1993. — С. 82—95.
- ¹⁷ Соломоник Э. И. Новые... — С. 141. Поп.: ISM. — 1980. — Vol. V. — P. 260, № 245.

¹⁸ Докл. див.: *Авдеев А. Г.* О датировке надписи ЛНХТ, 20 (- ЮСРЕ, 1², № 547) // Эпиграфический вестник.— 1995.— С. 3, 5.

¹⁹ Пор.: *Соломоник Э. И.* Новые...— С. 141; *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 58.

²⁰ Присвяту Аврелия Прима—солдата XI Клавдиева легиону Е. I. Соломоник датусе за шрифтом II ст. (*Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 37). Однак, виходячи з уже встановленого факту, що військовослужбовців цього з'єднання було перекинуто в Херсонес тільки на рубежі II—III ст. (Див.: *Зубарь В. М.* Новый латинский надпись з Болгарії і деякі питання історії Таврики // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 122, 123), цей напис слід датувати не раніше цього часу.

²¹ Див.: *Соломоник Э. И.* Латинские...— № 9, 20, 23, 25, 31, 35, 39, 42, 43,

²² *Авдеев А. Г.* Указ. соч.— С. 5.

²³ *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 54, № 25.

²⁴ Докл. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994.— С. 56, 128.

²⁵ *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 58, 59.

²⁶ Там же.— № 8, 39.

²⁷ Пор.: *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 67, 68, № 42; Античная скульптура Херсонеса.— Киев, 1976.— С. 107, № 336; С. 110, № 344.

²⁸ *Соломоник Э. И.* Новые...— С. 141.

²⁹ ЮСРЕ, 1², № 484.

³⁰ *Калашник Ю. П.* Обломок римского военного диплома из Херсонеса // ТГЭ.— 1984.— Т. 24.— С. 165—168.

³¹ *Bohes Y.* le L'Arme Romaine.— Paris, 1989.— P. 239—241; *Holder P. A.* The Roman Army in Britain.— New York, 1982.— P. 71; *Campbell J. B.* The Emperor and the Roman Army 31 D.C.— A. D. 235.— Oxford, 1984.— P. 439—445, 279—280, 295—296.

³² *MacMullen R.* Soldier and Civilian in the Later Roman Empire.— Cambridge, Massachusetts, 1963.— P. 121; *Колосовская Ю. К.* Паннония в I—III вв.— М., 1973.— С. 118; *Speidel M.* Legionaries from Asia Minor // ANRW.— 1980.— Bd. II.— 7, 2.— P. 743—744; *Link St.* Römische Militärdiplome «für ganze Familie» // ZPE.— 1986.— Bd. 63.— S. 185—192.

³³ Пор.: *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 287, № 10.

³⁴ Пор.: *Штаерман Е. М.* Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // ВДЦ.— 1946.— № 3.— С. 260.

³⁵ Див.: *Suet. Claud.*, 25, 3; *Dig.*, 48, 10, 13.

³⁶ *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 269; *Кадеев В. И.* Указ. соч.— С. 63, 83, 84.

³⁷ Док. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 90—99.

³⁸ Історіографію цього питання док. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 100, 101.

³⁹ *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 57—58.

⁴⁰ Літературу див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 100, 101.

⁴¹ *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 269; Пор.: *Jones A. H. M.* The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History.— Oxford, 1974.— P. 91, 92, note 2.

⁴² Див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 106—108.

⁴³ Див.: Там же.— С. 99—109.

В. М. Зубарь, И. А. Антонова

НОВЫЙ ФРАГМЕНТ ЛАТИНСКОЙ НАДПИСИ ИЗ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена публикации нового фрагмента латинской надписи, обнаруженной в ходе раскопок на территории так называемой цитадели Херсонеса в 1990 г. Этот фрагмент является еще одной частью надгробия с эпитафией Аврелия Демаса, два фрагмента которого были найдены ранее и изданы Э. И. Соломоник. На основании нового фрагмента вся эпитафия может быть интерпретирована следующим образом: «При жизни себе (и своим близким) Аврелий Демас, ветеран, (проживший) 72 (года), поставил эпитафию». На основании палеографии надпись датируется временем не ранее первой половины III в. и является новым важным источником по вопросу о присутствии ветеранов римской армии в составе гражданского населения Херсонеса. Некоторые особенности языка надписи и оформления надгробия позволяют го-

ворить об определенных характерных чертах процесса романизации населения Херсонеса в первые века н. э.

V. M. Zubar, I. A. Antonova

A NEW FRAGMENT OF THE LATIN INSCRIPTION FROM THE CHERSONESE

The paper is devoted to description of a new fragment of the Latin inscription found during excavations in the territory of the so-called citadel of the Chersonese in 1990. The fragment is one part more of the epitaph made by Aurelius Demasus, two fragments of which were found earlier and published by E. I. Solomonik. The new fragment permits the whole epitaph to be interpreted as follows: «In his life-time Aurelius Demasus, a veteran, (who lived) 72 (years), made this epitaph for himself and for his (relatives)». On the basis of paleography the inscription is dated not earlier than the first half of the 3d cent. and is a new important source of the problem on the presence of the Rome Army veterans among the civil population of the Chersonese. Certain features of the language of the epitaph and its design exhibit typical properties of the process of the Chersonese population romanization in the first centuries A. D.

Одержано 20.12.95

ЗЕМЕЛЬНЫЕ НАДЕЛЫ АНТИЧНОГО КАЗАНТИПА

И. Н. Безрученко, О. Н. Усачева

Описываются исследованные земельные наделы античного Казантипа и первые результаты исследования его кадастра.

Полуостров Казантип представляет собой в геологическом отношении древний мышанковый риф, основными чертами рельефа которого является эллипсовидная гряда, образующая сам полуостров с внутренней котловиной и сильно изрезанной береговой линией.

Наряду с поселениями античного времени на Казантипе обнаружены следы древнего межевания, которые лучше всего прослеживаются на его восточном побережье, между скальными выходами эллипсовидной гряды и внутренней котловиной в ее южной, северной и западной частях. Следы этого межевания определяются главным образом по следам валов и межевых стенок.

Лучше всего наделы видны в том случае, когда их границы определяются рельефом. На основании обмеров на местности (кипрсгельная съемка и обработка аэрофотоматериалов) определены 10 таких участков. Размеры их варьируются от 1,5 до 4,7 га. Валы на этих участках выполняли следующие функции: прежде всего границ между участками, если они не определяются рельефом (наделы II, IV, V, VI; внутренних межей наделов (все наделы); влагозадержания и террас (I, IV, V, VI, VIII, IX, X). В последнем случае валы сооружались поперек склонов и препятствовали смыву почвы.

Конфигурация наделов диктовалась рельефом, наличием плодородных участков между скальными выходами, что находит прямые аналогии в принципе межевания античного времени на Караларском побережье Азовского моря (25 км в восток от Казантипа)¹.

Произведенные обмеры длины валов не позволили выявить какого-либо

© И. Н. БЕЗРУЧЕНКО, О. Н. УСАЧЕВА, 1996

единого стандарта при их сооружении, что объясняется особенностями рельефа. Такой стандарт прослеживается в расхождении между внутренними межами наделов. За небольшими исключениями за основу измерения брался плетр и расстояние между валами, в основном, варьируется от половины до одного плетра.

Следы межевания во внутренней котловине позволяют определить некоторые общие принципы при организации сельскохозяйственной территории Казантипа. Необходимо оговориться, что следы земельного кадастра здесь сильно пострадали от современной агротехнической деятельности.

В местах, где следы прослеживаются наиболее четко, видно, что в качестве межей использовались также валы, направленные вдоль склонов котловины (от гряды к центру п-ова). В восточных частях следы межевания не сохранились.

Расстояния между валами позволяют говорить об использовании того же мерного стандарта: они составляют 0,5, 1, 1,2 и 2 плетра. Исключений из этого стандарта на сохранившихся наделах не отмечено (южный склон — $15-30-45 \text{ м} = 0,5-1-1,5$ плетра; западная часть гряды — $60 \text{ м} = 2$ плетра; северная часть — $0,5-1-1,5$ плетра).

Труднее определить размеры существовавших наделов, так как естественных границ в равнинной котловине не имеется. С достаточной определенностью можно говорить лишь о трех участках в южной части котловины, границы которых определяются валами, имеющими большую высоту (0,8 м), чем другие (до 0,5 м). Площадь этих участков составляет 2,4 га.

Единая ориентация продольных валов этих участков и общий мерный стандарт, используемый при возведении других валов внутри котловины, позволяют предположить, что такие размеры были едиными для наделов всей котловины или хотя бы ее южной половины.

Вопрос вызывает датировка этого межевания.

Не подлежит сомнению, что все эти наделы одновременны (общий стандарт). Так как раскопки валов не производились, вряд ли можно точно определить их хронологию. Подъемный материал с наделов позволяет говорить об очень широких хронологических рамках. Эпизодически встречаются фрагменты керамики от эпохи классики до поздней античности и раннего средневековья, что совершенно не удовлетворительно. Но есть ряд косвенных данных, которые позволяют говорить об античной эпохе, как времени существования этого кадастра: принятие за основу античной меры — плетра; данные палеогеографии.

Поселение IV, датированное по подъемному материалу эллинистическим временем, разрушено позднейшим оврагом. Такой же овраг разрушил внутренние границы надела VIII. По определению А. А. Клюкина овраги одновременны и не могли образоваться ранее раннесредневековой эпохи. Следовательно, наделы не могли возникнуть ранее эпохи эллинизма и позднее позднесантичной эпохи.

По аналогии с кадастром Карларского побережья можно прийти к таким же выводам. Там межевание, скорее всего, проводится не ранее I века до н. э. (по определению А. А. Масленникова)².

Отсутствие следов земледельческого населения в Восточном Крыму и, в частности, на Казантипе, в послеантичную эпоху вплоть до XVIII в. не позволяет приписать проведение кадастра никому, кроме местного античного населения.

Перейдем к рассмотрению самих наделов. Их нельзя определить иначе, чем наделы под зерновые культуры, поскольку внутренняя их структура представляет ряд параллельно расположенных удлиненных участков, шириной не менее 1 плетра и максимальной длиной до 130 м, что является характерным как раз для зерновых полей. Этот вывод подтверждается и данными палеоботаники. По определению В. Коржаневского на античных наделах Казантипа обнаружены выродившиеся колосья пшеницы двузернянки, культивировавшейся на Боспоре именно в античную эпоху, что является дополнительным аргументом в пользу античной эпохи как времени проведения кадастра.

Помимо этой пшеницы на Казантипе так же обнаружен выродившийся малоазийский инжир, но мы не можем пока точно определить участки Казантипа, где он культивировался в древности.

Некоторыми особенностями отличаются отдельные наделы, расположенные на восточном побережье полуострова. Имеются в виду наделы IV, VIII, IX. Из-за сильного уклона в сторону моря валы IX надела представляют собой хорошо выраженные террасы, которых на участке А насчитывается пять и столько же на участке Б. Других столь ярко выраженных террас на Казантипе не имеется.

Надел VIII. Внутренние валы выполняют влагозадерживающие функции, причем из-за особенностей рельефа они расположены под прямым углом друг к другу. Кроме того, в юго-восточной части надела обнаружены остатки элементарного гидротехнического сооружения в виде сильно разрушенной стенки или плотины толщиной до 2—2,5 м, длиной не менее 30 м, возведенного в самой узкой части надела и препятствующего естественному стоку воды.

Из всех наделов Казантипа резко выделяется надел IV. Внутренние межи его отходят от общего стандарта. Они не позволяют говорить об использовании внутренних участков надела под зерновые культуры (отличие по конфигурации и размерам). Но определить без карпологических и палинологических исследований виды культивировавшихся здесь в античности растений не представляется возможным.

Размеры наделов на Казантипе позволяют говорить о том, что все землевладения полуострова могут быть квалифицированы как мелкие крестьянские хозяйства, не превышавшие 4,7 га (надел II Б). Большая часть наделов составляет от 2,4 до 3—4 га. И это не случайно. Надел в 2,4 га при принятой норме урожайности в 1000 л с 1 га для античной эпохи (предположено еще В. Д. Блаватским³ и подтверждено современным исследователем В. Коржаневским) является предельным для семьи из 5 человек и одним упряжным животным.

Наделы меньшей площади не позволяли хозяевам содержать упряжных животных. Потребности семьи (муж, жена и 3 домочадца) в зерне на год будут составлять 1350 л, с парной упряжкой — 3010, с одинарной — 2180 л. При норме высева в 140 л на 1 га необходимые площади при принятой нами урожайности в 8 ц с 1 га составят:

- 1) для семьи без учета прокорма упряжных животных — 1,6—1,7 га (1350 л + 250 л семенного фонда);
- 2) для семьи с учетом прокорма 1 упряжного животного — 2,6 га (2180 л + 400 л семенного фонда);
- 3) для семьи с учетом прокорма 2 упряжных животных — 3,5 га (3010 л + 500—550 л семенного фонда).

Для исторических реалий Казантипа в свете этих расчетов наиболее вероятным представляется преобладание хозяйств с одним упряжным волком.

Вопрос вызывают наделы меньшей площади. Это наделы III, IX А и Б, X. С полной уверенностью, что это отдельные наделы, можно говорить только о наделе III, так как он имеет ярко выраженные естественные границы.

Надел IX в силу соседнего расположения участков А и Б может являться единым, тем более, что их общая площадь не превышает 3,5 га, а это нормальный надел Восточного побережья.

Надел X площадью несколько больше 1,5 га не может быть с уверенностью определен как полный, так как с Востока он ограничен позднейшим оползнем, который мог часть его уничтожить.

Мы можем с уверенностью выделить два типа наделов по величине: около 2,4 и свыше 3,5 га.

Наделы менее 2,4 га не позволяют их владельцам содержать упряжных животных. Как уже говорилось, на Казантипе выявлен только один такой надел. Однако, возможно, подобные наделы могли располагаться в северной и восточной частях котловины, где следы кадастра уничтожены современной деятельностью.

Но возможны и другие объяснения: наиболее крупные участки сосредоточены на восточном побережье и гребне южной части эллипсоидной гряды.

Здесь почвенный слой тоньше, чем в котловине и большие размеры наделов объясняются их меньшим плодородием; обилие рыбы в прибрежных водах Казантипа, который и сейчас является одним из центров браконьерского лова осетрины, обуславливало меньшие нормы потребления людьми зерна и хлебопродуктов.

Ясно определяемые границы обрабатывавшихся в древности площадей, на полуострове позволяют говорить о населении античного Казантипа в эпоху существования кадастра. Площадь котловины, которая обрабатывалась в то время, составляет более 360 га. При принятом нами наделе в 2,4 га это составит не менее 150 землевладений. К ним можно добавить не менее 10 наделов на восточном побережье и южном гребне эллипсоидной гряды.

Общая обрабатываемая площадь на Казантипе в античную эпоху составляла не менее 400 га. Примерный урожай по принятым нормам подтверждает вероятность нашего расчета количества хозяйств.

Если принять, что все хозяйства Казантипа обрабатывались парными упряжками, то по обрабатываемой площади их должно было быть не более 114. Если одинарными — то 153.

Наличие попадающих в общий стандарт котловины наделов размером в 2,4 га позволяет считать более вероятной последнюю цифру.

Население Казантипа составляло — при количестве семьи в 4—5 чел. — 640—800 человек. Очевидно, это максимум, который мог существовать на полуострове при том уровне агрикультуры.

Кроме того, можно предположить, что земельный кадастр возник в момент максимальной заселенности Казантипа, поскольку при меньшей численности населения не было необходимости в проведении межевания всех мало-мальски пригодных для использования земель. Когда население Казантипа не достигло пика своей численности, окультуривались земли внутренней котловины.

Говоря об использовании одинарной упряжки, исходили из двух посылок: обработка даже таких незначительных (2—3 га) участков вручную представляется совершенно нерациональной (для 2—3 работников по любым меркам это потребовало бы не менее 2 месяцев работы, что абсурдно); содержание парной упряжки волов невозможно для подавляющего большинства владельцев клеров в силу недостаточности урожаев с них.

Возможны, впрочем, возражения. Во-первых, выдвинутый нами как преобладающий размер клеров в 2,4 га зафиксирован лишь на нескольких участках в южной части котловины. Этот размер не подтверждается сохранившимися наделами восточного побережья, на некоторых из них содержание парной упряжки вполне реально (наделы I, IIА и IIБ, VI, VII, VIII, IX А и Б (если это один надел)). Возможно, что и во внутренней части полуострова существовали наделы иного стандарта. Но, пока они не зафиксированы, говорить об этом рано. Да и само обособленное положение выделенных нами «номерных» клеров наводит на мысль об их исключительности, прежде всего, очевидно, из-за больших по сравнению с остальными, размеров. Возможно, здесь мы имеем дело с наделами казантипских «богачей». Вопрос о социальной и имущественной дифференциации населения античного Казантипа может быть решен только в результате комплексных исследований как наделов, так и самих поселений с их застройкой и типами домов.

И, во-вторых, против тезиса об использовании одинарной упряжки при пахоте можно выдвинуть следующий аргумент: использовалась стандартная парная упряжка, недостающее число волов бралось у более богатых соседей. Но здесь есть ряд возражений: находящийся в нашем распоряжении материал не позволяет говорить о существовании на Казантипе хозяйств, способных содержать значительное число упряжных животных с целью их сдачи внаем. Даже наиболее крупные участки могли бы обеспечить прокорм только одной парной упряжки; вспашка полей должна была производиться практически одновременно, следовательно небольшая часть хозяйств, располагавшая вторым или даже третьим волом, все равно бы не смогла предоставить их всем желающим вовремя, так как их число, как нам все же представляется, было очень небольшим (около 10 из 160 хозяйств, т. е. около 6%). Но, даже если

найм и имел место, оплата его должна была бы ложиться дополнительным бременем на эти хозяйства, а их размеры, как мы только что пытались доказать, были и так предельны для относительно нормального существования семьи.

Принятие тезиса об использовании на Казантипе одинарной упряжки объясняет многие вопросы о недостаточности размеров земельных наделов как на Казантипе, так и на Караларе, где средняя величина колеблется от 2,8 до 3 га на надел, что тоже недостаточно для полноценного хозяйства. В пользу принятия нашего тезиса может послужить и сам факт незначительности клеров. Возможно, для вспашки полей средних крестьянских хозяйств (около 10 га) парная упряжка и была абсолютно необходима, но на наших наделах нагрузка на тягловый скот была не столь велика, и поэтому можно было обойтись одним животным. В эпоху Колумеллы нормы античной агротехники предполагали надел в 6,3 га для парной упряжки⁴, как представляется, при наделе в 2—3 га вполне достаточно было одинарной упряжки.

Разумеется, это всего лишь гипотеза, наиболее логично объясняющая некоторые аспекты первых результатов исследования античного кадастра Казантипа, решенным вопросом можно будет считать лишь после доскональных археологических исследований всех памятников этого микрорегиона, в том числе и состава стада. Но уже сейчас можно с уверенностью говорить, что Казантип предоставляет нам интереснейший материал об имущественной дифференциации в среде мелких крестьянских хозяйств Боспора в постэллинистическое время.

Описание наделов

А. Наделы на северном склоне южной части эллипсоидной гряды. Около 30 участков — вали длиной от 75—90 до 130 м. Расстояние между валами — 45, 30, 15 м. Четко прослеживаются следы трех наделов размерами 180×135 м (2—4 га) (рис. 1).

Б. Следы межевания на восточном склоне западной части гряды. Расстояние между сохранившимися валами — 60 м (рис. 1).

В. Следы межевания в северной части котловины (сильно разрушены современным плантажом). Расстояние между валами — 15, 30, 45 м.

Г. Наделы вне котловины (рис. 2).

1 — расположен на южном участке эллипсоидной гряды. Поверхность ровная, без заметных покатостей. Вали играют роль разделительных межей внутри надела. Площадь надела — 4,41 га. Длина валов — 1 — 67 м; 2 — 75 м; 3 — 105 м; 4 — 115 м; 5 — 55 м; 6 — 75 м; 7 —

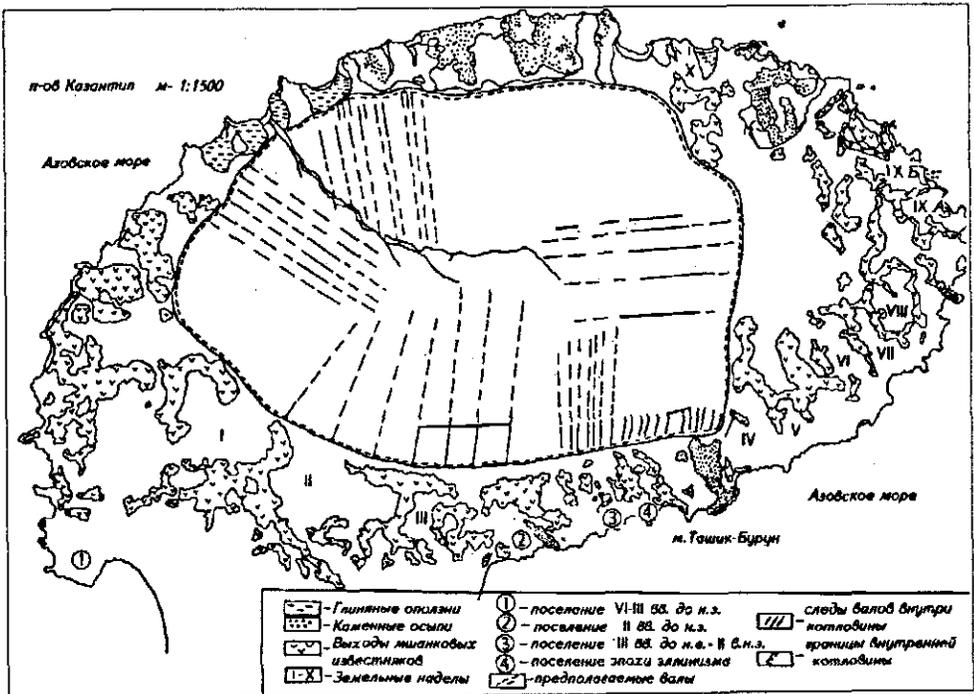


Рис. 1. Следы древней размежевки на п-ве Казантип.

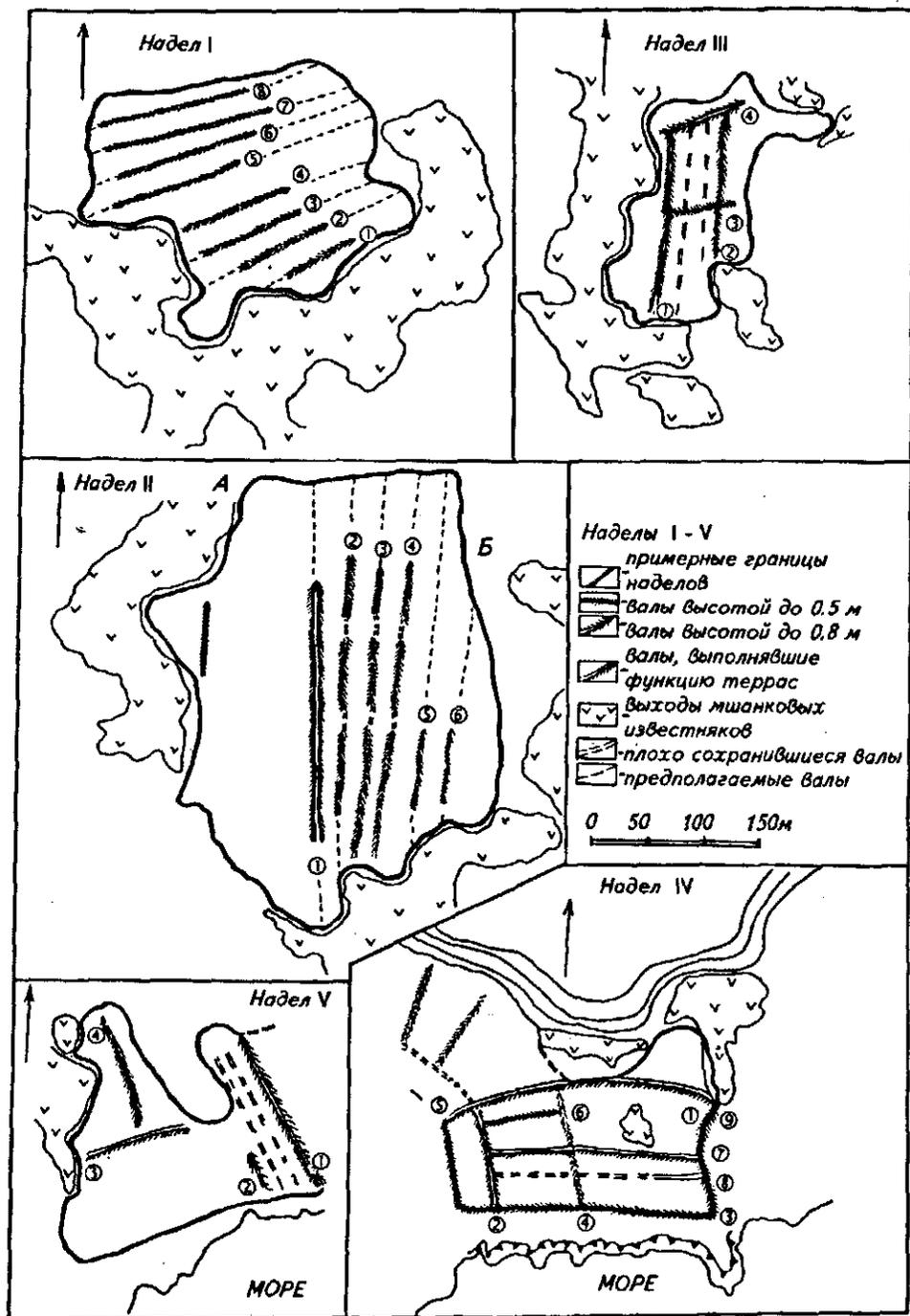


Рис. 2. Наделы южной части п-ва Казантип (I—V).

127,5 м; 8 — 120 м. Расстояние между валами: 1 и 2 — 15 м, 2 и 3 — 28 м, 3 и 4 — 26 м, 4 и 5 — 30 м, 5 и 6 — 15 м, 6 и 7 — 22 м, 7 и 8 — 20 м.

II. Два надела расположены на южном участке эллипсовидной гряды, поверхность ровная, без заметных покатостей. Наделы разделены более высоким валом 1 (0,8 м), внутренние межи надела А разрушены современными дорогами и практически не читаются ни на местности, ни на аэрофотоснимке. На наделе Б прослежено 6 валов, играющих роль внутренних межей. Площадь наделов — А — 4,1 га; Б — 4,7 га. Длина валов — 1 — 190 м; 2 — 178 м; 3 — 217 м; 4 — 207 м; 5 — 60 м; 6 — 45 м; 7 — 75 м. Расстояние между валами: 1 и 2 — 178 м; 2 и 3 — 25 м; 3 и 4 — 22,5 м; 4 и 5 — 15 м; 5 и 6 — 15 м.

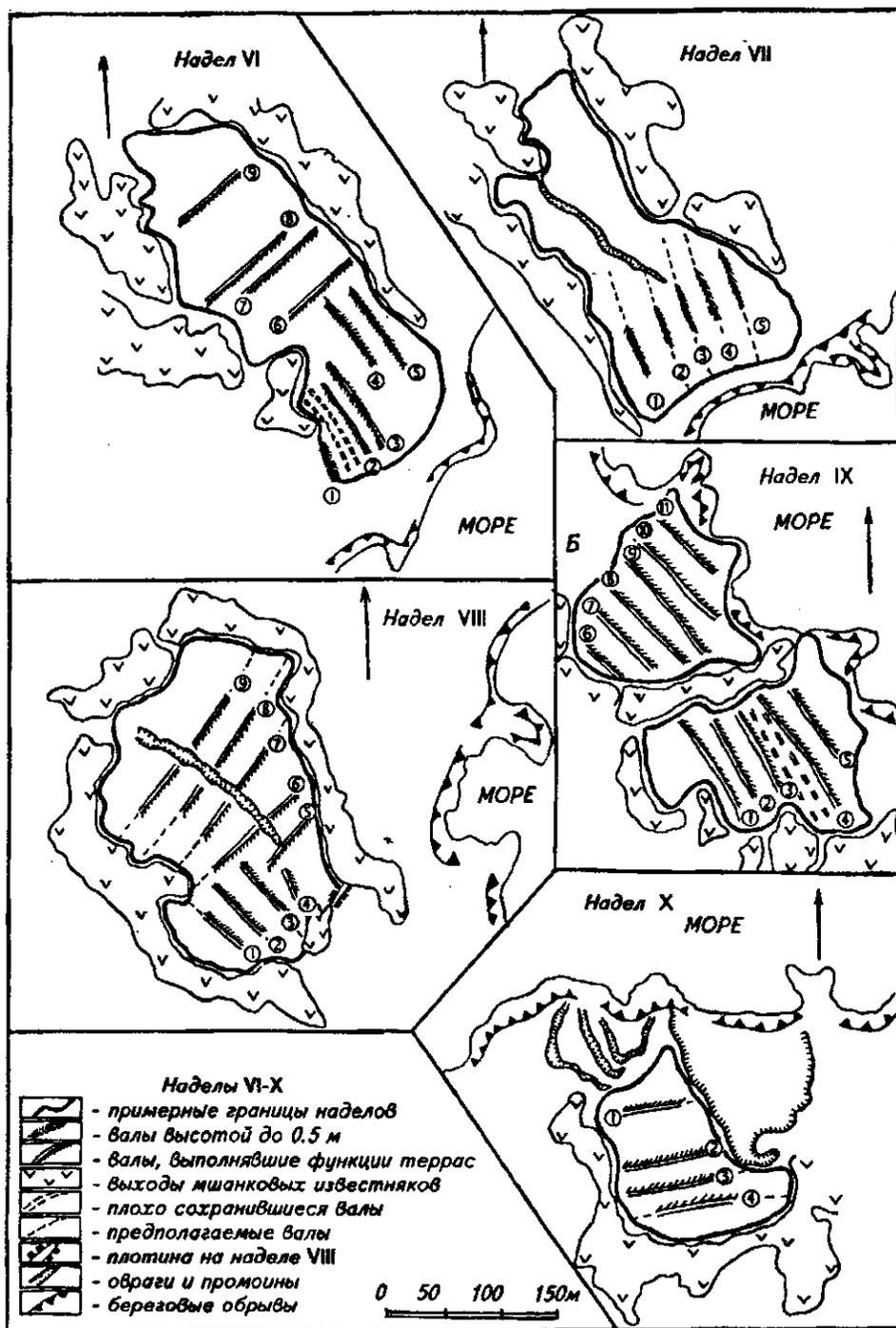


Рис. 3. Наделы южной части п-ва Казантип (VI—X).

III. Надел расположен на южном участке эллипсовидной гряды, поверхность надела имеет покатость к востоку. Продольные вали 1 и 2 играют роль стенок террас. Между валами 1 и 2 прослеживаются следы еще двух валов. Площадь надела — 1,9 га.

Длина валов: 1 — 165 м; 2 — 135 м; 3 — 63 м; 4 — 52 м. Расстояние между валами — 1 и 2 — 40 м; 3 и 4 — 70 м и вдоль вала 1; 85 м вдоль вала 2.

IV. Надел расположен на восточном побережье полуострова, имеет ясно выраженную покатость к югу. Вали 1, 3, 5, 9 — границы надела. Вал 2 является скорее засыпанной стеной тол-

шиной 1,2 м, трехслойной, двухлицевой с забутовкой между двух панцирей, в качестве связующего раствора используется глина.

Валы 4, 6, 7, 8 — внутренние валы надела, продольные валы (1, 7, 8, 3) выполняют функции подпорных стенок террас. Вал 8 четко прослеживается только в восточной части надела. В восточной части надела — выход материковой скалы. Площадь надела — 2,6 га. Длина валов — 1 — 270 м; 2 — 95 м; 3 — 232,2 м; 4 — 103 м; 5 — 105 м; 6 — 74 м; 7 — 155 м (до выхода скалы), 195 м — до границы надела (вала 9); 8 — 37 м; 9 — 45 м.

Расстояния между валами: 5 и 2 — 36 м; 1 и 6 — 22,5 м; 6 и 7 — 30 м; 7 и 3 — 45 м; 4 и 2 — 73 м; 1 и 7 — 60 м; 7 и 8 — 15 м; 8 и 3 — 28 м.

V. Надел расположен на восточном побережье полуострова, имеет покатость к югу. Вал 1 является границей надела, вал 3 выполняет функцию подпорной стены террасы, валы 2 и 4 — внутренние межи надела. Параллельно валу 1 на расстоянии 15 м друг от друга слабо прослеживаются следы еще двух валов. Площадь надела — 3 га. Длина валов — 1 — 156 м; 2 — 45 м, 3 — 108 м; 4 — 40 м. Расстояния между валами 1 и 2 — 45 м.

VI. Надел расположен на восточном побережье полуострова, имеет покатость в сторону моря (к Ю-В). Вал 1 является границей надела, валы 2, 3, 4, 5 — внутренние межи надела, параллельно валу 2 прослеживаются остатки еще двух продольных валов. Валы 6, 7, 8, 9 — поперечные, помимо внутренних межей, выполняют функцию подпорных стенок террас (рис. 3).

Площадь надела — 3,6 га. Длина валов — 1 — 33 м; 2 — 105 м; 3 — 75 м; 4 — 60 м; 5 — 67 м; 6 — 67 — 5 м; 7 — 82 м; 8 — 90 м; 9 — 75 м. Расстояния между валами: 1 и 2 — 37 м; 2 и 3 — 37 м; 3 и 4 — 15 м; 4 и 5 — 15 м; 6 и 7 — 50 м; 7 и 8 — 19 м; 8 и 9 — 28 м.

VII. Надел расположен на восточном побережье полуострова, имеет покатость в сторону моря (Ю-В). Надел сильно поврежден позднейшим врезом, сохранились отдельные участки продольных валов, служившие внутренними межами надела. Площадь надела — 3,4 га. Длина валов — 1 — 30 м; 2 — 40 м; 3 — 75 м; 4 — 38 м; 5 — 60 м. Расстояния между валами — 1 и 2 — 28 м; 2 и 3 — 28 м; 3 и 4 — 28 м; 4 и 5 — 28 м.

VIII. Надел расположен на восточном побережье полуострова, имеет покатость в сторону моря (Ю-В). Сужается в этом же направлении. Южная часть надела имеет покатость к С-В. Все валы, кроме функций внутренних межей, выполняют и функции подпорных стенок террас. Валы 9, 8, 7, 6 и 5 перерезаны промоиной более позднего времени. В Ю-В части надела сохранились остатки стенки или небольшой плотины, выполнявшей функции влагозадержания. Плотина сильно разрушена, изначально имела в длину около 30 м; ширина — 2—2,5 м. Площадь надела — 4 га. Длина валов — 1 — 82 м; 2 — 82 м; 3 — 70 м; 4 — 45 м; 5 — 89 м; 6 — 120 м; 7 — 125 м; 8 — 150 м; 9 — 166 м. Расстояние между валами — 1 и 2 — 15 м; 2 и 3 — 15 м; 3 и 4 — 15 м; 5 и 6 — 22 м; 6 и 7 — 22 м; 7 и 8 — 22 м; 8 и 9 — 22 м.

IX. Расположен в северо-восточной части побережья Казантипа. Состоит из двух частей (А, Б), имеет покатость к С-В, в сторону моря, валы выполняют функции подпорных стенок террас. Между валами 3 и 4 — следы еще двух плохо сохранившихся параллельных им валов. Площадь надела — А — 1,95 га; Б — 1,59 га. Длина валов — 1 — 112 м; 2 — 75 м; 3 — 102 м; 4 — 130 м; 5 — 81 м; 6 — 82 м; 7 — 115 м; 8 — 112 м; 9 — 125 м; 10 — 87 м; 11 — 53 м. Расстояния между валами — 1 и 2 — 25 м; 2 и 3 — 15 м; 3 и 4 — 30 м; 4 и 5 — 22 м; с 6 по 11 — 28 м.

X. Надел расположен на северном участке побережья Казантипа. Имеет покатость в сторону моря (к северу). Валы выполняют функции подпорных стенок террас. Судя по всему, не менее половины надела уничтожено оползнем в восточной части. Площадь — 1,55 га. Длина валов — 1 — 82 м; 2 — 51 м; 3 — 60 м; 4 — 45 м. Расстояние между валами — 1 и 2 — 50 м; 2 и 3 — 15 м; 3 и 4 — 15 м.

Примечания

¹ Масленников А. А., Безрученко И. М. Земельные наделы античного времени в Крымском Приазовье // КСИА. — 1991. — Вып. 204. — С. 37—45.

² Там же. — С. 40.

³ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — С. 158.

⁴ Там же. — С. 174.

І. М. Безрученко, О. Н. Усачова

ЗЕМЕЛЬНІ НАДІЛИ АНТИЧНОГО КАЗАНТИПА

У статті описуються досліджені земельні наділи античного Казантипа та перші результати вивчення його кадастру. Казантип надає дуже цікавий матеріал про майнову ди-

ференціацію у середовищі дрібних селянських господарів Боспору в постелліністичний час.

I. M. Bezruchenko, O. N. Usacheva

PLOTS OF ARABLE LANDS IN ANTIQUE KAZANTIP

Plots of arable lands in antique Kazantip and first results obtained from the study of the lands' cadastre are described in the paper. Kazantip is very interesting as it provides important data on proprietorial differentiation in the class of small-scale peasantry farms in Bosphorus at the post-Hellenistic period.

Одержано 08.04.94

ВОЛОСЬКА СЛОБОДА СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ

С. І. Климовський, І. І. Мовчан, А. В. Реутов

У статті публікуються матеріали розкопок пізньосередньовічних об'єктів по вул. Велика Житомирська, 11 у Києві. Дані розкопок дозволили підтвердити існування на Старокиївській горі на рубежі XVII—XVIII ст. Волоської слободи, населеної вихідцями з Молдови.

У другій половині XVII ст. багато волохів (молдован) переселяється на Україну. Початком цього процесу стає Визвольна війна, під час якої досить численні загони молдован перебували у війську Б. Хмельницького. Служба у війську або гетьманській адміністрації надавала певні перспективи і, за влучним виразом А. М. Лазаревського, багато волохів відправлялось на Україну шукати «службу та щастя»¹. З них найбільш відомий переяславський полковник 1665—1674 рр. Д. Г. Райча. З волоськими переселенцями пов'язані родини Апостолів та Галаганів.

Однак не тільки можливість кар'єри приваблювала волохів на Україну. У цей час Османська імперія посилює податковий тиск на Молдову, внаслідок чого економіка останньої занепадає, а населення убожіє. До цього слід додати польсько-турецькі війни 1680—1690 рр., які прокотились по її території. Все це створювало умови для економічної еміграції, головним напрямом якої стає Україна, що мала близькі кліматичні умови, і населення якої сповідувало православ'я.

Сприятливою була і політична ситуація. З 1654 р. молдовські господарі при посередництві Б. Хмельницького вели переговори з Москвою про підпорядкування князівства Росії. Царський уряд, який за Карловицькою угодою 1699 р. був визначений захисником усіх православних, заохочував переселення молдован та інших балканських народів до своїх володінь, насамперед на Україну, де з них формувались військові підрозділи для боротьби з Туреччиною.

Внаслідок цих обставин переселенський рух стає однією з важливих форм зв'язку між Молдовою та Україною у другій половині XVII — першій половині XVIII ст.².

Поселення молдован цього часу у Києві зафіксовані планом Ушакова 1695 р. під назвою «волоських слобід», де їх нараховується чотири. У середині 80-х рр. XVII ст. близько 30 родин волохів осіло на Подолі, за Воскресенською брамою, на землях Кирилівського монастиря³. Дві слободи знаходились на Печерську у володіннях монастиря Миколи Пустинного. Універсалом геть-

© С. І. КЛИМОВСЬКИЙ, І. І. МОВЧАН, А. В. РЕУТОВ, 1996

мана І. Мазепи згадується у 1694 р. поселення волохів на Вигурівщині, засноване на землях Михайлівського Золотоверхого монастиря ігуменом С. Глоговичем⁴.

Особливий інтерес становить четверта, позначена на плані — Волоська слобода, яка знаходилась на Старокиївській горі у Софійському відділенні укріплень Верхнього Києва. Слобода займала квартал між сучасними вулицями В. Житомирська, Володимирська та Рильським провулком, які йшли в тому ж напрямі і наприкінці XVII ст.

Розкопками Старокиївської експедиції у 1994 р. на ділянці В. Житомирської 11, котра, згідно плану знаходилась під забудовою слободи, виявлено 3 будівлі та 5 господарських ям, які належать до часу її існування. Дані розкопок становлять значний інтерес, оскільки дозволяють уточнити інформацію плану 1695 р. та дають матеріал з народної архітектури Києва XVII—XVIII ст. Тут також зафіксовано три випадки будівельних жертв.

Кераміка та фрагменти скляного посуду, знайдені у заповненнях будівель та ям, дозволяють віднести їх до XVII—XVIII ст. Точніше датування, з урахуванням обставин знахідок, дають монети.

Так, у будівлі № 1 знайдено польський солід Яна II Казимира. На монеті стоїть химерна дата «166», є значні відхилення та помилки у порядку розміщення та палеографії легенди. Поза сумнівами, вона належить до так званих клепаців — фальшивих боратинок, які знаходились, разом зі справжніми, у грошовому обігу Подніпров'я до середини XVII ст.

Знайдено монету між дерев'яним перекриттям підвалу та глиняною обмазкою долівки наземної частини будівлі, біля її північної стіни. Разом з нею знаходились 9 зігнутих кутих цвяхів довжиною від 9 до 15 см. Очевидно, цей своєрідний монетно-речовий комплекс є будівельною жертвою. Повсюдно монети підкладались під кут фундаменту в надії на багатство⁵. Призначення цвяхів у даному випадку не зрозуміле. Можливо, вони були своєрідним оберегом, подібно до підкови або коси, вправленої у поріг⁶.

Виходячи з обставин знахідки монети, можна дійти висновку, що вона була покладена до конструкції будівлі під час її зведення, що дозволяє встановити, наскільки можливо, вужчу дату цієї події.

Оскільки карбування боратинок припадає на 1659—1666 рр., то і їх підробка повинна була припинитись незабаром після 1666 р. Інакше, блискучі «нові копійки» обов'язково привернули б увагу. Потрібно врахувати, що їх підробка мала сенс переважно в той час, коли номінальна вартість монети була вище реальної, тобто під час випуску та відразу після нього. Таким чином, можна припустити, що монета була виготовлена між 1666 та початком 70-х рр.

Якщо на польській частині України боратинки затримались до кінця XVIII ст., то на Подніпров'ї польська монета взагалі була виведена з обігу переважно у 40-ві рр. завдяки фінансовій реформі Петра І. У Києві, місті з інтенсивним грошовим обігом, це могло відбутись дещо раніше. Отже, боратинки могли перебувати тут в обігу не довше 70—80 років. Необхідно також урахувати їх початкову сумнівну вартість, що прискорило цей процес.

Оскільки знайдена монета має середню збереженість, то в обігу вона перебувала порівняно недовго, вірогідно, набагато менше половини зазначеного терміну. Таким чином, час закладення монети у будівлю можна досить упевнено віднести до останньої чверті XVII ст.

У підвальной частині будівлі № 3, біля її західної стіни, також була знайдена монета, однак вщент стерта. За метрологічними даними та матеріалом вона може належати до поширених в Україні XVII—XVIII ст. солідів Сигізмунда III, які карбувались у 1587—1627 рр. Враховуючи стан монети, який свідчить про її тривале використання, можна зробити висновок, що випала вона з обігу досить пізно, вірогідно наприкінці XVII ст.

Таким чином, датування будівель за монетами близьке до 1695 р., тобто дати фіксації планом Ушакова Волоської слободи на Старокиївській горі.

Масова побутова кераміка, знайдена в заповненнях об'єктів, не дозволяє однозначно встановити її етнічну належність, оскільки український та молдовський посуд цієї категорії кінця XVII ст. суттєво не різняться. З іншого

боку, маловірогідно, щоб ламкий та громіздкий посуд переселенці повністю везли з батьківщини. Логічно, що з собою бралось лише необхідне та цінне, а решта купувалось потім на місці.

Однак у будівлі № 3 та ямі № 3 знайдено два керамічні вироби, котрі звертають на себе особливу увагу.

Перш за все, це фрагмент вінець широкогорлого глечика з слідом від ручки (рис. 1а). Тісто глечика добре відмулене, з домішками слюди. Глечик має червоно-червоний колір, пишно орнаментований.

Краї вінець вкрито білим ангобом, по якому неглибоко прокреслено орнамент у вигляді двох переплетених хвилястих ліній з гострими кутами, наведеними червоним ангобом. Шийка та плічка прикрашені широкою смугою червоного ангобу. Нижче вміщено орнамент з слабо прокреслених фігур, які складаються з латинської «w», наведеної червоним ангобом, на яку накладено видовжену «v» з крапкою вгорі, наведену білим ангобом. Фігури вміщено на одній лінії через рівні проміжки. Ще нижче йде смужка орнаменту, подібна до тієї, що прикрашає краї вінець.

У слабо прокреслених лініях орнаменту простежується візантійська техніка зграфіто, яка помітно вплинула на керамічне виробництво Криму, Кавказу та Молдови. Широке застосування її у Молдові припадає на XIV ст.⁷ У XVI ст. використання її помітно скорочується, проте не зникає повністю⁸. Застосовується вона і надалі, переважно для підполив'яного розпису⁹.

За технологією виготовлення глечик належить, згідно класифікації О. М. Абазової, до молдовської кераміки III групи, яка з'явилась у XVI ст. та випалювалась у двоярусних горнах, внаслідок чого і отримувала червоний колір¹⁰. У молдовських житлах Старого Орхея вона становить від 6 до 30%¹¹. Вважається, що у XVII ст. вона була витіснена білоглинною каоліновою керамікою, розписаною ангобом. Однак верхня межа її існування напевно не визначена. Вірогідно, це був тривалий процес, який тільки розпочався у XVII ст.

Зазначимо також, що домішування слюди у глину досить поширене у гончарстві Подністров'я¹².

Особливо цікава білоглинна поліхромна чаша на невеличкому кільцевому піддоні, яка походить з ями № 3 (рис. 1б). Висота чаші 7,5, діаметр — 16, діаметр піддону — 8 см. З обох боків чаша вкрита східним полив'яним візерунком, який частково зберігся. У розписі застосовано блакитний, червоний та коричневий кольори. Чаша має, без сумніву, східне походження.

Використання східного імпортованого посуду властиве для міст Молдови

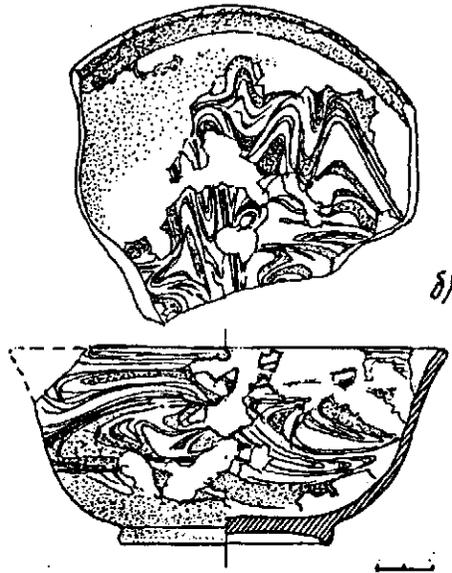
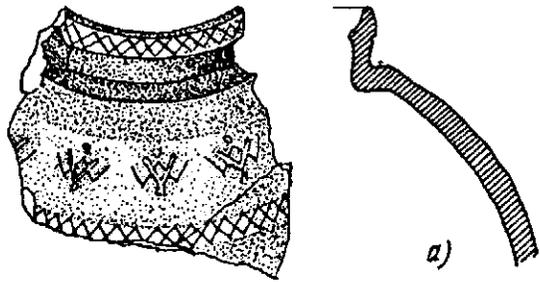


Рис. 1. Кераміка з Волоської слободи: а — вінець глечика; б — чаша.

XVII—XVIII ст. Так, при розкопках Сучави та Ясс знайдено численні фрагменти перської, сирійської та турецької кераміки¹³.

Подібна кераміка серед матеріалів, зібраних у Києві, не зустрічається. Очевидно, що знахідка молдовської та східної кераміки у Києві, на місці існування Волоської слободи, не випадкова. Вона досить впевнено свідчить про етнічну належність мешканців виявлених будівель.

Ще одним свідцтвом на користь цього висновку є знахідка будівельної жертви у споруді № 3. Під глиняною обмазкою долівки підвальної частини будівлі, у матеріку була виявлена невелика яма, у котрій знаходився кістяк ягняти.

Різні тварини, як будівельні жертви, скрізь зустрічаються у народів Європи. Для східних слов'ян властиве використання у такій якості коня, півня або курки. До того ж кінь більш поширений саме на Україні¹⁴. Певної інформації, яких саме тварин використовували молдовани для цієї мети, нами не знайдено. Разом з тим, греки, албанці, серби та болгари звичайно використовують барана, вівцю або ягня¹⁵. Враховуючи спорідненість цих народів та поширеність вівчарства у молдован, логічно визнати, що і ця будівельна жертва була принесена саме ними.

Таким чином, на підставі аналізу всіх категорій інформації, можна вважати встановленим, що відкриті розкопками будівлі належать Волоській слободі кінця XVII ст., як дійсно була заселена в цей час вихідцями з Молдови.

Реконструкція будівель, за даними розкопок та у зіставленні з зображеннями плану Ушакова, дозволяє відновити вигляд типової дерев'яної забудови Києва XVII—XVIII ст. З урахуванням специфіки інформації писемних джерел, а також того факту, що етнографія оперує матеріалом переважно сільських поселень не раніше кінця XVIII ст., значення даних, отриманих розкопками, помітно зростає.

Згідно плану, забудова слободи представлена невеличкими дерев'яними будівлями, котрі зустрічаються практично по всьому Києву. Площа розкопаних будівель № 3 і № 1 становить відповідно 10 і 7,5 м², та, вірогідно, близька до розмірів зображень. В обох будівлях чітко зафіксовано рівень підлоги наземної частини у вигляді товстого шару глиняної обмазки. У плані по контуру простежено деревний тлін — залишки обшивки деревом підвальної частини. Глибина підвалу від рівня виявлення складала в будівлі № 1 — 1,2 м, у будівлі № 3 — 1 м. Вірогідно, у період функціонування вона була більшою.

Цікаво зазначити, що товщина обмазки по всій площі в обох будівлях нерівномірна. У будівлі № 3 вона коливається від 25 см по краях до 40 см по центру, у будівлі № 1 — від 10 до 30 см по центру. Нижче обмазки, в обох випадках, зафіксовано залишки дерев'яної стелі підвалу. Таким чином, перекриття, яке було з тонких дошок, поступово прогиналось. Внаслідок цього, при черговій підмазці долівки на центр йшло більше глини, чим і пояснюється її нерівномірна товщина по всій площі.

Підвальна частина в обох спорудах була обшита вертикально поставленими дошками, підлога також вкрита деревом, а у будівлі № 3 під нею ще й знаходився тонкий шар глиняної обмазки.

При наявності цих спільних елементів, будівлі мали й певні конструктивні відмінності, обумовлені різницею їх функцій.

Так, у будівлі № 3 (рис. 2) вхід до підвалу знаходився з середини приміщення, — біля південно-східного кута в обмазці виявлено велику гумусовану пляму. Отже, вхід закривався люком, а спускались до підвалу по приставній драбині.

Трохи вбік, біля південно-західного кута, знаходилась друга пляма гумусу в обмазці, нижче якої у заповненні підвалу виявлено залишки відкритого вогнища. Очевидно, вогнище, яке стояло безпосередньо на дерев'яному перекритті підвалу, провалилось вниз, після того як будівля припинила своє існування, а дерево зітліло.

Черинь вогнища було влаштовано з материкової глини і по краях обкладено цеглою. Всього виявлено понад 30 половинок цегли типу пальчастої литовки.

Слід зазначити, що у XV—XVII ст. молдовські житла опалювались, переважно, відкритим вогнищем, черинь якого був зроблений з утрамбованої

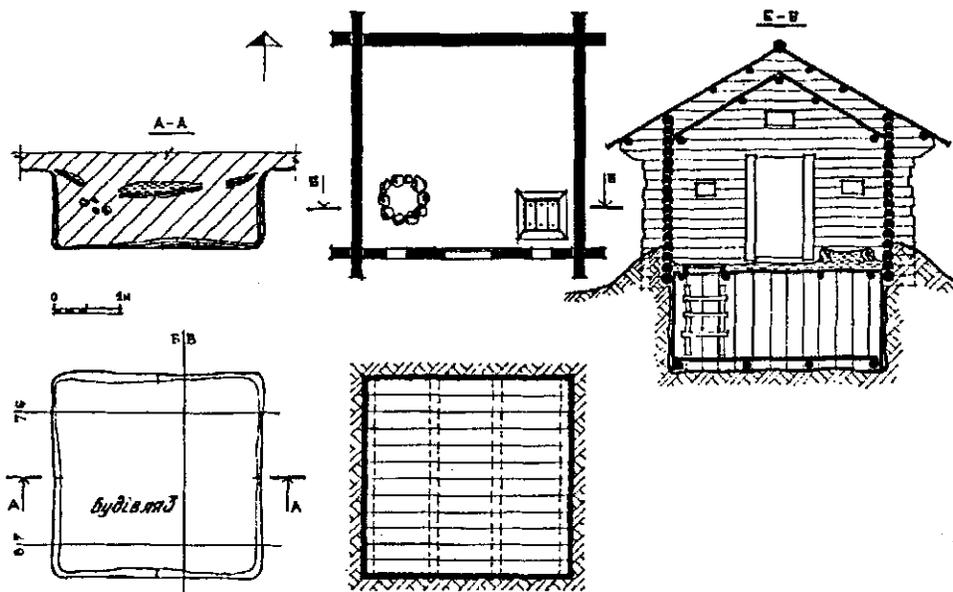


Рис. 2. План та реконструкція будівлі № 3.

материкової глини¹⁶. Піч-кам'янка була занесена слов'янами до Молдови у більш ранній час, але не була прийнята, і на молдовських поселеннях XV—XVII ст. не зустрічається¹⁷. Традиційно молдовське житло опалювалось по-чорному і дим виходив крізь отвір у стелі. Димохід з'явився у ньому досить пізно, переважно у XX ст.¹⁸ Таким чином, подібний устрій опалювальної системи властивий саме молдовському житлу, що є додатковим аргументом на користь встановленої вище етнічної належності мешканців будівлі.

З іншого боку, наявність вогнища вказує, що це — житло. Про це свідчить і встановлена Є. Е. Бломквістом різниця між підпіллям та підвалом. Так, підпілля — це тепле приміщення потрапити до якого можна через внутрішній спуск біля печі. Навпаки, вхід до підвалу знаходиться, звичайно, ззовні (зазначимо, що підлогу підпілля будівлі № 3 було спочатку змащено глиною і лише потім, на відміну від будівлі № 1, вкрито деревом)¹⁹. Різняться вони і за призначенням.

Дещо інакше була обладнана будівля № 1 (рис. 3). Глиняна долівка займала лише половину її площі. Друга частина була вкрита товстим шаром деревного тліну. Біля західної та східної стіни підвалу зафіксовано дві стовпові ями, які знаходились на тій же лінії, де закінчувалась глиняна обмазка долівки наземної частини. Таким чином, будівля № 1, на відміну від будівлі № 3, була двокамерною.

Половина, що мала глиняну долівку, використовувалась як сіни. Тут знаходився і вхід до будівлі, про що свідчить знайдена біля нього будівельна жертва з монети і цвяхів. Друга камера, також трохи більше 3,5 м², мала дерев'яну долівку. Щоб запобігти зайвого тиску стіни, яка розділяла наземну частину, на долівку, вона була укріплена міцною балкою, що спиралась на два стовпи, вкопані у підвалі. Вхід до підвалу знаходився ззовні, біля південно-східного кута. Стіни були прямовисні і залишків сходів не виявлено. Отже, до підвалу спускались по приставній драбині. Цікаво, що на долівці навпроти входу знайдено великий червоний оброблений кварцит, в який, можливо, упиралась кінець драбини.

Відсутність опалювального пристрою і невеликі розміри камер, наводять на думку, що будівля була нежитловою. Проте з цим можна погодитись лише частково. Якщо це було виключно господарське приміщення, то навряд, чи знадобилась перегородка. Не потрібна була б у такому випадку і будівельна жертва біля входу. Разом з тим, за етнографічними матеріалами добре відома

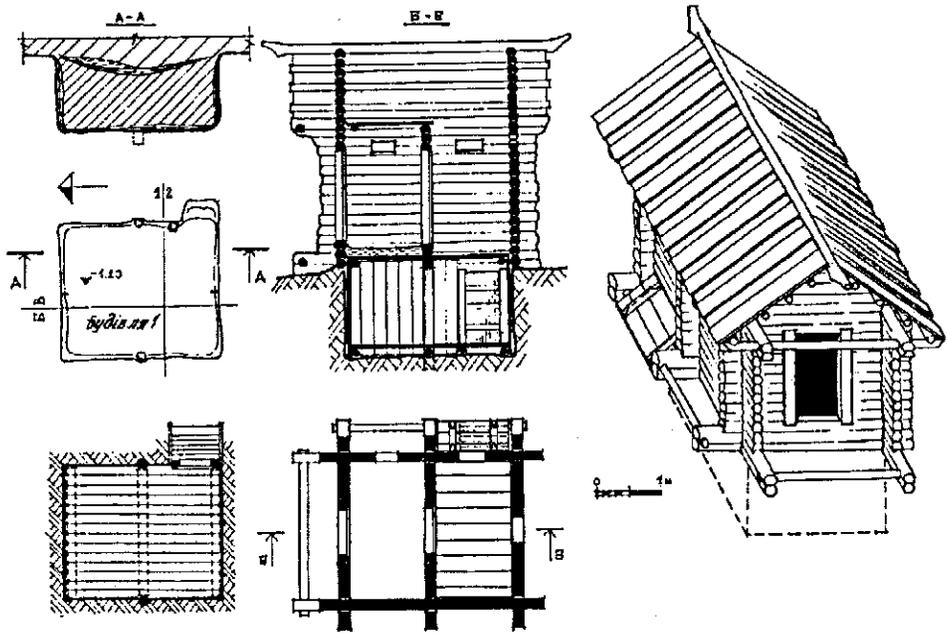


Рис. 3. План та реконструкція будівлі № 1.

типова молдовська двокамерна будівля «кесоайю», яка частково виконувала функцію літньої кухні та використовувалась у теплий час року як житло²⁰.

Таким визначенням будівлі знімаються питання стосовно її двокамерності та розмірів. Одну з частин займала повністю лежанка, через що відпала необхідність обмазки долівки, друга була господарською, але навряд чи в ній готували їжу. Швидше, влітку це робили надворі на припічку, що знаходить підтвердження в етнографії.

Таким чином, обидві споруди належать до типу наземних будинків з підвалами. Для Молдови XIV—XVI ст. будинки з підвалами рідкість, але у XVII—XVIII ст. вони стають уже типовим явищем²¹.

Певні складності виникають при відновленні зовнішнього вигляду наземної частини будівель. Без сумніву, вони були дерев'яними. Такими їх зображено на плані. На це вказує і відсутність неминучих залишків обмазки стін, якщо будівлі були вальковані. На це звертають увагу і свідчення сучасників. Врахуємо і той факт, що Київ знаходиться на кордоні зрубної поліської техніки та закладної²². Загалом, вальковані житла в Києві з'являються лише наприкінці XVIII ст., у зв'язку зі знищенням довколишніх гаїв.

Дані розкопок та плану не дозволяють однозначно вирішити питання: використовувався при будівництві кругляк чи кантовий брус. У реконструкціях будівлі представлені виконаними з кругляку. Такий вибір має певне історичне підґрунтя.

У другій половині XVII ст. Старокиївська гора була місцем розташування московського гарнізону. Усі будівельні роботи тут виконувались російськими стрільцями. Цілком логічно, що і Волоська слобода була зведена ними із застосуванням традиційного зрубу з кругляку. Зауважимо, що на Україні та у Прибалтиці росіяни і у пізніші часи були відомі як визнані майстри-теслі.

У той же час, землянка як житло, у Молдові та Румунії була завжди досить поширена, і в окремих регіонах останньої зафіксована ще у XX ст.²³ Таким чином, конструкція описаних будівель є своєрідним поєднанням російської та молдовської будівельної техніки.

Виявлені об'єкти, за винятком ями № 1, сконцентровані у західній частині розкопу. Їх компактне розташування, синхронність існування та функціональне призначення дозволяють вважати, що розкопками розкрити одна з садиб Волоської слободи. Слідів огорожі не виявлено: або вона лишилась за межами розкопу, або була досить ефсмерною.

Свого часу О. Лаппо-Данилевським була зроблена спроба встановити середню площу міської садиби XVII ст.²⁴ Однак він дійшов висновку, що через її значні коливання, визначити таку неможливо. Для острогу він отримав максимум — 72—80 саженив² (300—360 м²) і мінімум — 10 саженив².

Враховуючи певну розпорошеність забудови Старокіївської гори, і той факт, що інтенсивне будівництво тут почалось саме у другій половині XVII ст., можна вважати, що і садиби тут наближались до максимального розміру. Цікаво зазначити, що досліджена площа садиби — 270 м² майже точно збігається з розмірами ділянок, котрі, як оптимальні, київський біскуп Ю. Верещинський у 1595 р. радив уряду відводити під садиби з метою забудови цієї території²⁵.

Значну частину садиби, згідно плану, займав сад.

Незвичайна знахідка була зроблена у третій з виявлених будівель. Невелика (2,5 м²) господарська споруда була заглиблена у материк на 0,9 м. Обмазка підлоги наземної частини, подібно до вищенаведених, у ній була відсутня. Не виявлено і стовпових ям. Стіни і долівка заглибленої частини були змащені глиною і обшиті деревом, що зближує її з іншими будівлями. Виходячи з усього, споруда була напівземлянкового типу.

Потужність обмазки північної стіни споруди сягала 10 см і перевершувала інші. Саме в неї було вмуровано вінця посудини з перлинним орнаментом, властивим підгірцівській культурі. Ніде на дослідженому та прилеглих ділянках матеріалів цієї культури не виявлено. Обставини знахідки виключають можливість, що вона випадково потрапила до обмазки стіни. Без сумніву — це ще одна будівельна жертва.

Деякі пояснення цьому факту можна вивести з заповнення споруди. У ній знайдено кілька розвалів макітер і горщиків, миску та значну кількість битих скляних пляшок і широкогорлих посудин. Оскільки скляний посуд міг призначатись для зберігання персважно міцних напоїв, а його кількість явно перевищувала потреби мешканців садиби, то логічно, що все це трималось на продаж. Таким чином, вмуровані у стіну вінця підгірцівської культури, випадково знайдені десь власником садиби, вірогідно, повинні були сприяти цій торгівлі.

Певною мірою це підтверджується знахідкою у споруді двох світильників, один з яких не пошкоджений. У напівземлянці було темно, а у зв'язку з торгівлею потреба у джерелі світла була постійна, на відміну від підвалів житла та кесоайю, куди спускались епізодично.

Така діяльність мешканців садиби не викликає заперечень і з точки зору загальної історичної ситуації. Дрібні торгівці харчами, перекупки та перекупники, згадуються у Києві ще з XVI ст. Не дивно, що і мешканці Волоської слободи, які знаходились в оточенні численого гарнізону стрільців — потенційних споживачів їх товару, також могли займатись цим промислом.

Житло і кесоайю припинили своє існування внаслідок локальної пожежі. Так, у житлі обшивка обгоріла лише на третину. У кесоайю сліди пожежі ще менші. Певну дату цієї події встановити важко. Ймовірно, це сталось напередодні 1731 р. Близько цієї дати тут зводиться церква Іоана Златоуста з погостом²⁶, і ділянка потрапляє під її садибу. У межах її вона до 1772 р. використовувалась як цвинтар, що підтверджується знахідками поховань.

Проте, така доля спіткала лише цю садибу Волоської слободи. Решта її остаточно входить до міської забудови і як єдиний квартал чітко простежується на планах XVIII ст. Поступово мешканці її злились з іншим населенням Кисва:

Примітки

¹ Лазаревский А. М. Из семейной хроники Бергов (1672—1885) // Киевская Старина.— 1889.— № 1.— С. 103.

² Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.— К., 1980.— С. 91.

³ История Киева.— К., 1984.— Т. 2.— С. 12.

⁴ Центральна наукова бібліотека ІАН України, відділ рукописів.— ДА № 216 (П), розділ Г, № 48.

- ⁵ Потин В. Н. Нумизматика и памятники архитектуры // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 84, 85.
- ⁶ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов // Труды Института этнографии. Восточнославянский сборник. Новая серия.— М., 1956.— XXXI.— С. 133.
- ⁷ Полевой Л. Л. Культурно-исторические традиции в средневековой поливной керамике с орнаментом сграффито карпато-дунайских земель // Археология, этнография и искусствоведение Молдавии.— Кишинев, 1968.— С. 125—135.
- ⁸ Slatineanu V. Ceramica feudala romineasca si originale el.— Bucuresti, 1958.— P. 104.
- ⁹ Хынку И. Г. Молдавская народная керамика.— Кишинев, 1969.— С. 112.
- ¹⁰ Абазова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А. Древности Старого Орзея (Молдавский период).— Кишинев, 1982.— С. 44—62.
- ¹¹ Бырня П. П. Молдавский средневековый город в Днестро-Прутском междуречье.— Кишинев, 1984.— С. 160.
- ¹² Хынку И. Г. Сельская керамика Молдавии XV—XVII вв. // Известия Молдавского филиала АН СССР.— Кишинев, 1964.— № 6.— С. 119.
- ¹³ Slatineanu V. Op. cit.— P. 133.
- ¹⁴ Байбурич А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян.— М., 1983.— С. 61.
- ¹⁵ Sartori P. Ueber das Bauopfer // Zeitschrift für Ethnologie.— Berlin, 1898.— Bd. XXX.— S. 20.
- ¹⁶ Бырня П. П. Сельские поселения Молдавии XV—XVIII вв.— Кишинев, 1969.— С. 120.
- ¹⁷ Рафалович И. А. Отопительные сооружения раннеславянских жилищ // Этнография и искусство Молдавии.— Кишинев, 1972.— С. 212.
- ¹⁸ Салманович М. Я. Жилище коренного населения Молдавской ССР // СЭ.— 1947.— № 4.— С. 222, 223; Салманович М. Я. Эволюция молдавского жилища // КСИЭ.— 1960.— Вып. 33.— С. 19, 20.
- ¹⁹ Бломквист Е. Э. Указ. соч.— С. 76.
- ²⁰ Салманович М. Я. Эволюция...— 1960.— С. 18, 21.
- ²¹ Бырня П. П. Сельские поселения...— 1969.— С. 126; Полевой Л. Л. Деревянное и каменное гражданское строительство в городах Молдавии в XIV — первой половине XVI вв. // Этнография и искусство Молдавии.— Кишинев, 1972.— С. 56, 57.
- ²² Бломквист Е. Э. Указ. соч.— Рис. 8.— С. 83, 84.
- ²³ Салманович М. Я. Типы румынского народного жилища // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы.— М., 1968.— С. 36, 40.
- ²⁴ Лаппо-Данилевский А. С. О величине дворовых и огородных мест древнерусского города // ЗРАО.— СПб., 1888.— Новая серия.— Т. 3.— С. 303—316.
- ²⁵ Стороженко А. Н. Киев 300 лет назад // Киевская Старина.— 1894.— № 2.— С. 409.
- ²⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева.— К., 1974.— Т. III.— № 22.— С. 149.

С. И. Климовский, И. И. Мовчан, А. В. Реутов

ВОЛОШСКАЯ СЛОБОДА СТАРОКИЕВСКОЙ ГОРЫ

В статье публикуются материалы раскопок позднесредневековых объектов по ул. Большая Житомирская, 11 в Киеве. Данные раскопок позволили подтвердить существование на Старокиевской горе на рубеже XVII—XVIII вв. Волошской слободы, заселенной выходцами из Молдовы. Благодаря раскопкам четко зафиксированы наземные постройки с подвалами, реконструкция которых позволила восстановить внешний вид деревянной застройки Киева этого времени. Обращают на себя внимание также находки строительных жертв.

S. I. Klimovsky, I. I. Movchan, A. V. Reutov

THE VOLOSHIAN SETTLEMENT ON THE STAROKIEVSKAYA HILL

The paper presents findings of excavations of late medieval objects in Bolshaya Zhitomirskaya Str., 11 in Kiev. The findings have permitted substantiating existence of the Voloshian settlement inhabited by the Moldovians by birth on the Starokievskaya hill between the 17th and 18th centuries. The excavations made it possible to identify distinctly overground structures with cellars. Their reconstruction contributed much to restoration of the appearance of the wooden building in Kiev of that time. Findings of victims of building are also of significant interest.

Одержано 24.07.95

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ



ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

З цього номера журнал «Археологія» відкриває нову рубрику «На допомогу вчителю». Необхідність такої рубрики обумовлено кількома причинами.

По-перше, зростаючим інтересом до історії України, викликаним відродженням державності. Цей інтерес, безумовно, є позитивним явищем, але, на жаль, задовольняється він не найкращим чином. Відродження національної свідомості супроводжується її негативними рисами. Мається на увазі, зокрема, прагнення до певної ідеалізації, а іноді й міфологізації історії України. У багатьох белетристичних працях українців постають чи не найдавнішою та обраною нацією Європи. При цьому автори зовсім не обтяжують себе осягненням здобутків науки, а спекують на природних національних почуттях людей. Самоцінність же кожного народу очевидна і не вимагає доказів. Її не треба доводити давністю походження або лицюванням чужої історії в українську. До того ж, молодість народу не може бути його вадою, як і давність — перевагою. Все залежить, якою є його історія.

По-друге. Емоційне сприйняття історії — гарна річ, але за умови, що воно ґрунтується на наукові досягнення фахівців, зокрема, й археологів, що вивчають найдавніші періоди історії. Як і будь-яка наука історична є дуже складною. Незважаючи на постійний пошук вчених, багато історичних проблем не вирішується однозначно. Розібратись в доказах дебатуючих сторін буває дуже важко, а не фахівцю — навіть неможливо. Та все ж є більш-менш усталені на сьогодні точки зору, найповніше аргументовані, найбільш виважені. Саме вони мають стати основою для першого знайомства школярів з історією.

По-третє. Наука весь час розвивається. Це означає не лише постійне накопичення нових фактів, а й їх осмислення та переосмислення. Зрештою це впливається час від часу в переосмислення концептуальних схем історії. На жаль, більшість сучасних підручників для школи та й для вузів не відбивають принципово нових поглядів на загальний хід історичного процесу. Мається на увазі поділ історії на п'ять формацій, трансформація первісного суспільства в станово-класове з державним устроєм тощо. Принагідно зазначимо, що надзвичайно стисло подається в сучасних підручниках й виникнення людини. Отже цією рубрикою передбачається і висвітлення поворотних моментів історії. А це, звичайно, виходить за межі України.

Щодо давньої історії, то тут слід підкреслити провідні моменти в історії Землі та суспільства і виникнення самої людини; виділення людини з тваринного світу. Набуття істотами, що почали користуватись знаряддями праці, власне людських рис йшло надзвичайно повільно та зайняло понад 2 млн років. Цей процес можна зрозуміти, виходячи з самого феномену людини. І виділення людини з тваринного світу, і значний проміжок існування людини розумної проходили на ґрунті привласнення готових продуктів природи (привласнююче господарство). Спільне користування дарами природи виступало основою первісного колективізму та рівності членів общини. Хоча творчий потенціал людини зріс на такій формі діяльності, що й дозволило їй заселити за кам'яного віку всі куточки Землі, вона зрештою стала перепоною на шляху подальшого розвитку людства.

Виникнення відтворюючого господарства, зокрема землеробства та скотарства, було другим суттєвим зрушенням в історії. Перехід до відтворюючого господарства означає, що людина навчилася по-новому користуватись силами природи, окультурювати природу, відтворювати та збільшувати її потенціал. До орбіти людської діяльності залучається земля та тварини як продуктивна сила, завдяки чому з'являються нові рослини (культурні) та тварини (свійська худоба), яких в природі не існувало. Хоча сутність відтворюючого господарства, в першу чергу, складає перехід до землеробства та скотарства, насправді це поняття є значно ширшим. Адже нові заняття по відобутку продуктів харчування докорінно змінили життя та побут людини.

Саме виникнення відтворюючого господарства стало головною передумовою для формування принципово нової системи організації суспільства — державної. Це складає третє суттєве зрушення в давній історії. Хоча на сьогодні не має одностайності у визначенні характеру найдавніших держав, що виникли на суто первісному ґрунті без сторонніх впливів (Єгипет, Месопотамія, Харappa, Мезоамерика, Перу та Болівія), не викликає сумніву, що до кола рабовласницьких держав, як Греція та Рим, їх віднести не можна. Це були станово-класові суспільства, де соціальне місце та майновий стан людини значною мірою визначались її наближеністю та причетністю до органів управління. Звідси значущість обліку та контроль виконаної роботи та виробленого продукту, яка надала цим державам сильного бюрократичного характеру.

Історію кожного регіону, зокрема й України, логічно висвітлювати на тлі цих зсувів. У такому випадку яскравіше виявляються особливості розвитку конкретного регіону. Хоча історія кожної країни завжди має й свої проблеми, що перетинаються з ближнім та й віддаленим оточуючим світом. Для нас це, скажімо, походження слов'ян, оскільки ми належимо до гілки слов'янських народів, чи проблеми Київської Русі тощо. Отож рубрика має на меті висвітлювати корінні та складні проблеми давньої історії загалом та України зокрема. Адже наука існує не заради науки, і її досягнення мають активно використовуватись і в навчальному процесі, і для задоволення інтересу широкого загалу до минулого людства.

Рубрику розпочинає вступне слово академіка П. П. Толочка.

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОСІВ І КУЛЬТУР

П.П.Толочко

Нова рубрика «На допомогу вчителю» розрахована на викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться минулими часами Батьківщини. Потреба в ній відчувалася вже давно. Матеріали рубрики ґрунтуватимуться на величезній джерелознавчій базі, опрацьованій та осмисленій з позицій нової концепції стародавньої історії України.

Що ми вкладаємо в поняття цієї концепції? Як відомо, вітчизняна історична наука тривалий час базувалася на універсалізації формаційного підходу, суть якого полягала в конструюванні різноманітних історико-соціологічних схем, розробці головним чином питань способів виробництва, класової боротьби, форм взаємозв'язку базису й надбудови тощо. Водночас явно недостатня увага — аж до цілковитого ігнорування — приділялася гуманістичним характеристикам суспільства, тим або іншим проблемам духовної історії, етногенезу, взаємозв'язку людини та природи тощо. У нинішніх умовах відродження національної самосвідомості нашого народу й розбудови суверенної України згадані методологічні настанови вже не в силі задовольняти нас повною мірою. Насамперед доцільно багато в чому переглянути сам формаційний підхід. Ми, наприклад, не відкидаємо засадничі положення теорії закономірної поступальності історичного процесу, однак, повинні відмовитися від практики недалекого минулого, коли через абсолютизацію цієї закономірності кожна наступна епоха неодмінно ставилася вище за попередню. Адже в дійсності історичний процес ніколи не був таким прямолінійно висхідним, як це декларувалося в радянській історіографії — він знав і періоди стагнацій, регресу. Ось лише один факт: ранні землеробські суспільства на території України неодноразово підходили до порогу станово-класової формації, але подолати його їм щоразу перешкоджали дестабілізуючі дії з боку воявоначеских степових кочовиків.

Та куди важливішим є те, що формаційний підхід не забезпечує вирішення цілої низки актуальних проблем цивілізаційного характеру, зокрема формування пріоритетів життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття,

© П. П. ТОЛОЧКО, 1996

духовності того чи іншого суспільства. А без цього годі й сподіватися досягнути складові риси менталітету населення України на різних етапах його самобутнього історичного шляху, з'ясувати місце українства у світовій цивілізації. Таким чином, нове розуміння історичного процесу зумовлює необхідність гармонійного сполучення досліджень формаційних структур й усього розмаїття духовних — зокрема світоглядних, етнопсихологічних — аспектів суспільного життя. Саме в цьому передусім і полягає одна з підвалин нової концепції давньої історії України.

Варто, гадається, підкреслити ще такий момент. Нині питанням генезису менталітету українського народу приділяється якнайпильніша увага, про що свідчить вихід друком величезної кількості наукових, науково-популярних і публіцистичних видань з цієї тематики. Аж ніяк не применшуючи їхньої фахової й громадсько-політичної значущості, все ж з усією відповідальністю наголосимо: одне з провідних місць у цій сфері народознавчих студій має посісти археологія. Пояснення тут просте — способи мислення й життєдіяльності будь-якого народу складаються тисячоліттями, а витoki цих процесів губляться в п'їтми величезних за часовою протяжністю дописемних періодів. Відтворити соціально-економічний і духовний розвиток тогочасного населення можна тільки на підставі матеріальних пам'яток. Саме цим — єдина з історичних дисциплін — якраз і займається археологічна наука.

З огляду на все сказане перед нами постає дуже важливе питання. Декларуючи актуалізацію проблеми генезису менталітету українства й наголошуючи на ролі археології в розв'язанні цієї проблеми, ми разом з тим не повинні забувати, що українці у своїй сучасній етнографічній іпостасі не існували споконвіку. Більше того — як цілісна етнічна спільність вони сформувалися порівняно недавно. Протягом тисячоліть на території сучасної України мешкало безліч різних народів, які, мігруючи, постійно змінювали один одного і з-поміж котрих значну частку становили прийшли із сусідніх земель. Тож як слід підходити до цих народів — як до таких, що не мають безпосереднього відношення до власне українства й історія яких слугує лише за матеріал для конструювання абстрактних формаційно-соціологічних схем, чи як до таких, що зробили реальний внесок у складання українського генотипу та відповідних йому способів мислення й життєдіяльності? Попри всю чіткість своєї постановки це питання не дістало поки що такої ж чіткої відповіді. При його вирішенні доводиться переборювати, з одного боку, усталені методологічні й історіографічні схеми, а з іншого — найновіші захоплення громадського загалу, дуже часто не ґрунтовані на безперечних джерельних фактах. Наприклад, тепер уже не підлягає сумніву, що органічну основу середньовічної української — точніше, русько-української — культури становила культура Київської Русі. Однак у спробах простежити її глибші витoki ми наражаємося на великі труднощі. Долаються вони по-різному: одні твердять про генетичну спадковість історико-культурного розвитку населення України починаючи ще з енеоліту — з часів високорозвиненої землеробської спільності Трипілья — і вбачають українців у трипільцях, інші ж не поглиблюють цю спадковість далі перших століть нової ери і вважають, що в більш ранні епохи історичний процес на наших землях визначався постійними міграціями різних племен.

Що можна сказати з цього приводу? Справді, археологічні й писемні джерела свідчать: внаслідок постійних міграцій давнє населення України ніколи не було етнічно й культурно однорідним. Але при цьому не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносів, — певна частина того або іншого племенного угруповання неодмінно залишалася мешкати на своїх предковичних місцях (передусім це стосується землеробів лісостепової зони), нерідко змішуючись із пришельцями. Тим самим забезпечувалися безперервність історичної пам'яті, органічне передання у спадок новому населенню культурно-світоглядного, життєдіяльного генофонду регіону. Так протягом тисячоліть різноетнічні народи поступово створювали на території України певні генетично споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури, котрі, закріплювані, урізноманітнювані та збагачувані на

кожному новому історичному етапі, врешті-решт склали матеріальні й духовні підмурки менталітету українців.

Про які саме традиції йдеться? Відповідаючи на це запитання, перш за все наголосимо: у процесі їхнього творення етнічно-антропологічний чинник відігравав, безумовно, вторинну роль. Річ у тім, що у своєму історичному поступі найрізноманітніші народи неодмінно підпадали під дію життєдайних сил нашої землі. Адже від давніх давен вона була надзвичайно зручною для проживання, розвитку відтворюючого господарства, реалізації творчих потенцій людини. Порівняно м'які природно-кліматичні умови, багаті ґрунти, рослинний і тваринний світ, наявність корисних копалин тощо, — все це сприяло поступовому складанню тут матеріального виробництва, скотарства, землеробства, мистецтва, космології, ранній еволюції політичних форм життя тощо. Археологічні матеріали неспростовно доводять: від часу появи на території України людського життя воно ніколи тут не припинялося, так само як не припинявся й поступальний соціально-економічний та культурний розвиток місцевого стародавнього різноетнічного населення. Суть цього розвитку визначали згадані пріоритетні напрямки традиційної життєдіяльності.

Наші міркування з порушених вище питань багато в чому перегукуються з ідеями відомого дослідника слов'янського та українського етногенезу В. П. Петрова, який вважав, що історичний процес не завжди є простим, нічим не опосередкованим розвитком або незмінним, завжди тотожним собі біологічним відтворенням поколінь. «Коли ми кажемо, — наголошував він у праці «Походження українського народу», — що є автохтонами на нашій землі, що живемо на ній не від VI ст. по Різду, а ще від III тис. перед Різдом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками спох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, в бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині».

Чудовою ілюстрацією думки В. П. Петрова може бути феномен трипільської культури (V—III тис. до н. е.). Свого часу її першовідкривач В. В. Хвойка провів пряму лінію від трипільців до нинішніх українців, але пізніші дослідники з'ясували: в антропологічному плані населення, що заступило місце трипільців, не було їм тотожним. Ми не знаємо навіть, якою була питома вага безпосередніх нащадків трипільців в етногенезі людності бронзового віку. Та попри все це можна з усією певністю твердити, що цілий ряд елементів трипільської культури — система господарства, топографія поселень, декоративний розпис будинків, характер орнаментальних мотивів розмальованої кераміки тощо — стали органічною належністю культури українського народу.

Археологія нерідко має справу також із проявом свосхідного ренесансу, коли ті чи інші традиції якогось стародавнього народу несподівано відроджуються на тій самій території через цілі історичні епохи. Наприклад, давньоруські камерні могили IX—X ст. мають далекі прототипи у культурах пізньобронзового й ранньозалізного віків, а за формою й орнаментикою посуд українського середньовіччя багато в чому аналогічний кераміці черняхівських племен II—V ст.

Глибинна закоріненість історичних традицій найчастіше виявляється в оборонному й житловому будівництві, поховальній обрядовості, прикладному мистецтві. Скажімо, слов'янські зооморфні фібули, давньоруські декоративні браслети-наручі, зміювики (медальйони із зображенням змій), вкриті художнім різьбленням кістяні й дерев'яні вироби, керамічні оздоблювальні плитки й інші вироби позначені безсумнівними впливами знаменитого скіфського звірино-го стилю. Генетична спадковість добре простежується й у сфері духовної культури. Окремі її традиції сягають ще в епоху землеробського енеоліту, коли прашури іранців, слов'ян, греків і фракійців створювали образи патріархальних божеств. Скіфська ж епоха (VII—III ст. до н. е.), що характеризувалася особливо тісними контактами мешканців Лісостепу —

праслов'ян і повновладних господарів Степу — іраномовних скіфів, закрипила у слов'янському пантеоні форми божеств, близьких до іранських.

Важливим елементом суспільного життя будь-якого народу є державність — рушій процесів етнічної, культурної, економічної інтеграції населення. Тривалий час — не без впливів істориків Заходу — вважалося, що східні слов'яни нібито не здатні до державно-політичного саморозвитку, а отже, всі основні форми й інститути своєї державності вони запозичили від більш розвинутих сусідів — візантійців, хозар, норманів. Подекуди ця точка зору трапляється і сьогодні.

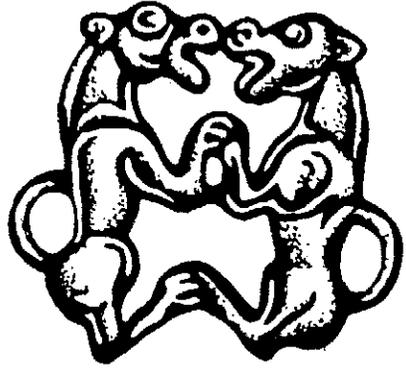
З цього приводу зауважимо таке. Як відомо, першою державою східних слов'ян була Київська Русь, утворена в IX ст. на базі ряду союзів племен. І на ранній, і на пізніших стадіях її існування на неї помітно впливали Хозарський каганат, Візантія, скандинавські країни. Заперечувати цього, звісно, не можна, але й не слід переоцінювати їхній внесок у державотворчі процеси на Русі. Необхідно пам'ятати: в Україні мали місце власні глибинні традиції політичного розвитку, започатковані ще в VI—IV ст. до н. е. Вони творилися античними містами-державами Північного Причорномор'я та Скіфською державою (з центром на Нижньому Дніпрі). Ясна річ, слов'яни — це не греки й не скіфи, тож не мають, вочевидь, рації автори історико-публіцистичних видань, котрі без огляду на расово-етнічні, мовні, релігійні та інші ознаки ведуть політичний родовід українства ще від скіфо-античних часів. Твердження щодо прямого генетичного зв'язку між цими двома різночасовими й різноетнічними політичними системами є невиправданим спрощенням. Але разом з тим не було б слушним узагалі заперечувати будь-який зв'язок між ними, бо ж попри всі згадані відмінності (і в першу чергу етногенетичні) і скіфська, й антична державності у процесі свого розвитку органічно входили в життя тогочасного корінного населення України й реально впливали на його суспільно-політичний прогрес.

У наступні історичні епохи традиції політичного розвитку на наших землях періодично відроджувалися сарматами, гунами, готами, до складу ранньодержавних об'єднань яких входили і слов'яни.

Підсумовуючи усе сказане, ще раз наголосимо: давня історія України становить не просту суму окремих подій і процесів, фактів матеріального життя тощо, а органічно самостійне, оригінальне культурне явище у світовій цивілізації. На кожному його хронологічному зрізі діяли загальностадіальні закономірності, але водночас постійними були й генетичні процеси автохтонного розвитку. Культуро- й етногенез стародавнього населення України відзначалися складністю й багатолінійністю. В ідеологічному, етнопсихологічному, філософському, життєдіяльному планах східний слов'янин, а відтак і українець — не одвічна біологічна й історична данність, а результат тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічно-національного способу життя та світогляду. Саме під цим кутом зору ми й спробуємо розглядати весь матеріал у нашій рубриці.

Наостанок — ще одне зауваження. Широкі історичні узагальнення неможливі без постановки й розв'язання ряду конкретно-історичних проблем. У колі окреслюваної нами тематики це, зокрема — антропогенез і початок заселення території України; індоєвропейська спільність; скіфська державність; антична цивілізація; походження слов'ян; Київська Русь та ін. Незважаючи на досить високий рівень історичної інтерпретації наявних джерел, жодна із згаданих та подібних проблем не має поки що загальноприйнятого вирішення, а це спричинює додаткові складності при узгодженні різних точок зору на ті або інші факти історії українського народу.

СИСТЕМА ГАДАНИЯ «И ЦЗИН» И ЕЕ ВОЗМОЖНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ В СТЕПНЫХ КУЛЬТУРАХ



А. Г. Акулов

В настоящее время стали известны многие исторические сведения и археологические факты, относящиеся к различным древним гадательным системам. В статье дается сопоставление материалов китайской системы гадания «И Цзин» и археологических артефактов культур эпохи бронзы Украины.

«Чжоу И» — «Книга перемен» — одна из основ китайской культуры на протяжении тысячелетий. Однако, до сих пор не прояснен вопрос о происхождении самой системы гадания, толкованию результатов которого посвящена «Чжоу И», как и ее наиболее древняя каноническая часть — «И Цзин». Статья представляет собой попытку внести лепту в решение этого вопроса путем сопоставления системы гадания «И Цзин» и некоторых археологических фактов.

Необходимо напомнить некоторые фундаментальные принципы этой системы*.

Основу ее составляют 64 гексаграммы — графические символы из шести расположенных друг над другом черт двух видов, целой и прерванной, во всевозможных сочетаниях. Эти черты — знаки универсальных космических сил: женской темной пассивной «инь» (— —) и мужской светлой активной «ян» (— — —). Центральную роль в системе «И Цзин» играют восемь триграмм — сочетаний из трех черт, символизирующих основные универсальные элементы (рис. 1).

Соединяя по две эти триграммы, мы получаем набор из 64-х гексаграмм (рис. 2).

1°	2°	3°	4°	5°	6°	7°	8°
цинь	кунь	чжень	кань	гень	сюнь	ли	дун
таорчест-	исполне-	возбуж-	погруже-	пребыва-	уточне-	сцепле-	разреше-
во	ние	дение	ние	ние	ние	ние	ние
небо	земля	гром	вода	гора	ветер (дерево)	огонь	водоём

Рис. 1. Восемь триграмм — универсальных элементов мироздания (по А. И. Кобзеву).

* Максимально полный обзор информации по вопросу см.: Шуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга перемен» // под. ред. А. И. Кобзева. — М., 1993.

"1"+"1"	"1"+"2"	"3"+"7"	"2"+"8"	"7"+"6"	"4"+"7"
№1	№12	№ 21	№45	№63	№64
цзянь	гай	ши хо	цуй	цзи цзи	вей цзи
творчес- тво	расцвет	тисну- тые зубы	воссоеди- нение	уже конец	ещё не конец

Рис. 2. Некоторые примеры начертания и значения гексаграмм (по А. И. Кобзеву).

В отличие от триграмм, гексаграммы представляют уже набор более частных ситуаций, истолковывающихся гадателями применительно к конкретному случаю.

Сама же практика гадания обладает некоторыми весьма примечательными особенностями. Она достаточно безразлична к конкретному способу гадания. Можно гадать на стеблях тысячелистника, на монетах, по календарным датам и т. д. Однако, в традиции наиболее древним и священным считается способ гадания на стеблях тысячелистника. Путем довольно сложных манипуляций, с последовательным разделением, пересчетом и перекладыванием отдельных частей пучка из 50 стеблей, получают определенное количество стеблей в одной из частей. Это количество при делении на 4 дает числа 6, 7, 8, 9, символизирующие следующие черты: 6 — «старшая инь»; 7 — «младший ян»; 8 — «младшая инь»; 9 — «старший ян».

Графически символы «младших» и «старших» черт немного различаются в разных источниках (рис. 3).

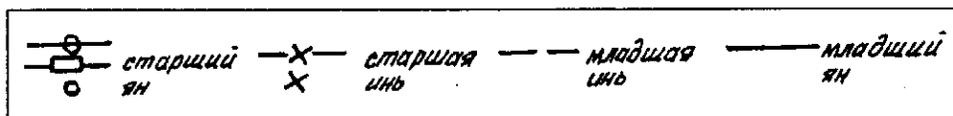


Рис. 3. Символы четырех основных черт в практике гадания (для «старших» черт даны различные графические варианты символов).

При этом «возраст» отдельных черт вовсе не связан с какими-либо символическими акцентами. Он определяется для построения дополнительной гексаграммы, показывающей дальнейшее развитие ситуации, описанной основной гексаграммой (рис. 4).

При других способах гадания (например, на монетах) парадигма его остается прежней — последовательное получение шести позиций четырех символов комбинаторным путем¹.

Такая система гадания представляет из себя весьма редкое, хотя, как будет показано дальше, и не уникальное явление. Подавляющее большинство мантических систем основывается на иных принципах. Широко распространены два типа этих систем.

Первый тип. В результате мантических действий случайно возникают конфигурации, ассоциирующиеся с определенными образами. В дальнейшем эти образы истолковываются и связываются воедино в предсказании в рамках культурных архетипов (гадание по внутренностям, полету птиц, кофейной гуще, воску и т. п.). Этот тип можно определить как ассоциативный или образно-ассоциативный.

Второй тип. Из определенного, достаточно широкого набора символов случайно выбирается комбинация из частей этих символов. Затем эта комбинация интерпретируется в рамках соответствий и соотношений данных символов в культуре (гадание по предметам, встряхиваемым в миске или решете,

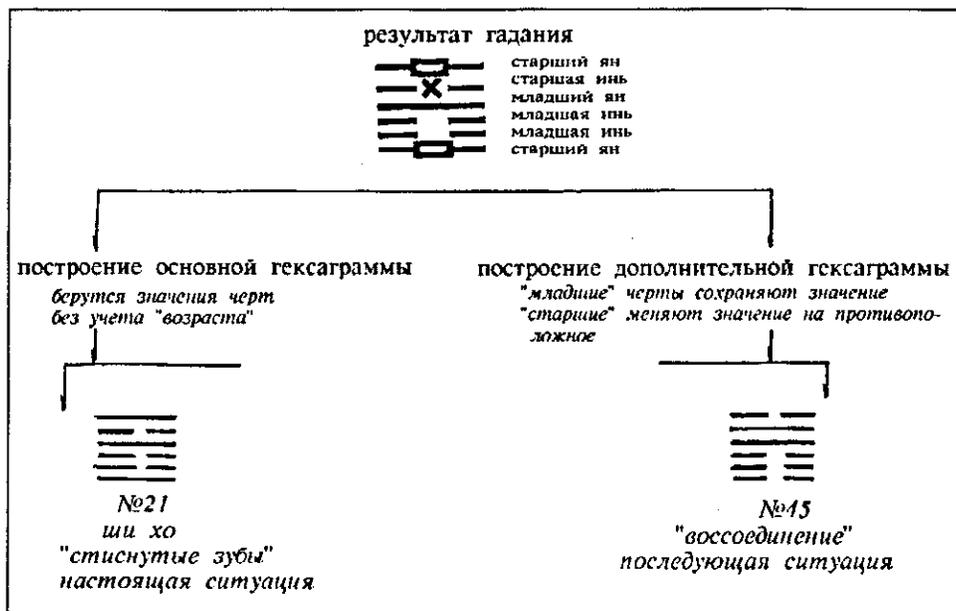


Рис. 4. Построение основной и дополнительной гексаграмм.

по рунам, арканам таро, игральным картам). Можно определить этот тип как символически-комбинаторный.

Гадание по «Книге перемен» явно не относится ни к одному из этих типов. Здесь нет ни распознавания образов, ни выборки разнообразных символов. Этот тип мантической системы можно охарактеризовать как чисто комбинаторный, бинарно-комбинаторный, числово-комбинаторный.

Как уже было сказано, вопрос о происхождении системы гадания «Книги перемен» — предмет длительной дискуссии среди ученых². Если в отношении времени и места создания текста «И Цзин» точки зрения ученых достаточно близки (Китай, конец II — первая половина I тыс. до н. э.), то относительно происхождения способа гадания (древнейшим, однозначно связанным с «И Цзин», считается способ гадания на стеблях тысячелистника) и самой комбинаторной системы его, существуют самые разные версии. Сама китайская традиция, понятно, возводит начала системы к героям своей мифологии — в частности, к императору Фу Си, жившему приблизительно во второй половине III тыс. до н. э. Однако, окончательное оформление этой системы связывается с Вэньваном — основателем династии Чжоу. Нужно отметить, что к эпохе династии Чжоу относят это событие и большинство современных ученых. Многие связывают формирование гаданий по триграммам и гексаграммам со способом гадания на панцирях черепов, распространенном в предыдущую эпоху Шан (середина — вторая половина II тыс. до н. э.). Однако, система этого гадания типологически абсолютно отлична от системы «Книги перемен», она основывается на распознавании образов в системе полученных в результате мантических действий трещин на череповых панцирях, то есть относится к первому, ассоциативному типу гадательных систем. Таким образом, происхождение как самой комбинаторной системы, так и способа гадания на стеблях тысячелистника, этой гипотезой явно не объясняется. Представляется, что речь может идти лишь о заимствовании определенных конфигураций для изображения результатов гадания.

Китайские аналогии способу гадания по стеблям тысячелистника, приведенные в обзор — поздние и явно вторичные.

Древнейшие археологические находки, с большой долей вероятности связанные с системой «И Цзин» не уходят вглубь дальше эпохи ранней Чжоу, максимум — поздней Шан (последняя четверть II тыс. до н. э.). При этом уже в эпоху ранней Чжоу (что, кстати, полностью совпадает с традицией), мы имеем сложившуюся гадательную систему, в которой как элементы,

встречаются триграммы, гексаграммы, а также соотнесенные с гексаграммами афоризмы⁴. В целом возникает впечатление отнюдь не поступательного развития системы и способов гадания, зафиксированных в «И Цзин», а, скорее наоборот, их появление в Китае в самом конце эпохи Шан практически сложившимися, и широкомасштабном внедрении в китайскую культуру в начале эпохи Чжоу. Подобное положение вещей говорит о высокой вероятности инокультурного заимствования.

Откуда же могла придти в Китай такая система?

Возможное направление поисков дает китайская традиция. Согласно ее сведениям³, предки императоров династии Чжоу прожили несколько столетий в среде западных «рыжеволосых варваров» — жунов и вернулись в Китай в конце эпохи Шан. Иными словами, предки Вэньвана, традиционно считающегося автором «И Цзин», с добрый десяток поколений пребывали в культурной среде восточной окраины мощного блока культур Великой Степи. В таком случае, искать аналогии необходимо в первую очередь в культурах этого региона.

Этот поиск недолог. В древнейшем же, более или менее подробном источнике сведений о степных народах — «Истории» Геродота — мы встречаем следующий пассаж: «Они (прорицатели у скифов) прорицают с помощью большого числа ивовых прутьев следующим образом: принеся большие пучки прутьев они, положив их на землю, и разъединяют и, раскладывая прутья по одному, вещают и, произнося прорицания, одновременно снова собирают прутья и опять по одному складывают (их)»⁴. Не правда ли, описание действий очень похоже на гадание по стеблям тысячелистника?

В статье Ф. Р. Балонова⁵ приводятся еще две аналогии подобному способу гадания: древнегреческое, восходящее к фригийцам, гадание на бобах, при котором бобы одной рукой перемещались между пальцами другой (полная аналогия манипуляциям при гадании на стеблях тысячелистника) и русское гадание на бобах, приведенное И. П. Сахаровым⁶. В чертах последнего имеется ряд аналогий способу гадания на стеблях тысячелистника. Это отсчет по четырем предметам, троичное число этапов гадания, сходное отождествление позиций с различными органами человеческого тела и т. д. В общем, его можно квалифицировать как чисто комбинаторное гадание. Результат его — получение трех линий, в каждой из которых содержится по три порядка. Один порядок представляет из себя четное или нечетное число бобов. При этом чет и нечет (соответственно «инь» и «ян» в «И Цзин») считаются: первый — препятствием, а второй — добрым, благоприятным предзнаменованием. По сути, мы имеем дело с утроенной триграммой — знаграммой (от «эно» (греч.) — девять). Типологическое сходство с гаданием «И Цзин» очевидно.

Таким образом, на западной окраине Великой Степи, мы находим способы и системы гадания, базирующиеся на сходных с «И Цзин» принципах. Раньше всех из них зафиксировано скифское гадание (V в. до н. э.). Отметим, что по словам Геродота, «это искусство прорицания, идущее от отцов», то есть, оно не является культурной инновацией.

В принципе, здесь возможно два предположения.

Предки скифов, находясь на рубеже II и I тыс. до н. э. где-то в зоне культурных контактов с Китаем, принесли с собой заимствованную там комбинаторную систему гадания и распространили ее впоследствии среди окружающих народов. Эта гипотеза оставляет без объяснения факт появления в Китае системы гадания «И Цзин» в сформировавшемся виде. Не объясняет она и то, почему в Греции система гадания на бобах считалась фригийской, а не скифской, так как на опосредованную передачу системы со сменой материала гадания (путья — бобы) и с забвением первоисточника просто не остается времени.

Более логичным представляется предположение о том, что все упомяну-

* Ю. К. Щуцкий⁷ выделяет три хронологических слоя «И Цзин» — названия гексаграмм и магические формулы при них; афоризмы при гексаграммах; афоризмы при отдельных чертах. Следовательно, в эпоху Чжоу мы можем констатировать, по крайней мере, начало формирования второго слоя.

тые системы восходят к единому прототипу. В таком случае, возможное отражение такого прототипа в археологических материалах следует искать в культурах эпохи бронзы евразийского региона, прежде всего Великой Степи. Именно степные культуры могли послужить непосредственным источником, из которого была заимствована в Китай данная гадательная система. Представляются вероятными два варианта такого археологического эквивалента: множественный (в количестве, сопоставимом с числом употребляемых в мантических процедурах стеблей [50] или бобов [41]) набор одинаковых предметов, удобных для манипулирования; набор предметов, предположительно ритуальной функции, строящейся на основе обоих фундаментальных принципов — двоичности (двойка — «инь» — «ян», возможно четверка «младшая инь» — «старшая инь» — «младший ян» — «старший ян») и троичности (триграмма, гексаграмма).

Подобные наборы предметов присутствуют в материалах археологических раскопок эпохи бронзы степного региона.

Речь идет о наборах гадательных костей в погребениях эпохи ранней и средней бронзы европейских степей. Здесь необходимо с сожалением отметить, что до сих пор не была предпринята ни одна попытка как-то обобщить имеющийся довольно разнообразный материал. Единственная, касающаяся этого вопроса статья С. Н. Санжарова⁸, охватывает одну культурно-хронологическую группу довольно узкого региона — донецкую катакомбную культуру. Более широкие сопоставления автору неизвестны. Тем не менее, даже материалы упомянутой статьи дают представление о сути вопроса, а если присоединить еще ряд сведений о наборах «игральных» костей в других публикациях, мы получим весьма любопытную картину.

В донецком регионе мы имеем шесть погребений катакомбной культуры с «игральными» костями. В четырех из них найдены наборы из трех костей, в одном — из двух, в одном — одна «игральная» кость. Все они датируются позднекатакомбным временем (XVIII в. до н. э.). Кости в наборах четырехгранные, октаэдрической или эллипсоидной формы (рис. 5а). Система знаков на гранях имеет два основных варианта. Первому варианту (рис. 5б) абсолютно идентичен набор из трех костей, найденный у станции Брюховецкой в Прикубанье⁹. Типологически схожа и одна из двух костей в наборе с Никопольского курганного поля¹⁰. Еще одна кость из того же набора представляет двоичный вариант той же знаковой системы (рис. 5е).

Таковы те варианты наборов гадательных костей из погребений катакомбной культуры, о которых автор имеет точные сведения на данный момент.

Обращает на себя внимание факт абсолютной идентичности четырех наборов первого варианта при полном различии остальных. Это дает достаточно оснований считать данный вариант отражающим основную мантическую парадигму, подкрепляет это соображение и замечание С. Н. Санжарова о том,



Рис. 5. Форма и основные варианты системы знаков на гранях «игральных» костей в позднекатакомбных погребениях (по С. Н. Санжарову).

* В литературе упомянуты еще несколько находок¹¹, но автору либо не удалось ознакомиться с этими материалами, либо эти материалы не дают четких сведений о костях.

что именно погребения с данным набором принадлежат к социально значимым¹². Остановимся на этом варианте.

Прежде всего, необходимо отметить факт сочетания двоичности и трюичности в данных наборах. По сути, при броске трех костей мы получаем триграммы, на каждой из трех позиций которых может присутствовать один из четырех символов. Комбинаторно это система явно типологически схожа с китайской. В таком случае, по аналогии можно предположить, что четыре символа на гранях кости могут соответствовать двум парам бинарной оппозиции — изменяющейся и неизменной («старшие» — «младшие» «инь» и «ян»).

Сопоставим четверку символов катакомбных «игральных» костей и китайских гаданий (рис. 6). На взгляд автора эти системы символов настолько близки, что мы можем говорить, если не об идентичности то, по крайней мере, о явной типологической схожести их. Возникает даже желание прямого сопоставления символов (линия-пустота-круг-крест), однако, другие материалы

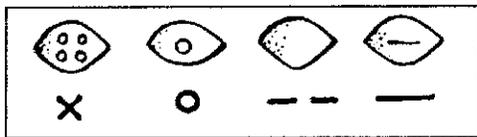


Рис. 6. Сопоставление символов «игральных» костей с употребляемыми в китайских гадательных практиках.

показывают, что все не столь однозначно. К этой теме мы вернемся ниже, а сейчас констатируем, что один бросок трех костей с двумя парами значений даст нам возможность построить две триграммы — основную и дополнительную и, соединив их вместе, получить одну из 64 гексаграмм. Таким образом, основной вариант набора гадательных костей из катакомбных погребений абсолютно приспособлен для гадания по «Книге перемен». Более того, он приспособлен именно и только для гадания такого типа — комбинаторного.

Второй вариант обозначения на гадательных костях (рис. 5в, г, д), судя по всему, представляет собой другой изобразительный ряд той же системы символов. Не исключено, что идентична и сама система гадания. Тогда наличие двоичного набора и единичные находки таких костей в погребениях объясняется особыми ритуалами или утратой костей в результате деятельности землеройных животных или нерадивых раскопщиков. Однако, вполне вероятно существование и других комбинаторных систем, основанных, например, на диграмах и тетраграммах, имеющихся, кстати, в материалах, относящихся к ранней Чжоу¹³.

Таким образом, весьма похоже, что мы имеем аналогичную мантике «И Цзин» систему гадания на полтысячелетия раньше эпохи ранней Чжоу на другом краю Великой Степи. Здесь автор должен признаться, что изучая катакомбные наборы костей, считал, что из степного круга культур в Китай была заимствована только система гадания, а вся ее мировоззренческая «начинка» является результатом приспособления этой системы к уже существовавшей в Китае натурфилософской концепции. Однако, еще один археологический факт, похоже, заставляет внести в этот взгляд некоторые коррективы.

Имеются ввиду наборы гадательных костей из определенно социально значимого погребения нововободненской культурной группы¹⁴, хронологически более раннего (рис. 7).

В данном случае мы имеем дело не только с аналогом системы гадания. Изобразительный ряд символов на четырех гранях костей представляет собой максимально точную, лаконичную и выразительную экспликацию основных мировоззренческих смыслов «четверки»: «младший ян» — «старший ян» — «младшая инь» — «старшая инь» (свет — зарождающиеся тьмы внутри света — тьма — зарождающиеся света внутри тьмы). Обращает на себя внимание, что двоичный набор (рис. 7в) представляет из себя не кости, а серебряные столбики. Это в какой-то степени подтверждает идею параллельно существовавшей системы диграмм /тетраграмм и, возможно, даже указывает на ее большую сакральную значимость в ту эпоху.

Есть еще один любопытный момент, связанный с этими наборами. Два трюичных набора гадательных костей, совершенно идентичные по символике,

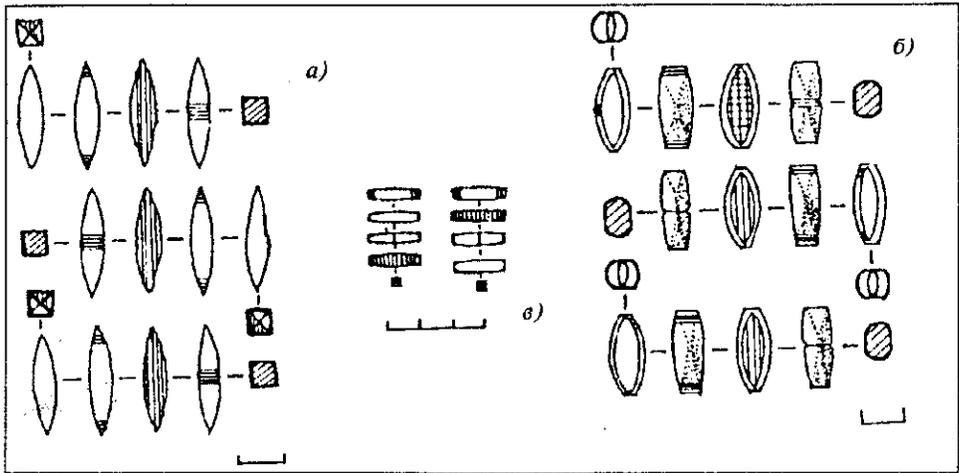


Рис. 7. Наборы гадательных костей из Новосвободной (по А. Д. Резепкину).

имеют небольшую разницу в поперечном сечении (квадрат в первом наборе (рис. 7а) и круг с параллельными усеченными противоположными сегментами во втором (рис. 7б), что при броске даст разницу в вероятности выпадения отдельных символов. В первом наборе эта вероятность выпадения двух «непереходных», соответствующих «младшим» знакам «Книги перемен», символов значительно выше, чем «переходных», «старших». Последний вариант гадания имеет полное соответствие в системе гадания как на стеблях тысячелистника, так и на монетах.

В целом, реконструируемая на основе вышеупомянутых материалов, гадательная система представляется настолько схожей с системой «И Цзин», что вполне вероятно даже идентичность не только этих систем, но и их мировоззренческих основ.

Новосвободненский вариант гадательных наборов отличается от основного варианта наборов в катакомбных погребениях по сути лишь знаковыми обозначениями. Тем не менее, между этими вариантами имеется хронологическая лагуна. Большую часть этого времени данная территория была занята племенами ямной культурно-исторической общности. Предполагаемая передача мантической традиции от носителей культуры новосвободненской группы катакомбным племенам не могла миновать эту культурную общность.

На сей момент автору неизвестны наборы гадательных костей из ямных погребений. Впрочем это далеко не означает их полного отсутствия там, ведь, как уже было замечено, обобщающих работ по этой категории предметов нет.

Однако, мы имеем в них (и не только в них, но и вообще в степном культурном континууме) другую категорию предметов, возможно, использовавшихся для гадания по комбинаторной системе. Речь идет об астрагалах, ритуальное значение которых давно отмечается археологами. Общий вид астрагала и обобщенная принципиальная модель его формы представлены на рисунке 8.

Интересно практически полное соответствие разверток данной модели и одной из костей никопольского двоичного набора (рис. 9). Та же, в свою очередь, отличается от развертки символов основного катакомбного набора лишь двойкой кружков вместо четверки на соответствующей грани.

Троичные (3—6—12) и двоичные (2—4—8) наборы астрагалов нередки в погребениях степных культур, в том числе ямных и катакомбных¹⁵. Часто астрагалы окрашены охрой, затесаны с одной или двух сторон, имеют насечки. В целом, гадательная функция астрагалов, затем выродившаяся в игральную (игра в «бабки») не вызывает сомнений. Система же гадания на них, вероятнее всего, также является комбинаторной. Похоже, что именно характерные черты форм рабочих сторон астрагалов, послужили основой для формирования изобразительного ряда символов основного катакомбного набора. В этом случае наиболее вероятными представляются соответствия, показан-

ные на рисунке 10. Впрочем не исключен и вариант сопоставления символов, указанный на рисунке 6. Этот вариант ближе к китайскому обозначению. Однако, вероятная инверсия знаков (рис. 3, 6, 10) более логична при переходе к китайской системе гадания, хотя бы в силу специфичности символических и знаковых ассоциаций в китайской цивилизации.

Через наборы астрагалов возможно произошел переход к способу гадания путем манипулирования большим количеством предметов (гадание на бобах, стеблях тысячелистника и т. д.). В пользу этого предположения могут говорить находки наборов из большого количества астрагалов в погребениях степных культур¹⁶. Впрочем этот вопрос, как и вся проблема

в целом, еще ждет серьезной проработки. В общем, на основании выше сказанного, можно представить себе возможный ход событий следующим образом. В эпоху ранней бронзы в европейских степях существует комбинаторная система гадания, во многом аналогичная системе гадания по «Книге перемен». Вероятно, с первой миграционной волной скотоводов, с которой, в частности, связывается афанасьевская культура Южной Сибири, она попадает в Западный Китай, где используется в середине II тыс. до н. э. в среде жунских племен, судя по всему являющихся потомками этих мигрантов*.

По обе стороны размытой границы контактной зоны между степными и дальневосточными культурами в середине — второй половине II тыс. до н. э. формируются мощные этнокультурные образования — Чжоуский Китай и

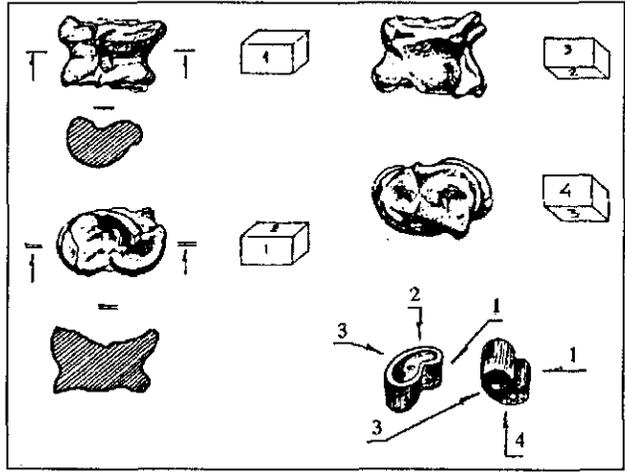


Рис. 8. Общий вид сторон и принципиальная модель формы астрагала.

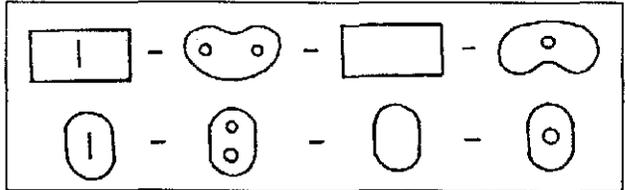


Рис. 9. Стороны развертки модели астрагала и «игральной» кости с Никопольского курганного поля (по О. А. Кривцовой-Граковой).

младший ян	старший ян	младшая инь	старшая инь	китайские термины
				новосвободненские наборы
				модель астрагала
				основной символический ряд катакомбных наборов

Рис. 10. Возможные соответствия знаков в различных вариантах гадательных комбинаторных систем.

* Не исключено, что эта система могла попасть в культурную среду Западного Китая и с более поздней, андроновской волной миграции.

центральноазиатско-южносибирский карасук¹⁷. В условиях, когда чжоуские князья во время их пребывания в жунской среде на Западе имели частью своих подданных китайцев, а частью — кочевых жунов¹⁸, легкость культурных заимствований подвергать сомнению не приходится. Заимствование комбинаторной гадательной системы здесь лишь стоит в ряду не менее существенных для того времени археологически фиксирующихся заимствований — оружия, боевых колесниц, украшений¹⁹. Другое дело, что эти заимствования не имели столь блестящего продолжения и глубокого концептуального обоснования в китайской культуре*.

В степном же культурном круге, судя по всему, комбинаторные системы гадания существовали еще на протяжении долгого времени, к эпохе поздней бронзы — раннего железа, сменив способ гадания на манипуляционный, описанный Геродотом. К этому времени «работа» с гадательными костями профанируется, переходит на игровой уровень. Сама форма костей при этом изменяется на привычную нам шестигранную²¹. Лишь некая удлиненность ее вдоль одной из трех осей напоминает о происхождении этих предметов. Только в генетически связанной со степным миром индуистской традиции сохраняется воспоминание о былой значительности действий с этими предметами²². Интересно, что индуистское божество игры в кости носит имя Двапара²³ — «двойка», что представляется отражением основной парадигмы системы — «чет — нечет»; «инь — ян».

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что данная концепция не дает ответа на вопрос о происхождении комбинаторной системы гадания, а лишь переводит его на новый уровень. Самый ранний — новосвободненский набор дает нам уже достаточно развитую систему. В этой связи любопытно поискать аналогии как в культурах Ближнего Востока, с которыми связана майкопская культура, включающая в себя новосвободненскую культурную группу, так и в культурах Центральной Европы, с которыми, вероятно, связана эта группа в рамках блока чернолощеной керамики и мегалитических конструкций²⁴. Если какие-нибудь аналогии обнаружатся, в последнем случае можно ставить вопрос об общем индоевропейском происхождении данной системы, что не кажется невозможным в связи с вышеупомянутыми фактами присутствия комбинаторных систем в Древней Греции, Малой Азии и у славян**.

Примечания

¹ Кобзев А. И. Гадания по «Канону перемен» // Щуцкий Ю. К. Китайская классическая Книга перемен. — М., 1993. — С. 520—525.

² Кобзев А. И. Китайская книга книг // Там же. — С. 8—41.

³ Бичурин Н. Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М.—Л., 1950. — Т. 1; Сыма Цянь. Исторические записки (Ши Ци). — М., 1972. — Т. 1.

⁴ Геродот. История, IV, 67. Цит. по: Доватур А. И. и др. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — С. 124.

⁵ Балонев Ф. Р. Скифские гадания. Попытка реконструкции семантики и алгоритма // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. — СПб., 1991. — С. 136—139.

⁶ Сахаров И. П. Сказания русского народа. Русское народное чернокнижие. Русские народ-

* В свете символики новосвободненского набора костей мыслится закономерной постановка вопроса о специфичности именно для китайской культуры древнейшего слоя «И Цзин»², во всяком случае, в отличие от последующих слоев, на первый взгляд он производит впечатление достаточно абстрактного набора терминов, ассоциирующихся со столь же абстрактными жизненными ситуациями и космологическими универсалиями, в котором нет ничего специфически китайского. Впрочем, эта проблема может решаться лишь специалистами-китаеведами.

** Вышеизложенное не означает, что автор отвергает возможности конвергентного возникновения и развития комбинаторных систем параллельно в различных культурах и цивилизациях. В связи с этим, для автора представляла бы большой интерес информация об археологических находках, предположительно связанных с системой гадания «И Цзин», на территории Китая, относящихся к эпохам более ранним, чем позднешанско-раннечжоуское время.

ные игры, загадки, присловия и притчи.— СПб., 1885.— С. 140, 141; см. также: *Балонов Ф. Р.* Указ. соч.— С. 138, 139.

⁷ *Щуцкий Ю. К.* Китайская классическая Книга перемен.— М., 1993.— С. 172—188.

⁸ *Санжаров С. И.* Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА.— 1988.— № 1.— С. 140—158.

⁹ *Бочкарев В. С.* и др. Раскопки курганов у станицы Брюховецкой Краснодарского края в 1978 году // Древние культуры Прикубанья.— Л., 1991.— С. 40.

¹⁰ *Кривцова-Гракова О. А.* Погребения на Никопольском курганном поле // МИА.— 1962.— № 115.— С. 5—56.

¹¹ См.: *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине.*— К., 1994.— С. 164; *Санжаров С. И.* Указ. соч.

¹² *Санжаров С. И.* Указ. соч.— С. 156—158.

¹³ *Кобзев А. И.* Китайская книга книг...— С. 36, 37.

¹⁴ *Резепкин А. Д.* Курган 31 могильника Клады. Проблема генезиса и хронологии майкопской культуры // Древние культуры Прикубанья.— С. 167—197.

¹⁵ См. напр.: *Самар В. А.* Курган вблизи Михайловского поселения // Древности Степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1992; *Генинг В. В., Корпусова В. И.* Археологические памятники Крымского Присивашья.— К., 1989.— С. 10; *Красильников К. И., Тельнова Л. И.* Исследование кургана у села Пресображенное // Древние культуры Подонцовья.— Луганск, 1993.— С. 91—125.

¹⁶ См. напр.: *Братченко С. И., Шевцов М. П.* Северодонецкие катакомбные погребения на реке Красная // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 165—186; *Левина Л. М.* Джетыясарские склепы // Низовья Сырдарьи в древности.— Вып. 2.— М., 1993; *Керэфов В. М.* Памятники сарматского времени Кабардино-Балкарии.— Пальчик, 1988.— С. 181.

¹⁷ *Новгородова Э. А.* Древняя Монголия.— М., 1989.— С. 120—235.

¹⁸ *Сыма Цзянь.* Указ. соч.

¹⁹ *Новгородова Э. А.* Указ. соч.— С. 136—235.

²⁰ *Щуцкий Ю. К.* Указ. соч.— С. 205.

²¹ *Кошеленко Г. А.* Родина парфян.— М., 1977.— Цв. илл.

²² *Санжаров С. И.* Указ. соч.— С. 156.

²³ Там же.

²⁴ *Резепкин А. Д.* Указ. соч.— С. 188—197.

А. Г. Акулов

СИСТЕМА ГАДАННЯ «І ЦЗІН» ТА ЇЇ МОЖЛИВІ ПАРАЛЕЛІ У СТЕПОВИХ КУЛЬТУРАХ

Дана стаття є спробою відповіді на запитання про походження давнього китайського гадання, описаного в «І Цзінь», зіставляючи його систему з різними археологічними фактами та історичними свідченнями, що належать до Євразійських степових культур. На підставі цих зіставлень гіпотетично реконструюється давня система гадання, яка існувала за доби бронзи у цих культурах, та була запозичена китайцями у добу пізньої Шан — ранньої Чжоу (кінець II тис. до н. с.). Це дає можливість під новим кутом зору розглядати багато археологічних знахідок (набори гадальних кісток, астрагалів), добре відомих археологам.

A. G. Akulov

FORTUNE-TELLING SYSTEM «I-TSZIN» AND ITS POSSIBLE ANALOGS IN STEPPE CULTURES

The paper is an attempt to answer the question on the roots of ancient Chinese fortune-telling described in «I-Tszin» comparing its system with various archaeological findings and historical data referred to Eurasian steppe cultures. Proceeding from these comparisons the old system of fortune-telling which existed in the epoch of bronze in those cultures and was adopted by the Chinese in the time between late Shan and early Chjou (the end of the second millennium B. C.) is reconstructed hypothetically. It gives possibility to consider many archaeological findings (kits of fortune-telling, astragali) well-known to archaeologists in the new aspect.

Одержано 06.09.95

ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГИИ

ПАВЕЛ НИКОЛАЕВИЧ ШУЛЬЦ —
ОСНОВОПОЛОЖНИК
ИЗУЧЕНИЯ
ПОЗДНЕСКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ



Т. Н. Высотская

В 1996 г. исполняется 95 лет со дня рождения Павла Николаевича Шульца, которого можно считать основоположником изучения позднескифской культуры.

Павел Николаевич родился в Петербурге в 1901 г. (впоследствии ошибочно дата рождения была записана 1900 годом). Там же, в 1923 г. окончил историческое отделение историко-филологического факультета Университета.



В Университете окончательно определился интерес Павла Николаевича к археологии и искусству античного мира, чему в значительной степени способствовали занятия в семинарах О. Ф. Вальдгаузера и В. Ф. Фармаковского. Параллельно с Университетом П. Н. Шульц занимался на курсах Института истории искусств. После окончания Университета — Павел Николаевич научный сотрудник отдела древностей Эрмитажа, затем аспирантуры в ГАИМК.

Защитив кандидатскую диссертацию на тему «Монументальная скульптура скифо-сарматского общества», Павел Николаевич перешел на преподавательскую работу — он доцент Ленинградского университета и одновременно преподавал в ЛИФЛИ, а позднее в Государственной Академии Искусствознания и в Научно-исследовательском институте Академии художеств, где читал общи́й курс по искусству Греции и Рима.

В эти же годы П. Н. Шульц вел активные полевые исследования, сначала в верховье Волги, на Северном Кавказе, затем в Ольвии.

Первые работы П. Н. Шульца в Крыму начались в 1933—1934 гг., когда он провел широкие разведочные работы в Евпаторийском районе, раскопки курганов и городища Кора-Тобе.

Успешно начатые исследования прервала Великая Отечественная война. Павел Николаевич добровольцем уходит в ополчение.

Хочется привести несколько эпизодов из тех суровых военных дней, написанные самим П. Н. Шульцем. Они звучат тем трагичнее, что тогда Павел Николаевич стал инвалидом.

© Т. Н. ВЫСОТСКАЯ, 1996

П. Н. Шульц воевал на Тихвинском фронте под Ленинградом.

«Неожиданный огонь новой группы автоматчиков отрезал меня от отряда. Я укрывался в воронку... При свете луны заметил подбирившихся автоматчиков. Один с боку метнул гранату. Разрыв. Два осколка вонзились в ногу... В течение ночи немцы три раза подбиривались ко мне... В валенке стало липко и тепло. Понял, что это кровь. Ногу жгло. Маскхалат и полушубок заледенели. Малейшее движение вызывало скрип. Сразу же начиналась стрельба по воронке... Я постепенно застывал, хотя и зарывался в снег... Наступила вторая ночь, лунная, морозная. У меня сложился план выхода из ловушки... В течение ночи два раза с трех сторон немцы начали подползать к воронке... Был с разных точек, создавал иллюзию, что в воронке несколько человек... Наступила третья решающая ночь... Страшили омертвевшие руки... Ночью вдали услышал скрип шагов пробиравшейся по кустарнику цепи... Почудилась русская речь... Затем все потонуло в огне, в треске пулеметной и автоматной стрельбы... Наши отошли... Я выполз из воронки... Подвывали и разрывались мины. В висках стучало. Ползу. Поднимаюсь. Падаю. Еще ползу...

Вперед между деревьями в лунном свете показалась движущаяся цепь балахонов. Кто?.. По лесу раздалось для меня спасительное крепкое русское слово. Пашни! Услышали... Я был среди своих. При свете огня впервые увидел, что пальцы рук совсем белые. Побелел и нос»¹. Так Павел Николаевич лишился пальцев обеих рук, поврежден был и нос.

Отгремела война и уже в августе 1945 г. Павел Николаевич, вместе с сотрудниками созданной им Тавро-Скифской экспедиции, приезжает в Крым, чтобы продолжить исследования. Экспедиция обосновалась в Симферополе, в Петровской балке. Всюду были видны следы минувшей войны. На Неаполе «чернели провалы окопов и траншей... под ногами валялись черепки скифской посуды, гильзы от патронов и остатки снарядов...»².

Деятельность Тавро-скифской экспедиции была разносторонней. П. Н. Шульца интересовали древние обитатели Крыма — тавры. Он предпринимает раскопки таврского убежища на горе Кошка, изучает могильники тавров. Но главное внимание было сосредоточено на исследовании памятников скифской культуры. Разведки в Западном и Центральном Крыму выявили десятки ранее неизвестных скифских городищ и селищ. Так густа была их цепь на северо-западном побережье, что П. Н. Шульц первоначально выдвинул даже предположение о существовании двух противостоящих друг другу оборонительных линий — скифской и греческой³.

Но самые яркие, самые значительные результаты дали раскопки Неаполя.

Тавро-скифская экспедиция в районе главных ворот открыла часть южной оборонительной стены городища с пристенными башнями, западная из которых оказалась усыпальницей скифского царя Скилура и его приближенных. К северу от центральных городских ворот были обнаружены жилые и общественные постройки, в том числе дом с подвалом, здание с портиком и др., начаты раскопки некрополя, исследовались каменные вырубные склепы, открыты памятники живописи скифов.

Материалы Тавро-скифской экспедиции со всей определенностью выявили самобытный характер скифской культуры и помогли определить значение скифов в истории племен и народностей юга Восточной Европы.

В докладе на конференции по истории Крыма в Симферополе в 1952 г. П. Н. Шульц впервые дал периодизацию скифской культуры, выделив ее поздний и позднейший периоды, которые он датировал с III в. до н. э. по IV в. н. э. С этого времени скифов послетеевского периода стали называть поздними или позднейшими. Этот этап П. Н. Шульц рассматривал как заключительный в культурно-историческом развитии Скифии. Он неоднократно подчеркивал, что нельзя искусственно обрывать развитие скифской культуры третьим веком до нашей эры. Особенностью позднескифского периода является преобладание оседлого земледелия над скотоводством. Павел Николаевич разработал определяющие признаки этого периода:

- 1 — появление градостроительства и домостроительства;
- 2 — переход от курганных захоронений к грунтовым могильникам;
- 3 — преобладание в местной керамике лепной посуды, простой и лощеной, генетически связанной с посудой степной Скифии предшествующей поры;
- 4 — ведущая роль в искусстве антропоморфных мотивов и монументальных форм (антропоморфные стелы, надгробия и т. д.)⁵.

Результаты работ Тавро-скифской экспедиции регулярно публиковались в печати. В 1958 г. вышла в свет монография П. Н. Шульца — «Мавзолей Неаполя скифского», посвященная раскопкам уникального памятника скифской культуры — царской усыпальнице.

П. Н. Шульц считал, что мавзолей служит живым укором историкам, недооценивающим значение и уровень скифской культуры, отрицающим наличие скифского государства, ограничивающим хронологические рамки развития скифских племен III в. до н. э. и считающим скифов дикими азиатскими кочевниками. По мнению П. Н. Шульца, мавзолей продолжает и развивает принципы скифских погребальных сооружений. В мавзолее он видел достижения скифской каменной архитектуры городского типа.

В статье, помещенной в сборник «История и археология древнего и средневекового Крыма» (Киев, 1957), Павел Николаевич обобщил исследования Неаполя скифского за 6 лет. Подводя итоги раскопок, П. Н. Шульц вслед за П. Бларамбергом пришел к выводу, что «городище на юго-восточной окраине Симферополя, наиболее крупное из известных нам городищ Крыма, представляет собой остатки Неаполя — главного города позднескифского государства, воспринимавшегося греками как polis. Раскопки последних лет — писал П. Н. Шульц — подтвердили, что Неаполь является городом-крепостью».

Вопрос о местоположении Неаполя П. Н. Шульц считал решенным⁶. Вместе с тем он подвергал критике взгляды на Неаполь как город «тавро-скифский», по мнению других ученых «наполовину греческий, наполовину варварский, а скифское государство — как «греко-скифское». Нет никаких оснований — подчеркивал он — оценивать культуру Неаполя и других скифских городищ Крыма, как сарматскую. Правильность этих взглядов была подтверждена дальнейшим изучением крымских скифов.

П. Н. Шульц придавал большое значение культурному наследию скифов, тому вкладу который они внесли в формирование раннеславянских племен Восточной Европы. Эти взгляды актуальны и по сей день. П. Н. Шульц никогда не рассматривал крымских скифов изолированно от окружающих племен и народностей; он видел необходимость в целостном, всеобъемлющем изучении культуры поздних скифов.

«Скифские городища Таврического полуострова, — писал он, — должны быть сопоставлены и изучены в тесной связи с городищами поздних скифов на Нижнем Днепре, Буге и в районах, примыкающих к Буго-Днестровскому лиману. Последние нельзя исследовать изолированно, в отрыве от скифских городищ Крыма»⁷.

Им была проделана большая работа по изучению и сопоставлению вариантов позднескифской культуры в Приднепровье и Крыму и, как постановка проблемы, сделан доклад на Второй конференции по вопросам скифо-сарматской археологии в 1967 г. и опубликована статья на эту тему. Павел Николаевич пришел к выводу, что есть все основания говорить о локальном своеобразии, особенностях позднескифской культуры в двух ее главных зонах, что наиболее отчетливо отражает массовый материал⁸.

П. Н. Шульц был историком и археологом, но прежде всего он был искусствоведом. Вопросы искусства, главным образом варварского, скифского занимают в его творчестве значительное место. Его перу принадлежат глубокие, содержательные статьи о скульптурных портретах Скилура и Палака, о бронзовых статуэтках Диоскуров из Неаполя скифского. П. Н. Шульц изучал варварские статуарные рельефы и изваяния. Им подготовлен к печати свод скифских каменных изваяний, опубликован ряд статей о надгробных рельефах, включая находки последних лет. В этих работах П. Н. Шульцу удалось детально проследить процессы взаимодействия и слияния скифских, боспорских, сарматских и фракийских художественных традиций в Северном Причерноморье в период поздней античности. П. Н. Шульц воспринимал памятники искусства как важнейший исторический источник. Западное побережье Крыма он называл классическим районом для исследования взаимосвязей греков и скифов. Эти взаимоотношения он глубоко и всесторонне проанализировал на памятниках монументального искусства, придя к выводу, что традиции греческой и скифской культуры не только сменяли друг друга, но и существовали одновременно. При этом — считал он, — изваяния, которые венчали курганные насыпи над могилами знатных скифов, постепенно исчезают, открывая путь к появлению у поздних скифов статуарных рельефов.

Из всего сказанного становится очевидной широта взглядов и интересов Павла Николаевича, значение того вклада, он внес в отечественную науку.

Павел Николаевич был не только ученым, но и воспитателем нового поколения и организатором науки. Им был создан музей в Академии художеств, кабинет истории искусств, которым он заведовал много лет. В трудные послевоенные годы он создал в Симферополе Отдел античной и средневековой археологии Крымского филиала АН СССР (ныне Крымский филиал ИА НАНУ), которым руководил более 20 лет, а живя последние годы в Ленинграде интересовался его делами до конца жизни. В

1983 г. в Ленинграде П. Н. Шульц скончался. Дело им начатое продолжают его ученики и последователи.

Примечания

¹ Архив Крымского филиала ИА НАН Украины. Опись «Л». Дело № 1.— Л. 11—13.

² Шульц П. Н., Головкина В. А. Неаполь скифский // По следам древних культур.— М., 1951.— С. 150.

³ Шульц П. Н. Евпаторийский район, 1933—1934 // Археологические исследования в РСФСР 1934—1936.— М.— Л., 1941.— С. 270.

⁴ Шульц П. Н. О роли местных племен и народностей в истории древнего Крыма // Тезисы доклада на сессии по истории Крыма.— 1952.— С. 9.

⁵ Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // Проблемы скифской археологии.— М., 1971.— С. 132.

⁶ Шульц П. Н. Исследования Неаполя скифского // История и археология древнего Крыма.— К., 1957.— С. 63.

⁷ Там же.— С. 62.

⁸ Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 137.

Одержано 9.03.94

ПИСЬМА Д. Я. САМОКВАСОВА А. А. БОБРИНСКОМУ ОБ АРХЕОЛОГИИ

Л. И. Шохин

В фонде графов Бобринских в Российском государственном архиве древних актов хранятся небезынтересные письма Д. Я. Самоквасова Алексею Александровичу Бобринскому (1852—1927), председателю Археологической комиссии, вице-президенту Академии художеств. Эти шесть писем, обнаруженные сотрудником РГАДА, кандидатом исторических наук В. Г. Бухертом, и подготовленные к печати также сотрудником РГАДА, кандидатом исторических наук Л. И. Шохиним, имеют отношение не только к биографии двух крупных археологов — Д. Я. Самоквасова и А. А. Бобринского, — но и к истории археологии на Украине, к проблемам археологии как науки в конце XIX в.

Дмитрий Яковлевич Самоквасов (1843—1911) после защиты диссертации «Древние города России» (изданной в виде книги в Петербурге в 1873 г.) стал профессором истории русского права в Варшавском университете, продолжал постоянно заниматься археологическими раскопками и изучать собранные материалы, как источник познания общественного устройства Древней Руси. В 1891 г. он подарил свою археологическую коллекцию Московскому историческому музею (отказавшись продать ее за большие деньги Британскому музею), был назначен сверхштатным членом Археологической комиссии, с 1892 г. — управляющий Московского архива Мини-

* Самоквасов Д. Я. Значение курганов как исторических источников.— СПб., 1878.— 31 с. (Оттиск из «Трудов» III Археологического съезда в Киеве, 1878.— Т. 1); Самоквасов Д. Я. Инструкция для научного исследования курганов (Приложение к 7-му циркуляру по Виленскому учебному округу за 1878 г.)— Вильна, 1878.— 9 с.; Самоквасов Д. Я. Антропологические и археологические материалы эпохи язычества в пределах Привислянского края // Варшавские губернские ведомости.— Варшава, 1880.— № 22.— 17 с.; Самоквасов Д. Я. Вещественные памятники древности в пределах Малороссии (Из протоколов Антропологической выставки 1879 г.) // Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии.— М., 1880.— Т. 35.— С. 338—350 и др.

стерства юстиции. С переездом в Москву начался новый период его биографии, более связанный с архивным делом, нежели с археологией. В настоящее время последние Д. Я. Самоквасова вновь привлекают к себе внимание, вводятся в научный оборот неизвестные ранее материалы о его жизни и деятельности.

№ 1

3-е июня 1886 г.

М[естечко] Седнев Черн[иговского] уезда

Глубокоуважаемый Граф Алексей Александрович

Душевно благодарю Вас за предложение союза в трудах Им[ператорской] Археологической Комиссии, направленных к изысканию, изданию и научной обработке древностей нашего отечества. Ваше намерение расширить задачу Комиссии, по моему убеждению, вполне соответствует научным требованиям нашего времени. Действительно, цель Комиссии, — изыскание образцов классического искусства в курганах южной России, — давно устарела, была поставлена в то время, когда только что рождавшаяся археология имела космополитический характер. С того времени образцов классического искусства накопано в избытке, а научная их разработка сделалась задачей всего цивилизованного мира. Но археологические учреждения наших цивилизованных соседей, рядом с разработкою памятников классической культуры, выдвигали на первый план изучение местных, национальных древностей; у нас же до последнего времени все внимание академических историков-археологов было посвящено почти исключительно древностям восточным, классическим, германским, даже литовским и финским, а славянорусские оставались в полном пренебрежении. Результатом этого направления была затрата больших сил и капиталов на изыскание греческих могил в южной России, а содержание могил наших предков в центральных губерниях до последнего десятилетия оставалось совершенно неизвестным. А между тем древнейшая история нашей культуры хранится не в греческих могилах южной России, а в языческих могилах центральных губерний. Правда, могильное содержание здесь не так богато и красиво, как содержание могил Эллинов в южной России, но зато оно дает нам возможность реставрировать древнейшую историю нашей национальности, долженствующей служить первою священною задачею русских археологов и русских археологических учреждений. Давно пора рядом с разработкою памятников классического искусства поставить вопрос о влиянии греко-римской культуры на культуру наших предков. Но решение этого вопроса возможно только посредством изыскания и изучения предметов греко-римского искусства в могильной обстановке Скифов, Славян и Руссов, погребенных в центральных областях России. Для славянорусской археологии находка в содержании варварской могилы на берегах Днепра, Роси, Сулы, Десны и пр. обломка греческого терракотового сосуда или железной римской шпоры более важна, нежели находка обыкновенной формы золотого венка в могильной обстановке Грека под Пантиканеей или Фанагорией. Первая определяет собою время могилы и служит фактом, указывающим на сношения наших предков с классическим миром, а вторая имеет только ценность золота. В нашей исторической литературе со времени Шлецера¹ царит учение, по которому славянорусский мир стоял вне всяких сношений с цивилизованным югом Европы до времени походов в Грецию киевских князей X века. А между тем мне известны уже 27 кладов серебряных монет римских императоров II и III столетий, открытых за последнее десятилетие на бережьях Вислы, Буга, Немана, Припяти, Днепра, Десны, Оки и Волги; в Днепровских порогах был найден клад золотых византийских монет VI века; в Киеве недавно открыт клад, состоящий из серебряных монет сыновей Константина Великого и Антиохии Пизидской; в языческих могилах Александровского уезда, раскопанных мною по поручению Археологической комиссии, было найдено много серебряных и золотых предметов, украшенных камнями и стеклом, несомненно византийского происхождения, относящихся к VI—VIII столетиям; в курганах Киевской, Полтавской, Черниговской и Вольнской губерний много раз уже были встречены терракотовые, бронзовые, серебряные и золотые предметы древнего греко-римского и позднейшего византийского происхождения; в Черниговских курганах с кострищами были открыты золотые византийские монеты IX и X столетий; и т. д. Эти факты не собраны, не опубликованы и не разработаны научно, а потому в высшей степени важный факт давних и непрерывных сношений обитателей центральной России с

* Щавелев С. П. Вопросы теории и методики в археологических трудах Д. Я. Самоквасова // Очерки истории русской и советской археологии. — М., 1991. — С. 25—50; Щавелев С. П. Первый опыт массового учета археологических памятников в России (Анкета Д. Я. Самоквасова 1872—1873 гг. и ее результаты) // СА. — 1992. — № 1. — С. 255—264; Самоквасов Д. Я. Эпизоды истории русской археологии (К 150-летию со дня рождения Д. Я. Самоквасова) // РА. — М., 1993. — С. 211—235 и др.

южным цивилизованным миром Европы остается неизвестным исторической литературе, начинающей славянорусскую историю событием призвания Норманнов Новгородцами и походом Олега против Греков. С другой стороны, располагая сравнительно ничтожными средствами, я однако же пятнадцатилетними раскопками убедился, что в могилках и городищах центральной России хранятся богатые средства познания истории быта наших предков; но эти средства уменьшаются с каждым годом, так как курганы и городища во множестве распахиваются и раскопываются без пользы для науки. Священная задача русских археологов и русских археологических учреждений нашего времени состоит в том, чтобы поспешить систематическим изучением подземных памятников нашей истории и принять меры к их сохранению. Единичные усилия и частные средства, при всей энергии труда, недостаточны ни для раскопок в требуемых делом размерах, ни для издания выкопанных материалов. Вот почему мне кажется, что Вы сделали бы великое дело, исходатайствовав у Государя¹ разрешение расширить задачу Императорской Археологической Комиссии и назначить одного из ее членов специально для систематических раскопок в пределах скифо-славяно-русского мира, возложив на него и обязанность издания дневника раскопок и выкопанных материалов. Тогда Комиссия получила бы значение центра, объединяющего и направляющего разрозненные труды русских археологов и археологических обществ; теперешняя же задача Комиссии, так сказать, исключительно художественно-классическая, ставит ее в совершенно изолированное положение по отношению к потребностям русской истории и русской археологии. Правда, Комиссия просит о высылке ей для осмотра и покупки древностей, найденных на всем пространстве России, но из высланных находок приобретает почти исключительно предметы серебряные и золотые; предметы же неблагородного содержания, каменные, глиняные, костяные, железные, медные, а особенно грубой, местной работы, сваливаются в кучи на чердаках, как ненужный хлам, без всякого описания, или высылаются обратно находчикам и уничтожаются ими, хотя бы некоторые из таких грубых предметов для русского историка были ценнее золота и классического искусства. Душевно радуюсь, что во главе Комиссии стал наконец русский археолог, сразу понявший односторонность ее деятельности и желающий включить в круг ее ведения и отечественную археологию.

Извините великодушно за несколько запоздалый и может быть слишком пространный ответ на Ваше письмо по предмету, которому я посвятил лучшие годы моей жизни. Из слов князя В. И. Друцкого-Любецкого², из писем глубокоуважаемого В. Г. Тизенгаузена³ и из содержания Вашего письма видно, что с Вашим назначением Директором Эрмитажа начинается новая заря для русской археологии, а потому я считал своим долгом ответить на Ваше письмо откровенно и пространно. Запоздал же ответ мой потому, что письмо Ваше, адресованное в Варшаву, получено мною только на днях уже в Малороссии, где я произвожу дополнительные раскопки в окрестностях Местечка Седнева, в Черниговском уезде. Недели через три предполагаю совершить поездку на юг, для осмотра некоторых пунктов на побережьях Днепра, Буга и Черного моря с целью дополнить имеющиеся у меня материалы по вопросу об отличительных признаках могил греческих, скифских, славянорусских, славянопольских, литовских и татарских, сохранившихся в пределах России. По этому вопросу готовлю реферат для Ярославского съезда археологов⁴. В числе пунктов, назначенных мною для осмотра, значится и Местечко Смела Черкасского уезда, об интересных раскопках под которым было прочитано Ваше сообщение в заседании Московского Археологического Общества⁵. Очень обяжете меня, если благоволите сообщить до 25-го июля, к кому можно обратиться в Местечке Смеле за потребными сведениями о местоположении курганов, находках древностей и пр.

Искреннейше уважающий Вас и глубокопреданный

Д. Самоквасов.

Адрес мой: Черниговский уезд; Местечко Седнев; квартира Ханенко; Проф. Д. Я. Самоквасову].

РГАДА. Ф. 1412. Оп. 3. Д. 1681. Л. 1—4 об. Подлинник.

№ 2

Варшава, 4-е сентября 1886 г.

Глубокоуважаемый Граф Алексей Александрович

На днях я возвратился в Варшаву и спешу перекинуться с Вами словечком. Во время путешествия для корреспонденции не оставалось времени.

Получив Ваше письмо, я несколько изменил предполагаемый маршрут и отправился на юг не по Фастовской дороге, а по Днепру, на пароходе, останавливаясь в тех пунктах, которые не были осмотрены мною прежде, но казались интересными

* И татарских — вписано над строкой.

в археологическом отношении. Я осмотрел окрестности Триполья, Пекарей, Витичева, западное побережье Днепра у порогов (восточное было мне известно ранее), остров Хортицу, окрестности Никополя, Каменки, Большой и Малой Знаменки, Евпатории, Симферополя, Бахчисарая и Севастополя. Из находок в Херсонесе меня особенно заинтересовала плита с греческою надписью, говорящая о войне Митридата Евпатора со Скифами и о подвигах Херсонесскаго гражданина Диогена, которому народное собрание приговорило поставить монумент. Эта плита и плита, найденная в Ольвии, изданная Графом Уваровым в его исследованиях древностей южной России⁷, по моему мнению, представляют собою самые важные из монументальных находок в южной России, сделанных по настоящее время. Ольвийская и Херсонесская псефизмы реставрируют отношения наших предков к греческим колонистам совершенно ясно. Как согласна Херсонесская псефизма с известиями Страбона о войне Митридата с царем Скилуром и его сыновьями! Но плита говорит более, нежели Страбон. В Херсонесе открыты на себя мое внимание еще то обстоятельство, что фундаменты зданий, открытые раскопками, представляют собою несомненно остатки греческаго поселения христианской эпохи. Где же Херсонес Греков языческой эпохи? Где греческое кладбище языческаго времени?

Раскопки мои под Седневом увенчались находкою 4 арабских серебряных монет, как кажется, VII и IX столетий, в курганах, по устройству и содержанию совершенно сходных с Черниговскими курганами, покрывавшими кострища. Для точнейшаго определения посылаю монеты единственному у нас знатоку восточных монет В. Г. Тизенгаузету. Во всяком случае, время Седневокаго кладбища, заключающего в себе более 200 курганов, будет точно определено, а кладбище это несомненно славянское, как несомненно славянские Черниговские курганы.

Результаты Ваших раскопок меня чрезвычайно интересуют. В течение наступающей зимы (вероятно, праздниками Рождества Христова) постараюсь побывать в Петербурге, лично познакомиться с Вами и Вашей коллекцией, а равно с собранием древностей из Полтавской губернии, состоящем в Вашем распоряжении. Чьи это раскопки, не Мазаракис ли?

Предметы греческаго искусства варварской эпохи (византийские), открытые мною на берегу Коики, в Александровском уезде, вместе с другими находками и статьею, к ним относящеюся⁸, были пересланы мною в Императорскую Археологическую Комиссию в 1884 году. Не знаю, где они теперь находятся, но по всей вероятности, в Эрмитаже или в коллекциях Комиссии. Предпоженным Вами изданием результатов Ваших раскопок и собрания полтавских древностей Вы оказываете большую услугу русской археологии⁹. Третьим прибавлением к изданиям Археологической Комиссии могла бы послужить состоящая в ее распоряжении коллекция древностей из Александровскаго уезда Екатеринославской губернии.

На днях высылаю Вам мое последнее детище, только что отпечатанное: речь, написанную для годичнаго акта Варшавскаго Университета, заключающую в себе обзор исторических сведений об отношениях Киева к Византии со времени основания Константинополя до времени Владимира Святославича Равноапостольнаго¹⁰.

Искреннейше уважающий Вас и глубокопрестанный

Д. Самоквасов.

РГАДА. Ф. 1412. Оп. 3. Д. 1681. Л. 5—6 об. Подлинник.

№ 3

Варшава, 19-е сентября 1886 г.

Глубокоуважаемый Граф Алексей Александрович

На днях я получил Ваше извещение об утверждении меня членом-корреспондентом Императорской Археологической Комиссии. Душевно благодарю Вас и господину Министру Двора¹¹ за внимание к моим трудам и постараюсь по мере сил оправдать его дальнейшими работами.

В последнем письме я обещал выслать Вам мою статью об отношениях древней Руси к Византии, написанной мною к годичному акту нашего Университета, на котором было сказано мною только краткое извлечение из сказанной статьи с некоторыми добавлениями. Это извлечение решено было также напечатать в ближайшей книжке «Известий» нашего Университета, а потому я задержал высылку Вам статьи с тем, чтобы выслать ее вместе со словом, сказанным на акте; через неделю это слово будет напечатано.

В настоящее время я приступил к печатанию моего Учебника Истории Русского права¹². Это работа громадная даже в количественном отношении, более 60 печатных листов, и потребует от меня усидчивых занятий около двух лет. Но археологических занятий прерывать не буду, а рядом с печатанием сказаннаго Учебника мало-помалу буду готовить к печати Дневники моих раскопок¹³ и имеющиеся у меня богатейшие материалы по топографии городищ и курганов, собранные чрез запрос к волостям по составленной мною программе¹⁴. Об издании этих материалов

мне хотелось бы поговорить с Вами лично, что вероятно и удастся мне в течение наступающей зимы, так как праздниками Р[ождества] Х[ристов]а я предполагаю быть в Петербурге, познакомиться с Вами и лично поблагодарить за внимание к моим трудам на пользу истории и археологии.

Искреннейше уважающий Вас и глубокопреданный

Д. Самоквасов.

РГАДА. Ф. 1412. Оп. 3. Д. 1681. Л. 7—8. Подлинник.

№ 4

Ваше Сиятельство Милостивый Государь Алексей Александрович

На днях я случайно узнал, что Вы просили Попечителя нашего округа¹⁶ выслать в Императорскую Археологическую Комиссию, для снятия рисунков, костяную доску от колчана и парчу от покрывала, найденные в курганах имения Микляшевскаго, Новомосковского уезда, и хранящиеся в коллекции древностей Варшавскаго Университета. Резные костяные бляхи от колчана и Фрагменты парчевой шапки хранятся не в Университетской коллекции, а в моей, были выкопаны в 1884 г. дочерью помещика А. М. Микляшевскаго, Г-жею Карцовой, в его имени Вороной (у днепровских порогов), переданы ею Эварницкому¹⁷ для демонстрации на выставке Одесскаго съезда археологов, а потом уступлены мне, с вознаграждением с моей стороны расходов Г-жи Карцовой, затраченных на раскопку. К сожалению, сказанные предметы так хрупки, что не могут быть высланы по почте, но в конце декабря доставлю их лично в Императорскую Археологическую Комиссию вместе с предметами, найденными мною за последние два года в курганах Роменскаго уезда Полтавской губернии¹⁸.

Может быть, Императорской Археологической Комиссии будет интересно знать, что в раскопанных мною курганах под Пятигорском¹⁹ также были найдены узорчатые костяные бляхи от колчана, с вырезанными на них изображениями оленей и зайцев, и фрагменты золотой парчи, сходные с найденными в курганах у днепровских порогов, но лучше сохранившиеся. Если Вам угодно, то и сказанные находки в курганах под Пятигорском я захвачу с собою при отъезде в Петербург.

Глубокоуважающий Вас и неизменно преданный Вашему Сиятельству

Д. Самоквасов.

22-е октября 1889 г.

Варшава, Уяздовская аллея, 33.

РГАДА. Ф. 1412. Оп. 3. Д. 1681. Л. 9—10. Подлинник.

№ 5

Варшава, 28-е марта 1890 г.

Ваше Сиятельство Глубокоуважаемый Граф Алексей Александрович

Простите, что я несколько запоздал ответом на Ваш вопрос о моей хронологической классификации языческих могил южной России. Содержание моего доклада по этому вопросу на VIII съезде археологов напечатано в Московских Ведомостях²⁰ с важными опечатками (вместо Кибани — Кубани, вместо Бересты — Бурвисты и пр.), очень неполно и частью неверно. Если Вы намерены поместить мою классификацию в Вашем капитальном издании, то мне нужно изложить ее лично, с главнейшей аргументацией и библиографическими указаниями. Этому делу я посвящаю наступившие каникулы и вышлю Вам мою хронологическую классификацию могил южной России на Фоминой неделе²¹, не позже. Как я рад, что дело научной обработки курганных материалов Черкаскаго уезда, так блистательно начатое первым томом Ваших трудов, продолжается, что новые заботы Ваши по делам Академии художеств не отняли Вас у нашей археологии. Да укрепит Бог Вашу энергию и Ваше здоровье для личного счастья и на пользу нашей родины.

Имени и адреса Хайновскаго, говорившего на VIII съезде археологов об окраске костей в древних курганах²², я не знаю, но познакомился с ним на выставке съезда и слышал объяснения к его древностям, бывшим на выставке, из которых вывел заключение, что Хайновский мало понимает в курганных древностях, а древности большинства выставленных им предметов весьма сомнительны; серебряный же нашейник с человеческими литыми головками на концах, и золотая сережки, будто бы найденные на хорошо мне известной «Княжьей горе» у с[ела] Пекарей, то они представляют собою очевидную фальсификацию.

По возвращении со съезда я приступил к окончательному приведению в порядок моих коллекций для предполагаемой передачи, и убедился теперь, что кончить это дело к лету никоим образом невозможно. Для механической работы взял двух помощ-

* Вставка над строкой.

ников, а дело подвигается все-таки медленно; нужно переписать до 300 листов дневника раскопок за двадцать лет; нужно составить каталог и описание более 5000 предметов; нужно переменить более 50 картонок и более 100 таблиц, попорченных отправками на выставки; и пр.²³ Но во всяком случае в течение нынешнего года все мои древности передам в распоряжение Государя; боюсь держать их дома, тем более, что с каждым годом более убеждаюсь, что курганов с содержанием Черной Могилы и Гульбища не будет найдено.

У нас уже настоящая весна: теплота, трава, цветы, деревья стали распускаться; таяет за город; чаще вспоминаются картины летней жизни на курганах...

Глубокоуважающий Вас и неизменно преданный

Д. Самоквасов.

РГАДА. Ф. 1412. Оп. 3. Д. 1681. Л. 11—12 об. Подлинник.

№ 6

Ваше Сиятельство Глубокоуважаемый Граф Алексей Александрович

На днях я выслал Вам извлечение из моей работы, посвященной классификации по времени могил южной половины России²⁴, отличающееся от полного изложения только тем, что в нем опущены: 1. Изложение исторических свидетельств и моих соображений, по которым я принимаю пять исторических периодов, называю их так, а не иначе, и разделяю их принятыми мною столетиями, а не другими; 2. Описанные устройства могил и подобные перечни предметов, найденных с монетами и другими несомненными предметами той или другой исторической эпохи.

Такое извлечение, мне кажется, все-таки ясно показывает, что моя классификация основана не на произволе моем, а на сопоставлении свидетельств классических и средневековых писателей и на широком обобщении археологических фактов, и может послужить руководством в определении времени происхождения почти всех языческих кладбищ, исследованных по настоящее время в южной половине России.

На Московском съезде мой реферат о хронологии могил²⁵ вызвал много разговоров, но не было ни одного возражения против оснований классификации; все разговоры вертелись только вокруг принятых мною названий. Действительно, принятые мною этнографические названия исторических периодов несколько неудобны; но я удерживаю их потому, что всякая другая названия будут еще более неудобны. Предлагаю, например, назвать мои периоды или эпохи по влияниям: периоды греческий, римский, византийский вместо скифский, сарматский, славянский; но такая перемена названий кажется мне бесполезною и не оставляет названий для типов могил Киммерийской эпохи и половецко-татарской. С оговоркою же, что этнографические названия эпох означают в моей классификации исторические периоды могил, а не народности их, принятая мною терминология, как мне кажется, никаких неудобств не представляет. Впрочем, за названия я не стою; сохраняя периоды и их основания, можно заменить названия, если будут найдены более удобные; можно разграничить периоды только хронологически, без названий, сущность дела от того не изменится.

Вместе с этим письмом посылаю официальный ответ на предложение Императорской Археологической Комиссии произвести раскопки Рыжсановских курганов. Хотелось бы мне возможно скорее получить окончательное решение Комиссии по этому делу, чтобы заблаговременно составить проект летних работ и подготовиться к ним, а это зависит от размеров поручения, возлагаемого на меня Комиссией.

Глубокоуважающий Ваше Сиятельство и неизменно преданный слуга

Д. Самоквасов.

21-е апреля 1890 г.

Уяздовская аллея, № 33.

РГАДА. Ф. 1412. Оп. 3. Д. 1681. Л. 13—14 об. Подлинник.

Примечания

¹ Шлецер Август Людвиг (1735—1809) — историк, основоположник так называемой «норманнской теории» происхождения Киевской Руси.

² Александр Александрович (1845—1894), император Александр III (1881—1894), основатель Исторического музея в Москве.

³ Друцкий-Любецкий Владимир Игнатьевич (1845—1905) — князь, помещик Виленской губернии.

⁴ Тизенгаузен Владимир Густавович (1825—1902), барон, товарищ председателя Императорской Археологической комиссии, член-корреспондент Императорской Академии наук по разряду восточной словесности.

⁵ Д. Я. Самоквасов участвовал в работе VIII археологического съезда в Ярославле 6—20 августа 1887 г., но его реферат не напечатан.

⁶ Бобринский А. А. О раскопке курганов близ местечка Смелы, Черкасского уезда Киевской губернии // Древности: Труды Императорского Московского археологического общества. — М., 1885. — Т. 10. — С. 15—29; Бобринский А. А. О курганах близ местечка Смела Киевской губернии. — Одесса, 1886. — 15 с.

⁷ Уваров А. С. Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851. — С. 60.

⁸ Вероятно, Мазараки Андрей Валерианович, каталог библиотеки которого издан в Варшаве в 1890 г.

⁹ Имеется ввиду реферат Д. Я. Самоквасова, прочитанный им на VI археологическом съезде в Одессе в августе 1884 г. «Могильные древности Александровского уезда Екатеринославской губернии» (Одесса, 1886. 19 с. Отгиск из «Трудов» VI археологического съезда, т. 1).

¹⁰ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Т. 1. Дневники пятилетних раскопок. СПб., 1887; Т. 2. Дневники раскопок 1887—1889 гг. — СПб., 1894; Т. 3. Дневники раскопок 1889—1897 гг. СПб., 1901; Бобринский А. А. Выставка древностей, добытых Императорской Археологической комиссией в 1888—1890 гг. — СПб., 1891.

¹¹ Речь профессора Д. Я. Самоквасова на торжественном акте Императорского Варшавского университета 30 августа 1886 г. Свидетельства современных источников о военных и договорных отношениях славяно-русов к грекам до Владимира Святославича Равноапостольного. — Варшава, 1886 (Отгиск из «Варшавских университетских известий». — 1886. — № 6. — С. 1—10, 1—48).

¹² Воронцов-Дашков Илларион Иванович (1837—1916) — граф, министр Императорского Двора (1881—1897), утвердил Д. Я. Самоквасова членом-корреспондентом Императорской Археологической комиссии 22 августа 1886 г.

¹³ Самоквасов Д. Я. История русского права: университетский курс. — Варшава, 1888. — Кн. 1; М., 1896. — Кн. 2; М., 1896. — Кн. 3.

¹⁴ Самоквасов Д. Я. Археологические раскопки в Полтавской губернии. — Полтава, 1888. — 15 с.

¹⁵ Самоквасов Д. Я. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния. — СПб., 1888. — 99 с.

¹⁶ Алухтин Александр Львович (1822—1903) — генерал-майор, директор Константиновского Межевого института, с 1885 г. тайный советник, попечитель Варшавского учебного округа.

¹⁷ Эварницкий Дмитрий Иванович (1855—1940) — историк, собиратель документов по истории Украины, академик АН УССР.

¹⁸ На VIII археологическом съезде, состоявшемся в Москве в январе 1890 г., Д. Я. Самоквасов выступил с сообщением «Устройство и содержание курганов в селе Акситенец Ромненского уезда Полтавской губернии» («Московские ведомости». — 1890. — № 23. — 23 января. — С. 4).

¹⁹ Самоквасов Д. Я. Могильные древности Пятигорского округа (Отчет об археологической командировке на Кавказ в 1881 г.) // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1882. — 31 с.

²⁰ См.: VIII Археологический съезд // «Московские ведомости», 1890, № 14, 14 января, с. 4 (информация о сообщении Д. Я. Самоквасова «Хронология могильных находок в южной и центральной России»).

²¹ Следующая после Пасхальной неделя апостола Фомы.

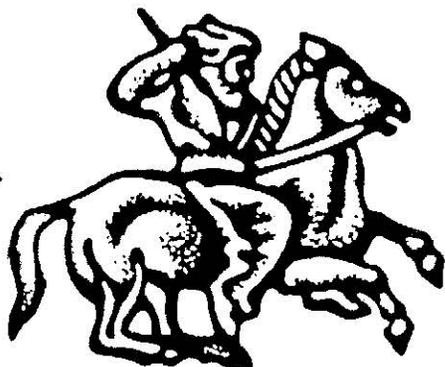
²² Хайновский Иосиф Адамович (Киев) выступил 23 января 1890 г. с сообщением «Исследования кургана Саур в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии» (см.: Занятия Восьмого Археологического съезда. — М., 1890. — С. 189, 190).

²³ Основания хронологической классификации могильных древностей Европейской России, описание и каталог коллекции древностей коллекции Д. Я. Самоквасова. — Варшава, 1892. — 101 с. См. также: Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. — М., 1908; Самоквасов Д. Я. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. — М., 1908; Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916.

²⁴ Самоквасов Д. Я. Хронологическая классификация могил южной России // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1890. — № 5. — 33 с.

²⁵ Самоквасов Д. Я. О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних руссов и ляхов // Труды VIII Археологического съезда в Москве, 1890 г. — М., 1897. — Т. 3. — С. 31—43; Самоквасов Д. Я. Основания хронологического распределения этнографических материалов, открытых в могилах южной и центральной России // Труды VIII Археологического съезда в Москве, 1890 г. — М., 1897. — Т. 3. — С. 44—54. Д. Я. Самоквасов обосновал классификацию по пяти периодам: I — «Киммерийская эпоха» до VI в. пред Рождеством Христовым; II — «Скифская эпоха» с VI по I в. до Р. Х.; III — «Сарматская эпоха» с I по V в. Р. Х.; IV — «Славянская эпоха» с VI по XI в. по Р. Х.; V — «Половецко-татарская эпоха» с XII по XVII в.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ



НОВА ЕПІГРАФІЧНА ЗНАХІДКА З БЕРЕЗАНІ

В. В. Назаров

Присвячення Ахіллу Понтарху становлять досить численну та добре вивчену групу лапідарних написів Ольвійського регіону. Більшість з них походять з о-ва Березань.

Завдяки багаторічним систематичним розкопкам Березанського поселення колекція присвят Ахіллу Понтарху поповнювалась відносно регулярно¹. Ця тенденція зберігається і тепер, про що свідчать знахідки у 1988—1989 рр. трьох пам'яток розглядуваної групи, одна з яких містить унікальне віршоване присвячення Ахіллу¹. Тим часом, певний інтерес становлять нові знахідки звичайних написів та навіть їх фрагментів — те, що прийнято називати «епіграфічними дрібницями»². У будь-якому разі їх публікація є необхідною, зважаючи на глобальне завдання, давно поставлене в галузі ольвійської епіграфіки — видання корпусу написів³.

Саме такого роду пам'ятка є предметом, що розглядається у цій замітці⁴. Це — фрагмент мармурової плити з залишками грецького напису, знайденого під час розкопок на Березані у 1994 р.

Плитка оббита з трьох сторін. Її правий край та верхній правий кут частково збереглися. Висота фрагменту — 130, максимальна ширина — 85, товщина — 22 мм. Лицьова та зворотня поверхні плити ретельно відполіровані, бічна ж грань відрізняється недбалістю обробки. У поєднанні з незначною товщиною плити та характером профілю бічної грані, що скруглена зі сторони тильної поверхні, це, на наш погляд, свідчить про те, що плитка з написом була вставкою, котру поміщали у відповідні за розмірами заглиблення стели.

Від самого напису збереглися закінчення трьох верхніх рядків (відповідно: З, 4 і З букви) та фрагменти двох літер четвертого рядка. Перша з літер верхнього рядка та остання у третьому, що збереглися, пошкоджені сколами каменю, проте легко відновлюються як ХІ та ЕПСІЛОН. У четвертому рядку завдяки крайній фрагментарності ліва літера не визначається, а права могла бути АЛЬФОЮ, ДЕЛЬТОЮ, або ЛАМБДОЮ, про що свідчить її загострена верхівка. Проте ЛАМБДА присутня у другому рядку; її верхівка утворена довшою правою косою рисочкою, тоді як у літери в четвертому рядку довга рисочка зліва. Другий рядок починається фрагментом правої гаси букви, котра, згідно з запропонованим варіантом реконструкції



* Присвячення Ахіллу Понтарху, що походять з інших пунктів регіону, є випадковими знахідками, тому висновки, побудовані на їх кількісному та відсотковому співвідношенні, уявляються достатньо ризикованими.

** Інв. № АБ—94/5; зберігається у фондах заповідника «Ольвія» ІА НАН України.

напису, являла собою ОМЕГУ. ОМЕГА та НЮ артикля ΤΩΝ, що закінчують рядок, подані в лігатурі. Відстань між закінченням рядків та правим краєм плити становить 14—17 мм, між першим рядком та верхнім краєм — 16 мм. Напис виконано нітким глибоким шрифтом; рядки вирізблено без лінійок, досить рівно. Відстань між ними — 7—10 мм. Висота літер першого та третього рядків — 22, другого — 18—20 мм. Їх ширина в усіх рядках практично однакова і сягає 13 мм. Винятком (крім ІОТИ, що завершує перший рядок) є остання буква третього рядка — СИГМА, ширина якої, якщо виходити з частини що збереглася — 11 мм.

Починаючи з останньої букви (НЮ) другого рядка, крізь ЛАМБДУ у третьому й далі прокреслена пряма лінія, що проходить практично паралельно сколу плити. У свою чергу, паралельно їй, на відстані 40 мм, через першу літеру другого рядка (НЮ) та передостанню першого (ЕТА) проходить аналогічна лінія. Обидві вони трохи не доходять краю плити. Ймовірно, вони були зтесані під час її обробки. Глибина ліній порівняно з шрифтом напису досить незначна; можна сказати, що вони ледь зазначені і добре помітні лише при освітленні збоку. Немає сумніву в штучному походженні цих ліній, однак їх призначення не зовсім ясне. Можливо, вони являли собою первісну розмітку поля плити під напис, що пізніше не був виконаний. Найбільш вірогідною причиною цього міг стати розлом мармурової плити, фрагменти якої в подальшому слугували для виготовлення дрібних плиток — вставок. Цим пояснюється незбіг орієнтації рядків напису, що публікується, з зазначеними лініями. Виходячи з відстані між останніми, висота літер напису, що передбачався, повинна була в два рази перевищувати висоту їх у другому рядку нашого документу.

Недостатня частина тексту трьох рядків напису, що збереглися, вельми надійно відновлюється на підставі аналогії — присвячення Ахіллу Понтарху вінка жерцем Апсогом⁴. Згідно цієї схеми перший рядок повинен містити традиційне побажання «з добрим щастям», другий, третій рядки та далі — імена архонта-епоніма, автора присвячення, та, ймовірно, назву предмета, що жертвується. Ім'я божества в dat. sing. завершує цю формулу. Таким чином, враховуючи на запропоновані доповнення, текст частини напису, що зберігся, має такий вигляд:

[ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
[ΕΠΙ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΤΩΝ
{ΠΕΡΙ ... } ΚΑΕ

На жаль, ім'я архонта-епоніма нам невідоме. Якщо виходити з припущення, що другий та третій рядки напису мали однакову довжину, а перед трьома початковими буквами патроніміка (ΚΑΕ), що завершували рядок, повинні були міститися дві букви закінчення імені, то залишається лагуна, що є достатньою для розміщення чотирьох літер. Вони і становили основу імені архонта-епоніма. Від патроніміка зберігся початковий склад: ΚΑΕ⁵. В ольвійській ономастиці відомі чотири імені такого типу: ΚΑΕΙΑΝΜΟΣ⁶, ΚΑΕΙΜΕΝΟΣ⁷, та ΚΑΕΟΜΒΡΟΤΟΣ⁸. Не виключається, що з Ольвії походить фрагмент напису, де присутнє ім'я ΚΑΕΙΣΘΕΝΙΣ⁹. Наведені документи належать до елліністичного часу. Найпізнішим з них, незважаючи на останній, є так званий список громадян (№ 201). Ю. Г. Виноградов датує його рубежем II—I ст. до н. е.¹⁰ У свою чергу, документ, що публікується, за даними палеографії виявляється достатньо пізнім. На користь цього свідчить: наявність акесів, поєднання літер у верхніх та нижніх частинах, на решті — форма літер. Зокрема, накреслення ОМЕГИ характерне для другої половини II—III ст. н. е.¹¹ Поява лігатур, на думку дослідників-епіграфістів, належить до часів не раніше, ніж II ст. н. е.¹² До речі, лігатура (ΟΜΕΓΑ—НЮ) присутня у згаданому ольвійському написі кінця II — початку III ст. н. е., що зберігається в фондах ІА НАН України¹³, а також у дещо пізнішому написі Аврелія Юліана¹⁴.

Шрифт напису, який ми розглядаємо, є ближчим до ΠΟ № 50, та, відповідно, ми схилиємося до того, щоб датувати його швидше за все, рубежем II—III ст. н. е. Таке датування підтверджується кореляцією з археологічним контекстом знахідки напису. Його було виявлено у гумусі на рівні розвалів стін споруди римського часу, поруч з її залишками. Під час попередніх розкопок цього об'єкту¹⁵ в одному з завалів каміння на тому ж рівні (0,35 м від сучасної днівної поверхні) було знайдено бронзову монету — тетрасарій ольвійської карбування, що датується 198—201 ст. н. е.¹⁶ На рівні підшви південної стіни будівлі, поряд з залишками її кладки (з зовнішньої сторони) був знайдений уламок ніжки світлоглиняної вузькогорлої амфори, що датується III ст. н. е.¹⁷ Крім того, вельми численними тут були знахідки фрагментів світлоглиняних вузькогорлих амфор II—III ст. н. е., червоноглиняних амфор з рифленою поверхнею, скляних виробів. Слід відзначити також знахідку в одному з завалів каміння, що перекриває залишки стін будівлі, маленького фрагменту тонкої мармурової плитки з зображенням літери, що на жаль, внаслідок крайньої фрагментарності не піддається визначенню¹⁸. За товщиною він приблизно відповідає фрагменту, що публікується. Мабуть, щось подібне являв собою «уламок тонкої мармурової плитки», що був знайдений під час розкопок Э. Р. фон-Штерна у 1913 р.¹⁹

Як вже згадувалося, текст частини напису, що зберігся, було відновлено на підставі аналогії з присвяченням Ахіллу Понтарху вінка жерцем Апсогом. Ця епіграфічна пам'ятка привертає увагу своєю нестандартністю, що полягає у відсутності заключної частини фрази («вдячне підношення за...») та перенесенні у кінець напису імені Ахілла Понтарха²⁰. Близьке формулювання мала і перша, прозаїчна, частина відомого березанського напису, а друга частина являв собою віршове присвячення Ахіллу. Прозаїчна частина тексту завершується словами: «ΑΧΙΛΛΕΙ ΠΟΝ[ΤΑΡΧΗ]Ι ΧΑΡΙΕΤΗΡΙΟΝ», тобто ім'я бога тут також присутнє у закінченні²¹.

Таким чином, наш напис стоїть уже третім у цьому ряду, і, цілком ймовірно, він також був встановлений не від магістратів, а від конкретної особи. У будь-якому випадку на можливість відповідності розглядуваної формули приватному характеру присвяти вже вказувалося²². Ризикнемо висловити припущення, що для такого роду присвят взагалі не існувало будь-яких канонів, і тому не слід виключати можливість виявлення у подальшому інших текстових формул.

Нагадаємо, що походження напису жерця Апсога лишається нез'ясованим. У корпусі Латисва його наведено як «Lapis Olbiopolitalus». Зберігався він у Тульчині, у маєтку графа Потоцького і вже у 1817 р. був втраченим. До числа написів, місце знахідки яких невідоме, відносять цю пам'ятку І. І. Толстой, П. О. Карнишовський та В. М. Отрешко²³. Ф. В. Шелов-Коведяєв хоча й зі значною долею сумніву відзначає її ольвійське походження²⁴.

Найшвидше, ця епіграфічна знахідка, подібно до інших «ольвійських» присвят Ахіллу Понтарху, виявилася «безадресною», коли пройшла через торговельних посередників²⁵. Уявляється цілком ймовірним, що свого часу вона була вивезена з о-ва Березань. У будь-якому випадку, факт знахідки тут фрагмента напису, виконаного за аналогічною схемою, наводить на такє припущення.

Примітки

¹ Шелов-Коведяєв Ф. В. Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ.— 1990.— № 3.— С. 49—62.

² Карнишовский П. О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ.— 1962.— № 3.— С. 152.

³ Виноградов Ю. Г. О методике обработки греческих эпиграфических памятников (по ольвийским материалам) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР.— М., 1978.— С. 73.

⁴ Latyshev B. Inscriptions Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, Aliorum Locorum a danubio usque ad Regnum Vosporanum.— Petropoli, MCMXVI.— № 139 (в подальшому — ІРЕ, 1²).

⁵ Теоретично це міг бути другий (ΧΡΑ|ΚΑΕ..., ΘΕΟ|ΚΑΕ...) або навіть третій (ΠΑΝΤΑ|ΚΑΕ...) склади (див. ІРЕ, 1², № 135, 201; до речі, присвята Ахіллу Понтарху № 135, яку В. В. Латисhev відносить до часів Олександра Севера, походить з Березані). Проте ми схилиємося до першого варіанту відновлення, тому що він найбільш сприйнятний з точки зору компонування тексту напису (однакова кількість літер у другому та третьому рядках).

⁶ ІРЕ, 1², № 214.

⁷ ІРЕ, 1², № 224.

⁸ ІРЕ, 1², № 179, 180, 201; НО, № 125.

⁹ ІРЕ, 1², № 334.

¹⁰ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 220, 241. До того ж, особи, зазначені в цьому списку, враховуючи на його діахронність, жили набагато раніше.

¹¹ НО, № 44, 49, 50, 52, 182; ІРЕ, 1², № 135; 136, 184, 185 та ін.; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1964.— № 21; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи.— К., 1973.— № 114.

¹² Белецкий А. А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве // Ольвия.— К., 1975.— С. 113; див. також датування написів: НО, № 44, 50, 52, 86; Соломоник, 1964, № 5, 6, 14, 21; Соломоник, 1973, № 111, 113.

¹³ НО, № 50.

¹⁴ ІРЕ, 1², № 184.

¹⁵ Назаров В. В. Исследования на Березани в 1989 г. // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции. Ч. 2.— Херсон, 1990.— С. 82.

¹⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 114.— Табл. XIII.

¹⁷ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— М., 1960.— № 83.— С. 118, тип. 93.

¹⁸ Назаров В. В. О римском периоде в истории Березанского поселения // Ольвия-200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии.— Николаев, 1994.— С. 90.

¹⁹ НО, № 89.

²⁰ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте.— Петроград, 1918.— С. 72, 73.

²¹ Шелов-Коведяєв Ф. В. Березанский гимн...— С. 50.

²² Толстой И. И. Остров Белый...— С. 73.

²³ Там же.— С. 69; Карнишовский П. О. Материалы...— С. 145.— Табл. I; Отрешко В. М. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 83.

²⁴ Шелов-Коведяєв Ф. В. Березанский гимн...— С. 60; НО, № 50.

²⁵ Карнишовский П. О. Материалы...— С. 146; Отрешко В. М. Посвящения...— С. 81, 82.

ПОХОВАННЯ ЕПОХИ БРОНЗИ З КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. СТРУМОК ОДЕСЬКОЇ ОБЛ.

Н. Е. Ветчинникова

У 1979—1980 рр. Ізмаїльська експедиція Інституту археології НАН України досліджувала ряд археологічних об'єктів поблизу с. Струмок Татарбунарського району Одеської області.

При розкопках курганів були знайдені поховання різного часу, частина з яких уже опублікована раніше¹.

Курганна група поблизу с. Струмок складалася з семи курганів, розташованих на плато лівого берега р. Дракуля в 2 км на південь від Ізмаїльського шосе, на розораному полі. Кургани були витягнуті по лінії північний схід — південний захід.

До даної публікації вийшли тільки поховання бронзового віку, які доповнять цікавий матеріал для вивчення історії степів Північно-Західного Причорномор'я у цей період.

Найдавніше поховання, знайдене у цій курганній групі належить до усатівського часу (к. 6, п. 9). Воно було основним для даного кургану. Знайдено в південно-східному секторі, за 5 м від релера. Павколо нього зафіксовано материковий викид. Яма овальна, розміром 1,45×0,54 м. Орієнтована по лінії захід-схід. Небіжчик лежав скорчено на лівому боці головою на схід (рис. 1, 7). Права рука зібрана у лікті під прямим кутом. Плечова кістка лівої руки знаходилась за черепом померлого. В головах небіжчика стояв ліпний орнаментований горщик (рис. 2, 11).

Горщик сферичний з високо піднятою шийкою і слабо відігнутими вінцями. На дні — умбон. На плічках орнамент у вигляді трикутників, зроблених за допомогою шнура, і 4 виступи — вушка. Тісто на зламі темнокоричневого кольору з домішкою черепашки та піску. Розміри горщика: діаметр вінця 10,2, дна — 4,8, висота — 14,6 см. Біля горщика знайдено шматок жовтої вохри та кістки тварини.

Найбільшою кількістю (17) представлених поховання ямної культури. Всі вони за винятком чотирьох (к. 1, п. 18, п. 6; к. 6, п. 3, п. 5) здійснені у прямокутних ямах з уступом. Характеристика поховальних споруд наведена у табл. 1.

Із всіх поховань виділяється поховальна споруда з кургану 5 поховання 3. Воно було основним для даного кургану. Яма пережита кам'яним закладом з 8 плит, частина з яких оброблена. По кутках поховальної камери зроблені ямки, діаметром до 20 і глибиною 30 см. Після зняття кістяка на дні ями знайдено сферичне заглиблення глибиною 5 і діаметром 15 см, фарбоване вохрою (рис. 1, 6).

У трьох випадках поза похованого не визначена (к. 1, п. 6, 18; к. 6, п. 3). В кургані 1 поховання 8 виявилось кенотафом.

В інших випадках орієнтація похованих розділилась на північно-східну (к. 1, п. 3, 10, 13, 16; к. 6, п. 15) і північну (к. 6, п. 7) та південно-західну (к. 1, п. 11; к. 5, п. 3, 13; к. 6, п. 4) і західну (к. 6, п. 5). В одному випадку (к. 5, п. 11) орієнтація похованого східна.

Усі небіжчики були покладені скорчено на спину, в 7 випадках ноги похованих підігнуті вправо (к. 1, п. 5; к. 5, п. 3, 11; к. 6, п. 4, 5, 7, 15). В похованнях 10, 11, 16 кургану 1, похованні 13 кургану 5 ноги небіжчика були підігнуті ліво. В одному випадку (к. 1, п. 13) одна нога була повернута вліво, друга — вправо.

Положення рук різне, але в основному одна рука випростана, а друга (ліва чи права) спрямована до тазу.

Поховальний інвентар бідний. У похованні 3 кургану 5 знайдено кремій, а в кенотафі 8 з кургану 1—7 астрагалів.

Лише в похованнях 3 та 16 з кургану 1 знайдено горщики.

Горщик з поховання 3 (рис. 2, 8) мав коротку шийку, високі хвилясті вінця. Дно увігнуте. Горщик мав вушко з вертикальним отвором і ручку, оздоблені відбитками шнура. Вертикально розташовані відбитки шнура були і біля дна. Розміри горщика: висота 14,5, діаметр вінця 12, дна — 7,2 см.

У похованні 16 знайдено 3 горщики, які стояли біля північної стінки ями: ліпний банкноподібний горщик з розширеним доверху тулубом, край вінця плоский, дно має невелику закраїну. Вінця дещо деформовані при виготовленні. Випал сильний. Тісто на зламі триколірне: жовте-чорне-жовте. У глині — домішки шамоту. Його розміри: висота 11,2, діаметр вінця 13, дна — 4,5 см (рис. 1, 1).

Амфорка з опуклими боками і видленою шийкою. Має два вушка з вертикальними отворами. Випал сильний, поверхня червоного кольору, на зовнішній поверхні — темні плями. Висота — 11,2, діаметр вінця 12,4, дна — 7 см (рис. 2, 6).

Покладення у поховання ямного часу більше двох горщиків рідкість. На території Дністро-Дунайського межиріччя такі поховання відомі поблизу сіл Семенівка та Вишневе². Але ці горщики не аналогічні знайденим поблизу с. Струмок.

Горщик аналогічний до знайденого у похованні 3 зафіксовано у похованні 12 кургану 1 поблизу м. Болград³.

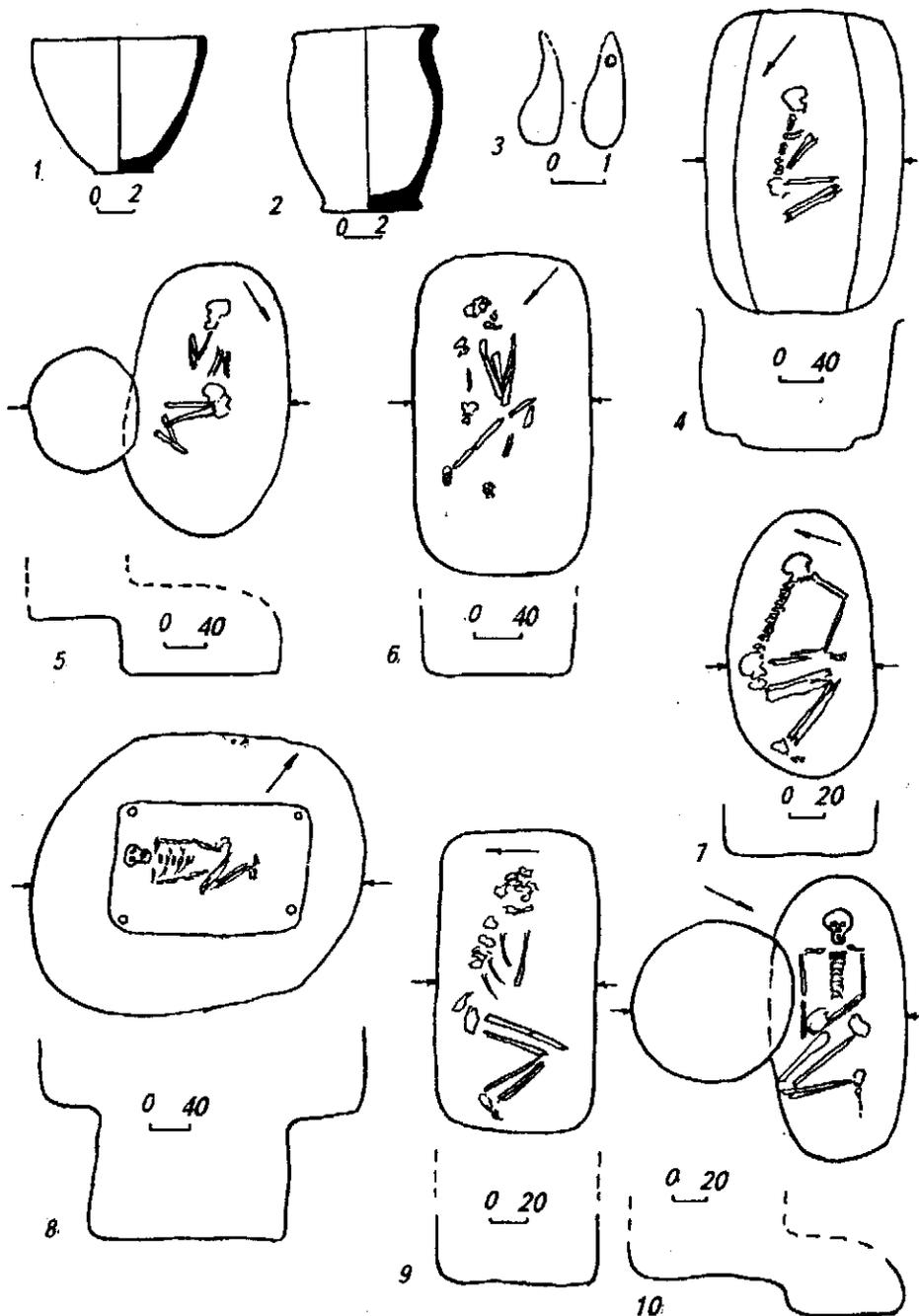


Рис. 1. 1 — горщик з кургану 1 поховання 16; 2 — горщик з поховання 17 кургану 1; 3 — підвіска із зубу тварини з кургану 6 поховання 16; 4 — поховання 17 з кургану 1; 5 — поховання 8 з кургану 5; 6 — поховання 4 з кургану 1; 7 — поховання 9 з кургану 6; 8 — поховання 3 з кургану 5; 9 — поховання 13 з кургану 6; 10 — поховання 16 з кургану 6.

Амфорка аналогічна до знайденої у похованні 16 відома з насипу кургану поблизу с. Приморське I у похованні 13 з цього ж кургану.

Горщики аналогічні до банкоподібних відомі у поховальних комплексах катакомбного часу⁴. Загалом це може говорити про пізньоямний характер поховання.

До пізньоямного часу належить і поховання 8 кургану 6. На це вказує поза похованого — скорчено на лівому боці, головою до південного сходу з випростаними вздовж тулуба руками.

Поховання 16 кургану 6 катакомбної культури знайдено в південному секторі кургану. Поховальна споруда являла собою катакомбу з округлим вхідним колодязем діаметром 0,9 і глиби-

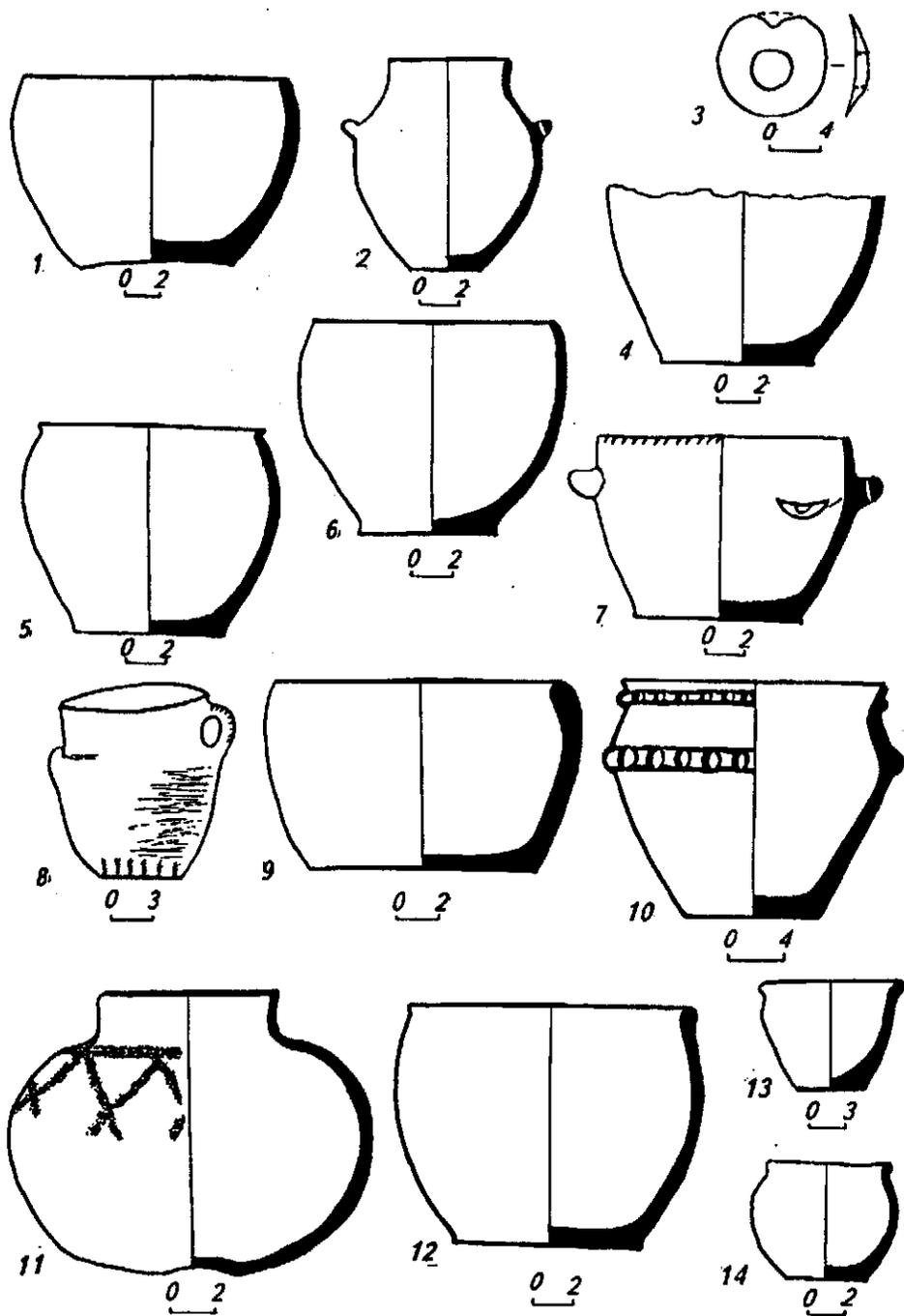


Рис. 2. 1 — горщик з поховання 5 кургану 10; 2 — амфорка з поховання 16 кургану 1; 3 — кістяна пражка з поховання 17 кургану 1; 4 — нижня частина горщика з поховання 4 кургану 5; 5 — горщик з поховання 2 кургану 5; 6 — горщик з поховання 16 кургану 1; 7 — горщик з поховання 6 кургану 5; 8 — горщик з поховання 3 кургану 1; 9 — чавунковоподібний горщик з поховання 8 кургану 5; 10, 13, 14 — горщики з поховання 13 кургану 6; 11 — сферичний горщик з поховання 9 кургану 6; 12 — горщик з поховання 15 кургану 1.

ною 1,48 м. На північ від вхідного колодезя була розташована поховальна камера розміром 1,8×0,9 м. Склепіння не зафіксоване. Небіжчик був покладений скорчено на спину, головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Права рука була випростана вздовж тулуба, а кисть лівої знаходилась на тазовій кості. Ноги підібгані вправо (рис. 1, 10). Біля черепа знайдено підвіску із зуба тварини, розмірами 2,1×0,7 см (рис. 1, 3).

Три поховання належать до культури багатоваликів кераміки. Вони впушені в уже сформовані насипи курганів 1, 5, 6.

Поховання 17 кургану 1 розташоване у північно-східному секторі кургану. Здійснено в прямокутній ямі розміром 2,4×1,5 м, орієнтованій по осі північний захід — південний схід.

Довгі стінки ями розширюються. Яма мала заплічки, на яких було перекриття з дерева. Ширина заплічків — 20 см (рис. 1, 4).

Небіжчик лежав скорчено на лівому боці, головою на південний схід. Руки зібрані в ліктях і кисті піднесені до підборіддя. Біля черева знайдено кістяну пряжку діаметром 8, з двома отворами діаметром 1,9 і 0,4 см (рис. 2, 3). Перед грудною клітиною небіжчика лежали кістки тварини. Під ним коричневий тлін від підстилки. Біля чола стояв ліпний горщик витягнутих пропорцій (рис. 1, 2). Один край горщика має невелике ребро вище середини тулуба, другий бік закруглений, вінця злегка відігнуті, хвилясті. Дно має невелику закраїну. Випал нерівний, тісто темно-сірого кольору з домішками шамоту. На зовнішній поверхні з одного боку 10 продрапланих ліній, розташованих нижче ребра. Висота горщика 20, діаметр вінця 16, дна — 10,5 см.

Такі горщики належать до першої групи банкоподібної кераміки, виділеної І. Т. Черняковим та Г. Н. Тоцевим на території Нижнього Дунаю⁵. Аналогічний горщик знайдено поблизу с. Вишневе Татарбунарського району Одеської області у кургані 17.

Кістяні пряжки такого типу відомі у багатьох похованнях культури багатоваликів кераміки як на території Нижнього Дунаю, так і всього Північно-Західного Причорномор'я і віднесені І. Т. Черняковим та Г. Н. Тоцевим до третього типу⁷.

Поховання 13 з кургану 6 знайдено у бровці на глибині 0,8 м (рис. 1, 9). Прямокутна яма розмірами 1,9×1,1 м, була завалена камінням. В західній частині лежав ліпний округлободий горщик з короткою шийкою і плоским дном (рис. 2, 14). Вінця трохи відігнуті назовні. Його розміри: діаметр вінця — 9,7, дна — 6, висота — 9 см. Під камінням знаходився кістяк похованого. Небіжчик лежав скорчено на лівому боці головою на схід. Положення рук не фіксується. Перед чолом стояв ліпний біконічний горщик з короткою шийкою і слабо відігнутими вінцями (рис. 2, 10). Під вінцями і на ребрі — наліпний валик, оздоблений пальцьовими вдавленнями. Дно плоске. Розміри горщика: висота — 18,5, діаметр вінця 19,5, дна — 10,5 см. Біля черева похованого стояв ще один горщик з розширенням доверху тулубом (рис. 2, 13). Шийка трохи окреслена, вінця плоскі, хвиляподібні, злегка відігнуті назовні. Дно плоске. Розміри горщика — висота — 7,2, діаметр вінця 10,5, дна — 6,3 см. Аналогічні горщики, але покладені в поховання по одному трапляються поблизу с. Червоний Яр та Етулія I відносяться І. Т. Черняковим та Г. Н. Тоцевим до другої груп банкоподібних горщиків.

Поховання 8 кургану 5 знайдено у південно-західному секторі кургану. Вхідний колодязь, глибиною 2 і діаметром 0,8 м. Поховальна камера овальної форми, розміром 1,85×1,2 м, знаходилась на північний захід від колодязя (рис. 1, 5). Орієнтована по лінії північний схід — південний захід.

Похований лежав скорчено на лівому боці, головою на південний захід. Кисті рук знаходились біля чола. Над чільною частиною черепа знайдено частину ліпного горщика чавункоподібної форми. Дно плоске, край вінця загнутий (рис. 2, 9). Розміри горщика: діаметр вінця 15,5, дна — 12, висота — 10 см. Під кістяком зафіксовано залишки підстилки. В засипці біля дна ями в районі верхньої частини тулуба знайдено 3 крем'яні платівки.

Такі горщики поширені у передкавказькій культурі, а також трапляються у катакомбних похованнях Криму⁹.

За обрядом це поховання аналогічне до знайдених у кримському Присивашші, але там вони безінвентарні. А. Л. Печигайло відносить такі поховання до культури багатоваликів кераміки і знаходить їм аналогії в похованнях поблизу с. Михайлівка Запорізької області¹⁰.

Одне з поховань (курган 6 поховання 4) належить до середньої бронзи. Воно міститься у східному секторі кургану. Могильна яма не простежена. Небіжчик лежав скорчено на лівому боці головою на південний захід. Кисті рук були покладені біля чола.

Бідність матеріалу на дає можливості ідентифікувати це поховання точніше.

До епохи пізньої бронзи належать 13 поховань. Вони переважно концентруються у південних та південно-східних секторах курганів, за винятком поховання 2 з кургану 5 та поховання 2 з кургану 6, розміщених у південно-західному секторі курганів. Тільки у двох випадках зафіксовано ями (к. 1, п. 4; к. 6, п. 6) прямокутної форми з заокругленими кутами. Їх розміри, відповідно, 1,55×1 м і 1,33×0,85 м. У трьох випадках (к. 1, п. 4, п. 9; к. 5, п. 6) на дні ями зафіксовано коричневий тлін.

Переважає поховання небіжчиків на лівому боці з сильно підігнаними ногами (рис. 1, 6). Положення рук різноманітне. У двох випадках (к. 3, п. 1; к. 6, п. 10) зафіксовано положення скелетів на правому боці.

У похованих переважає північно-східна орієнтація (к. 1, п. 7, 9, 15; к. 5, п. 6, 10; к. 6, п. 10). В інших випадках зафіксована східна (к. 1, п. 5; к. 6, п. 2, 6) та південно-східна орієнтація (к. 1, п. 4; к. 3, п. 1; к. 5, п. 2). В одному випадку (к. 5, п. 4) положення похованого не фіксується зовсім.

Інвентар поховань дуже бідний. Лише в чотирьох могилах знайдено горщики: у похованні 15 кургану 1 біля чола небіжчика знаходився ліпний банкоподібний горщик (рис. 2, 12). Шийка не виділена, вінця відігнуті назовні. Випал рівний, тісто чорне з домішками шамоту. Дно має невелику закраїну. Розміри горщика: висота 11,5, діаметр вінця — 15, дна — 10 см.

У похованні 2 з кургану 5 горщик знайдено за черепом небіжчика. Горщик банкоподібної форми. Вінця округлі, злегка відігнуті назовні. Дно плоске, з невеликою закраїною. Його розміри: висота 12, діаметр вінця 11,5, дна — 8 см (рис. 2, 5).

У похованні 4 кургану 5 знайдено нижню частину горщика з розширеними боками і плоским

дном з невеликою закраїною. Розміри горщика: діаметр дна 8, висота збереженої частини 14,4 см (рис. 2, 4). У похованні 6 цього ж кургану горщик знайдено у ногах померлого. Горщик ліпний банкоподібної форми з вушками, в яких зроблено вертикальні отвори. Дно пласке з невеликою закраїною, вінця загнуті в середину, оздоблені навскісними насічками. Його розміри: діаметр вінця 13,5, дна — 8,5, висота 10 см (рис. 2, 7). У похованні 10 горщик стояв біля чола набіжника. Горщик банкоподібний, дно вігнуте, вінця загнуті до середини. Його розміри: діаметр вінця 15, дна — 8, висота 10 см (рис. 2, 1).

За обрядом ці поховання є звичайними для цього часу у степах Північно-Західного Причорномор'я. Бідність поховального інвентаря не дає змогу точніше встановити культурну приналежність похованих.

Таблиця 1.

№ кургану	№ поховання	сектор кургану	Уступ		Перекриття			Розміри поховальної камери, м	Оформлення поховальної камери	Примітки
			орієнтація	розміри, м	дерев'яне	кам'яне	циновка			
1	3	Пд С	Пн С— Пд З	2,8 × 1,85	+		+	1,65 × 0,8	сліди знарядь праці на стінках камери	
	6	С						0,85 × 0,45	вохра, крейда	без уступу
	8	Пн	Пн З— Пд С	2,8 × 2				1,8 × 1		
	10	Пд С	Пн С— Пд З	2,65 × 2,15	+		+	1,6 × 1	вохра, тлін	
	11	Пн З	Пн С— Пд З	3,3 × 2,6			+	2 × 1,5	крейда, тлін	
	13	Пн С	Пн С— Пд З	2,6 × 1,7	+		+	1,4 × 0,8	тлін	
	16	Пн З	Пн С— Пд З	2,05 × 1,65	+			1,2 × 1		парне
	18	Центр	З-С				+	1,7 × 0,9		основне
5	3	Центр	Пн С.— Пд З.	3,6 × 3,2			+	2,05 × 1,2		основне
	11	Пд	З-С		+		+	1,6 × 1,15	тлін	розміри уступу не встановлені
	13	Пд С	Пн С.— Пд З.		+			1,8 × 1,1	тлін, крейда	розміри уступу не встановлені
6	3	Пн З					+	0,93 × 0,56		без уступу
	4	Пн З	Пн С.— Пд З.	2,6 × 2,4	+		+	1,7 × 0,9	вохра, тлін	
	5	Пн З	З-С				+	1,1 × 1,65	вохра, тлін	розміри уступу не встановлені
	7	Пн	З-С	2,7 × 1,9				1,7 × 0,8		
	8	З	Пн З— Пд С	2,5 × 2,3	+			1,5 × 1,1		
	15	Пд С	Пн С— Пд З	2,22 × 2	+			1,7 × 0,9	тлін	

Примітки

¹ Гудкова А. В., Фокеєв М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная.— К., 1984.— С. 56; Тоцев Г. И. Памятники белозерского периода у с. Струмок Одесской области // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 24—32.

² Субботин Л. В. Семеновский могильник эпохи энеолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1985.— С. 79; Дворянинов С. А., Дзиговский А. И., Субботин Л. В. Раскопки курганной группы у с. Виннивоє // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1985.— С. 147.

³ Субботин Л. В., Шмаглей Н. М. Болградский курганный могильник // МАСП.— 1970.— № 6.— С. 119.— Рис. 4, 4.

⁴ Братченко С. И. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.— К., 1976.— С. 44.— Рис. 20, 1; Шапошникова О. Г. Про пам'ятки катакомбної культури в степовому Придніпров'ї // Археологія.— 1968.— № 21.— С. 87.— Рис. 5, 2.

⁵ Черняков И. Т., Тоцев Г. И. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1985.— С. 25.

⁶ Дворянинов С. А., Дзиговский А. Н., Субботин Л. В. Указ. соч.— С. 150.— Рис. 7, 4.

⁷ Черняков И. Т., Тощев Г. Н. Указ. соч.— С. 25.

⁸ Там же.

⁹ Нечитайло А. Л., Бунятян Е. П. Курганная группа близ с. Чкалово // Курганы Степного Крыма.— К., 1984.— С. 34—36.

¹⁰ Нечитайло А. Л. О крымском варианте катакомбной культуры // Курганы Степного Крыма.— К., 1984.— С. 113.

Одержано 13.08.90

ПОХОВАННЯ СХІДНОТШИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ с. МАЛОПОЛОВЕЦЬКЕ

Р. Г. Шишкін, С. Д. Лисенко

У 1993 р. археологічна експедиція Українського Державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (керівник експедиції — доц. Кравченко П. М.) досліджувала багатощарове поселення Малополовецьке-ІІ, розташоване між селами Малополовецьке та Яхни Фастівського р-ну Київської обл. на пологому схилі лівого берега р. Соботь (Суботь) (рис. 1).

Для виявлення могильника, який належав би до черняхівського шару поселення Малополовецьке-ІІ, було прокладено кілька пошукових траншей та шурфів, в яких знайдено дрібні фрагменти кераміки доби бронзи та кістки тварин. У траншеї № 3 відкрито поховання східнотшинецької культури. Місце поховання знаходиться дещо вище (100—150 м) по схилу від поселення і розташоване на бровці чорноземної рівнини і схилі лівого берега р. Соботь. Територія поблизу поховання, яка містить культурний шар, вважається нами за могильник доби бронзи і отримала шифр Малополовецьке-ІІІ (рис. 1).

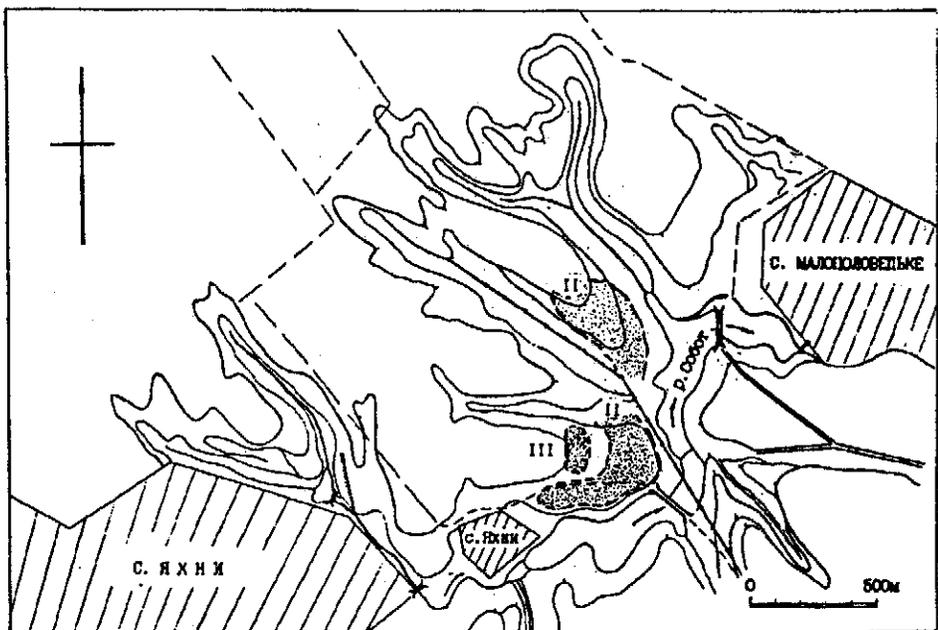


Рис. 1. План розміщення багатощарового поселення Малополовецьке-ІІ (ІІ) та могильника Малополовецьке-ІІІ (ІІІ).

© Р. Г. ШИШКІН, С. Д. ЛИСЕНКО, 1996

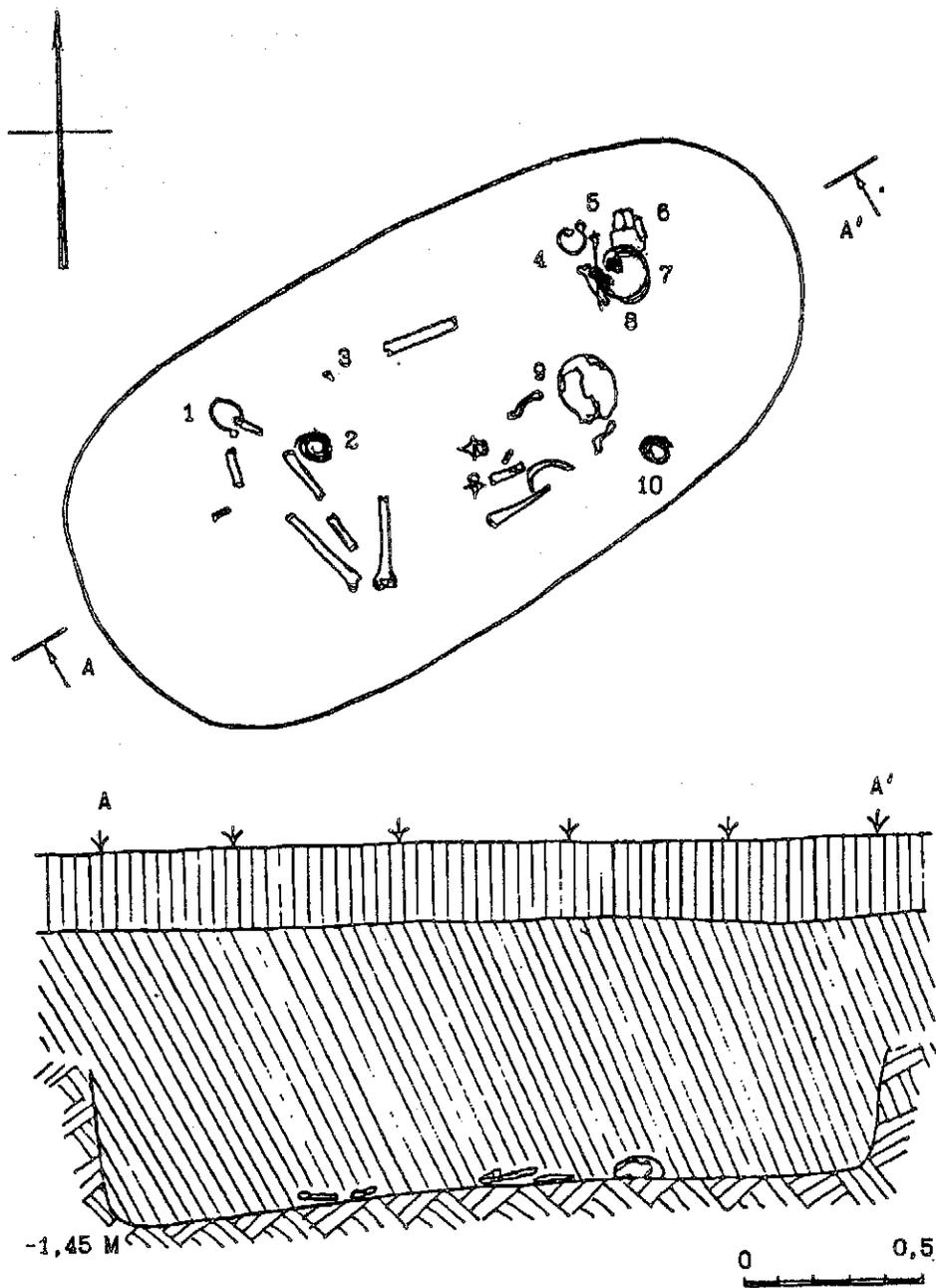


Рис. 2. План та розріз поховання східнотшинецької культури.

Ознак курганного насипу над похованням зафіксовано не було. Поховання парне, здійснене за обрядом тілопокладення, в ямі овальної форми на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні (рис. 2). За визначенням Т. А. Рудич кістяки належали двом жінкам відповідно 35—45 та 25—35 років. Судячи за розташуванням кісток черепа (рис. 2, 6, 9), фрагментів великих кісток рук і ніг, одна з похованих лежала на лівому боці, головою на північний схід. Кістяки сильно пошкоджені кротою. Кістяк старшої похованої знаходився на лівому боці із підібганими під гострим кутом ногами. Від кістяка другої похованої залишився лише фрагмент черепа, що знаходився за 0,4 м на північ від черепа першої похованої (рис. 2, 6) та кілька невеликих уламків кісток. На фаланзі пальцевої кістки збереглися залишки вохри (рис. 2, 3).

Звертає увагу незначна кількість кісток молодшої жінки навіть у порівнянні із також сильно пошкодженим скелетом старшої. Цілком можливо, що тут ми маємо справу із ритуальним розчленуванням.

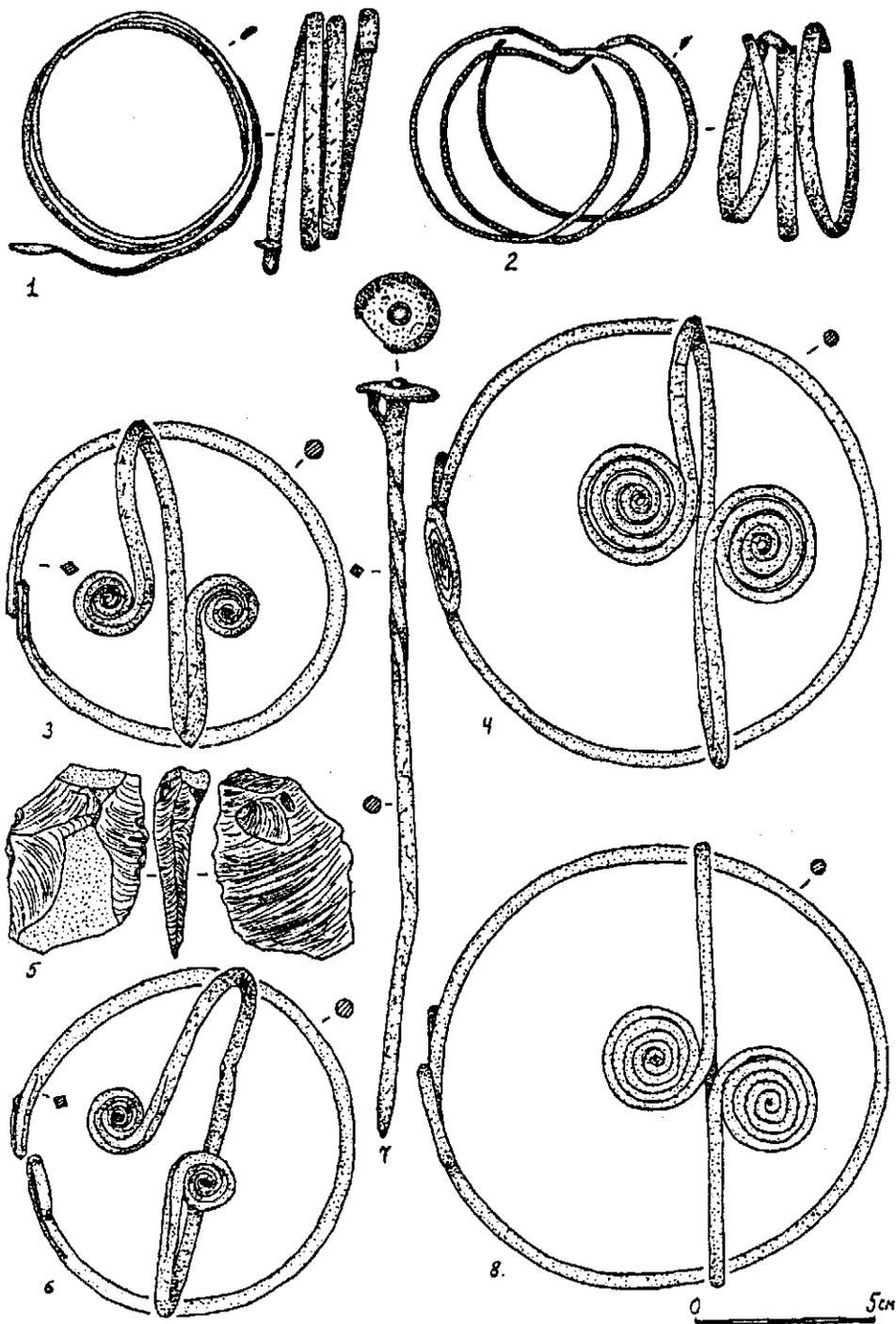


Рис. 3. Комплекс бронзових прикрас із поховання та крем'яний відщеп.

Кераміка в похованні відсутня, але вище, на глибині 0,6—0,9 м над похованням та в сусідній траншеї № 4, яка розташована за 2 м на південь від траншеї № 3, знайдені дрібні фрагменти ліпної кераміки доби бронзи, крем'яний відщеп (рис. 3, 5), кістки тварин. Можливо, це залишки поховальної тризни. У похованні знайдено 6 браслетів (3 пари) і 1 шпилька із бронзи:

1. Багатоспіральний браслет діаметром 64 мм, виготовлений із бронзової платівки шириною 5, товщиною 2 мм, яка звужується до кінців та закручена у 3 оберти. Один кінець відламаний (рис. 2, 10; 3, 1).

2. Багатоспіральний браслет діаметром 58 мм, виготовлений із бронзової платівки шириною

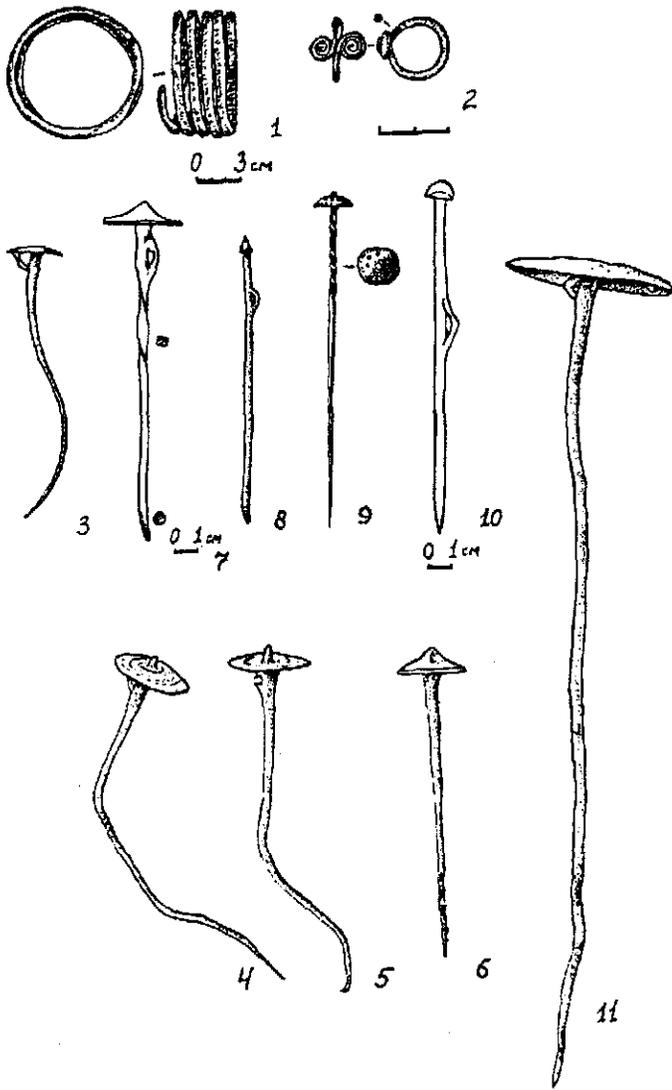


Рис. 4. Аналоги бронзовим прикрасам поховального комплексу з Малополовецького-III.

лету — 95 мм, діаметр у перерізі — 5 мм. Кінці браслету прокуті, чотирикутні в перерізі. Щитки діаметром 18 мм закручені за спіраллю в протилежні сторони в 3 оберти (рис. 2, 4 3, 6).

7. Бронзова шпилька з горизонтальною круглою шляпкою і вушком заввишки 12 мм, яке кріпиться до голки та нижньої частини шляпки. Довжина шпильки — 212 мм. Верхня частина голки прокута, чотирикутна в перерізі і закручена вздовж власної осі за годинниковою стрілкою приблизно до середини. Нижня частина голки кругла в перерізі, діаметром 4 мм. Діаметр шляпки — 23 мм, ззовні є невелика опуклість діаметром 5 мм та заввишки 2,5 мм, на нижній поверхні збереглися сліди диварних швів (рис. 2, 5; 3, 7).

Поверхня всіх браслетів та шпильки вкрита зеленим окисом. Більша частина речей (2 великих і 1 малий браслети та шпилька) були розташовані біля черста молодшої похованої і частково перекривали його. На нашу думку, парність браслетів і шпилька створюють єдиний набір поховального інвентаря і дають підстави вважати, що вони належали одній особі.

Браслети із спіралеподібними щитками є однією із найяскравіших ознак східнотшинецької культури, що і дає підстави віднести досліджене поховання саме до цієї культури. Прототипами подібних браслетів можна вважати каблучки культури багатоваликівської кераміки [1] (рис. 4, 2). За матеріалами східнотшинецької культури всього відомо понад 20 таких браслетів [2]. Багатоспіральні браслети вперше з'являються на шостому ступені раннього етапу трипільської культури — Карбунський скарб³, (рис. 4, 1), потім існують протягом усієї доби бронзи, у передскіфський та скіфо-сарматський часи. У східнотшинецькій культурі їх відомо близько 20⁴.

5, товщиною 1,5 мм, підтрикутної в перерізі, яка звужується до кінців та закручена на 3 оберти. 2 витки браслета дещо пошкоджені (рис. 2, 2; 3, 2).

3. Браслет із бронзового дроту, круглого в перерізі з кінцями, закрученими за спіраллю в щитки. Діаметр браслета — 125 мм, діаметр в перерізі 1—0,4 мм, на кінцях дещо зменшується. Щитки закручені в протилежні сторони — за та проти годинникової стрілки. Обидва щитки закручені у 5 обертів. Діаметр щитків — 32 мм (рис. 2, 7; 3, 4).

4. Браслет із бронзового дроту, круглого в перерізі з кінцями, закрученими за спіраллю в щитки. Діаметр браслету — 127 мм, діаметр в перерізі 4 мм. Щитки закручені за та проти годинникової стрілки у 5 обертів. Діаметр щитків — 30 мм (рис. 2, 8; 3, 8).

5. Браслет із бронзового дроту, круглого в перерізі з кінцями, закрученими за спіраллю в щитки. Діаметр браслету — 92 мм, діаметр у перерізі — 5 мм. Кінці браслету прокуті, чотирикутні в перерізі. Щитки діаметром 20 мм закручені за спіраллю в протилежні сторони в 3 оберти (рис. 2, 1 3, 3).

6. Браслет із бронзового дроту, круглого в перерізі з кінцями, закрученими за спіраллю в щитки. Діаметр брас-

Найцікавішою знахідкою цього комплексу є шпилька. Серед відомих 20 шпильок, які можна віднести до східнотисянської культури⁵, прямих аналогів вона не має. Найближчою до неї є шпилька із Луки-Райковецької⁶, (рис. 4, 8) із конусоподібною голівкою та вушком у верхній частині голки. У комарівській культурі відомі дещо подібні шпильки із горизонтальними круглими шляпками, але на відміну від цієї шпильки, вони не мають вушка⁷, (рис. 4, 9). Шпильки, безпосередньо подібні знайденій, тяжіють до Центральної Європи. Схожі шпильки є в культурі Пілінь, яка існувала на території сучасної Угорщини в XIII—XII ст. до н. е.⁸, (рис. 4, 3—5, 11). На території України найближчим аналогом є шпилька з колишнього Канівського повіту, опублікована О. І. Тереножкіним⁹, (рис. 4, 7), форма шляпки якої також близька до шпильок культури Пілінь¹⁰ (рис. 4, 6).

Треба відзначити, що О. І. Тереножкін датував її другим етапом чорноліської культури, хоча і припускав можливість більш раннього її датування — від характерних чорноліських шпильок (рис. 4, 10) вона відрізняється не тільки за формою, розмірами шляпки та розташуванням вушка, але і слідами ливарних швів на нижній поверхні шляпки¹¹. Комплекс знахідок із Малополовецького дозволяє переглянути датування шпильки з Канівського повіту і віднести її до східнотисянської культури.

Поховальний інвентар дає підстави сказати дещо про соціальний статус похованих. Велика кількість бронзових речей (за кількістю виробів із бронзи поховання є одним із унікальних для східнотисянської культури), які, вірогідніше за все, належали одній особі, дозволяє зробити висновки про високий соціальний статус однієї з похованих. В іншій похованій можна вбачати представницю інституту насильно вбитих, яких ховали разом із соціальною верхівкою суспільства.

Відсутність у похованні кераміки ускладнює його датування. Проте наявність двох пар бронзових браслетів із спіралеподібними щитками, найбільше поширених у період 1400—1200 р. до н. е.¹², а також аналог шпильки в культурі Пілінь дає підстави датувати його XIII ст. до н. е.

Курганий насип над похованням, який є неосомніною рисою східнотисянської культури¹³, найімовірніше був невеликих розмірів і розораний.

Усі матеріали із поховання зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею.

У подальшому автори планують продовжити дослідження нового могильника східнотисянської культури Малополовецьке-III.

Примітки

¹ Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 27.— Рис. 9, 10.

² Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972.— С. 86.

³ Археология СССР. Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 297.— Табл. LXII, 52—55.

⁴ Березанская С. С. Средний...— С. 85.

⁵ Там же.— С. 83.

⁶ Там же.— С. 223.— Табл. XXII, 10.

⁷ Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 434.— Рис. 117.

⁸ Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 76.— Рис. 25, 11; Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens.— Budapest, 1967.— S. 238; Mozsolics A. Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens.— Budapest, 1973.— S. 262.

⁹ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 168.

¹⁰ Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens.— Budapest, 1967.

¹¹ Тереножкин А. И. Предскифский...— С. 169.

¹² Археология Украинской...— С. 443.

¹³ Березанская С. С. Средний...— С. 56.

Одержано 06.10.94



Винокур І. С., Телегін Д. Я.
АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ.— Київ:
Вища школа, 1994.— 318 с.

Праця підготовлена відомими дослідниками-археологами України і затверджена Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів. Автори книги поставили за мету навчити студентів у світі старожитностей бачити об'єкт для вивчення господарства, побуту, культури, історії племен і народів, що жили в минулому, використовувати аналіз конкретних археологічних матеріалів для історичних узагальнень.

Посібник базується на великому фактичному матеріалі, який накопичено в Україні. Автори використали синтезовані праці — спеціальні монографічні роботи з різних періодів давньої і середньовічної історії, а також два академічні видання з археології України у трьох томах. Вони намагалися вибрати з цілої низки джерел найголовніші і подати їх на основі характеристики археологічних культур, що побутували на території України від найдавніших часів до середньовіччя. І це, в цілому, авторам вдалося реалізувати. Вперше в археологічному посібнику подано і розділ, присвячений пам'яткам часів запорізького козацтва.

Книга складається з 13 розділів. Розділи I—VI, присвячені предмету археології, її методам і завданням, пам'яткам палеоліту, мезоліту, неоліту, мідному і бронзовому вікам, написані Д. Я. Телегіним — фахівцем з первісної археології. Розділи VI—XII, в яких висвітлено старожитності раннього залізного віку, античних держав Північного Причорномор'я, пам'ятки ранніх та східних слов'ян середини і третьої чверті I тис. н. е., археологію Київської Русі, середньовічні пам'ятки півдня України написані І. С. Винокуром — фахівцем з слов'яно-руської археології. Розділ XIII про пам'ятки козацьких часів написаний авторами спільно.

Важливо, що І. С. Винокур і Д. Я. Телегін мають багаторічний досвід викладання курсу археології у вузі. Це зробило можливим подати найголовніші пам'ятки відповідними блоками, що буде сприяти кращому засвоєнню студентами програмного матеріалу. Добре, що автори до кожного з розділів подали короткі історіографічні екскурси. На їх основі майбутні спеціалісти-історики складуть уяву про внесок учених XIX—XX ст. у розвиток археологічної науки на Україні. Певне значення має й та обставина, що у книзі викладені різні точки зору на ті чи інші проблеми давньої і середньовічної історії України. Це, безсумнівно, сприятиме підготовці творчих, науково зрілих спеціалістів.

У посібнику всі матеріали подано за встановленою археологічною наукою історико-культурною класифікацією. У першій частині, присвяченій пам'яткам первісної археології, особливо виділяються добрим групуванням матеріалів старожитності мезоліту, неоліту, доби міді і бронзи. І це не випадково — адже до відкриття й дослідження вказаних старожитностей на Україні Д. Я. Телегін має безпосереднє відношення.

У другій частині досить вдало викладено матеріали з ранньої та ранньосередньовічної історії слов'ян, а також старожитності періоду Київської Русі. І. С. Винокур, який відкрив і дослідив чимало пам'яток перших століть нової ери, старожитності ранньосередньовічних слов'ян і Київської Русі, зумів подати ці матеріали компактно і зрозуміло для студентів. Крім характеристики городищ, селищ і могильників тут стисло викладені найважливіші матеріали з археології та історії давньоруських міст: по Київському і Переяславському князівствах (Київ, Переяслав, Вишгород, Білгород, Роден, Юр'єв, Воїнь); по Чернігівському і Сіверському князівствах (Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Путивль); по Галицько-Волинському князівству (Галич, Пліснеськ, Звенигород, Львів, Василів, Хотин, Бакота, Кам'янець, Ушиця, Володимир, Луцьк).

Важливо, що автори намагалися й подати відповідні узагальнені характеристики археологічних пам'яток та їх значення для реконструкції суспільних взаємин, рівня культури племен і народів, що населяли територію України.

У цілому, позитивно оцінюючи вихід посібника з археології України, висловимо й деякі зауваження та побажання щодо покращення книги при повторному виданні. На нашу думку, слід підвищити увагу приділити картографуванню пам'яток різних епох. Практично ж карти фігурують поки що не по всіх періодах давньої і середньовічної історії України. Необхідно збільшити і покращити ілюстративний матеріал, особливо у другій частині книги. Це стосується, перш за все, пам'яток східних слов'ян другої половини I тис. н. е., Київської Русі і козацьких часів. Слід подати таблиці побутових речей, зброї, козацьких суден і т. п.

Таким чином, вихід посібника для вузів «Археологія України» є помітним явищем у науковому і культурному житті країни. Матеріали книги можуть бути використані і в просвітницькій роботі, середніх спеціальних учбових закладах, а також, безперечно, в школах. Кожний конкретний крок щодо підготовки посібників, підручників з історії та археології буде сприяти подальшому процесу національного відродження в Україні.

О. М. Приходнюк

ПАМ'ЯТІ ІГОРЯ КИРИЛОВИЧА СВЕШНІКОВА

Восени цього року доктору історичних наук відомому археологу Ігорю Кириловичу Свешнікову виповнилося б 80 років. Він народився 19 жовтня 1915 р. у м. Кисві у дворянській родині. З 1921 р. мешкав у с. Хотин Дубнівського повіту Волинського воєводства (нині Рівненська обл.). Восени 1935 р. після закінчення Дубнівської гімназії Ігор Кирилович вступив на юридичний факультет Львівського університету, а з



1938 р. став студентом одночасно двох факультетів — юридичного і гуманітарного, на якому вивчав археологію під керівництвом проф. Леона Козловського, ад'юнкта М. Ю. Смішка та частково проф. Ягеллонського університету Тадеуша Сулімирського. 1938 р. він одержав від проф. Л. Козловського дозвіл на проведення самостійних археологічних досліджень на Волині (документ, який зараз називається «Відкритий лист»). Весь час навчання тісно співпрацював з Дубенським краєзнавчим музеєм.

У 1945 р. перерване під час війни навчання Ігор Кирилович продовжив, вступивши на перший курс заочного відділення історичного факультету Львівського університету. У цей час він працював завідувачем відділом історії первісного суспільства Львівського історичного музею, де започаткував самостійні експедиції, досліджуючи давньоруський Звенигород під Львовом (1953—1955), поселення і могильник культури

шнурової кераміки поблизу с. Здовбиця Рівненської обл. (1958—1959), могильник липицької культури поблизу с. Болотня на Львівщині (1954), могильник вельбарської культури в с. Дитиничі під Дубном (1957). 1957 р. брошурою І. К. Свешнікова «Мегалітичні поховання на Західному Поділлі» було покладено початок видавничій діяльності Львівського історичного музею. Результатом дослідження пам'яток бронзового віку був захист 1958 р. кандидатської дисертації «Пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля».

Основна частина наукового життя Ігоря Кириловича пройшла в Інституті суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства НАНУ). З 1959 до 1994 р. він працював тут на посадах молодшого, старшого, потім провідного наукового співробітника. Його основні дослідження були пов'язані з проблемами культур шнурової кераміки, кулястих амфор, тшинецько-комарівської на території Поділля і Волині. З цією метою систематично провадились експедиції на Волині, Передкарпатті та Поділлі, результатом яких стала монографія «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині наприкінці III — на початку II тис. до н. е.» На цю тему у 1972 р. в московському Інституті археології він захистив докторську дисертацію. 1983 р. у серії «Свод археологічних источников» вийшла його монографія «Культура шаровидних амфор», в якій узагальнені та введені до наукового обігу всі відомі матеріали східної групи культури кулястих амфор. Польовими дослідженнями поселень та могильників уперше у Західній Волині були відкриті пам'ятки культур багатоваликової кераміки та милоградської. На Поділлі був виділений білопотоцький варіант комарівської культури. Важливим досягненням було виділення голіградської групи пам'яток культури фракійського гальш-

тату. Дослідження пам'яток бронзового віку принесло І. К. Свешнікову наукове визнання.

Багаторічні дослідження пам'яток різних хронологічних періодів дозволили вдосконалити методику польових археологічних досліджень та з усією відповідальністю взятись за розкопки місця битви під Берестечком 1651 р., до проведення яких він готувався з юнацьких років. Протягом майже 25 років (1970—1994) він провадив тут розкопки, які не були безпосередньо пов'язані з працею в Інституті суспільних наук. За ці роки були досліджені місця основних подій, найважливішим з яких виявилась козацька переправа через р. Пляшівку. У результаті розкопок було одержано понад 6000 унікальних знахідок з металу, дерева, шкіри. Крім предметів озброєння та обладунку бойового коня тут виявлено багато особистих та побутових речей, інструментів. Це перші в Україні розкопки місця середньовічної битви. Вони значно доповнили та уточнили раніше відомі історичні події. Завдяки розкопкам одержаний достовірний і докладно датований матеріал, який служитиме для істориків та етнографів еталоном побуту та озброєння на Україні у середині XVII ст. Важливим результатом було встановлення того факту, що за волю українського народу на переправі у битві до останнього стояли і загинули також і представники російського народу — донські козаки та московські стрільці. Підсумком цих досліджень стала книга «Битва під Берестечком» (Львів, 1993).

Крім згаданих монографій, І. К. Свешніковим опубліковано понад 160 праць у вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях, серед яких виділяються розділи у монографіях «Археологія Української РСР» (1971), «Стародавнє населення Прикарпаття і Волині» (1974), «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині» (I, 1971; II, 1972), «Археологія Української ССР» (1985), «Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття. Енсолит, бронза і раннє залізо» (1990). Його перу належать також науково-популярні книги «Підсумки дослідження культури бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля» (1958), «Довідник з археології України. Львівська область», «Довідник з археології України. Ровенська область» (1982, співавтор Ю. М. Нікольченко), «Звенигород» (1987), «Музей-заповідник «Козацькі могили» (1990). Він був учасником багатьох міжнародних конференцій та конгресів.

Поряд з великою науковою роботою І. К. Свешніков активно вів громадську роботу. Багато років він був членом президії і головою секції пам'яток археології Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; членом редколегії археологічних видань Інституту суспільних наук; членом головної редакції міжнародного журналу «Acta Archaeologica Carpathica». Він один з небагатьох закордонних членів Польської Академії наук (Polskiej Akademii Umiejętności).

В останні роки Ігор Кирилович успішно проводив дослідження літописного давньоруського Звенигорода, де виявлено рештки добре збереженої дерев'яної архітектури XII ст., князівської дерев'яної церкви XII ст., залишки церкви Св. Параскеви-П'ятниці XII—XIII ст. на кружному місті та міського кладовища. Тут досліджені ювелірна майстерня XII ст., багато виробів з металів, кераміки, скла, буштіну (серед них унікальний медальйон з іконою Спаса Нерукотворного), дерева (у тому числі музичні інструменти — гуслі та сопілки), шкіри та три перші на Україні берестяних грамоти початку XII ст. Останні три роки він посилено працював над монографією про Звенигород.

Улітку 1995 р. Ігор Кирилович розпочав дослідження оспіваної Миколою Гоголем фортеці Дубно. Підтвердилось його передбачення про місцезнаходження дитинця літописного Дубна, а його дата поглибилась на 100 років, були виявлені нові об'єкти, відкрито важливий археологічний матеріал... 20 серпня Ігоря Кириловича не стало. Усе своє життя до останнього подиху він присвятив археології. Він помер відкриваючи нову славну сторінку нашої історії на розкопках у місті Дубно, у місцях, де пройшла його юність, де він уперше прилучився до археології.

Рішенням міськвиконкому м. Дубно пам'ять Ігоря Кириловича вшанована встановленням меморіальної дошки на фасаді Дубнівської середньої школи № 1 (колишньої гімназії, де він навчався у 1930—1935 рр.). Ця школа, а також одна з вулиць міста Дубно названі його іменем. У 1995 р. його висунуто на здобуття державної премії України.

Ігор Кирилович був широко освіченою людиною, добре знався на проблемах археології різних періодів, історії, етнографії, нумізматики. Він знав багато мов, зокрема досконально володів польською, французькою та латинською. Для нього були характерні творча енергія та висока організованість у роботі. Широкі наукові інтереси, жадоба пізнання привели до того, що протягом свого життя він кілька разів міняв тематику своїх досліджень і завжди проводив їх на найвищому рівні. Близкучі результати були зумовлені глибокою срудливістю, досконалою методикою, почуттям відповідальності за досліджувані об'єкти та їх всебічним аналізом, намаганням розглядати археологічний матеріал у історичному аспекті та справжньою любов'ю до Батьківщини.

ПАМ'ЯТІ ЄВГЕНІЇ ФЕДОРІВНИ ПOKPOBСЬКОЇ

1 серпня 1995 р. на 91 році життя померла Євгенія Федорівна Покровська, колишня співробітниця Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології, дипломований художник.



Євгенія Федорівна Покровська народилась у м. Кисві 29 (16) грудня 1904 р. в сім'ї протоієрея Володимирського собору, який крім того був професором Київської духовної академії, де викладав біблейську історію. Мати Євгенії Федорівни спочатку була вчителькою, а пізніше не працювала, займаючись вихованням сімох дітей.

Є. Ф. Покровська закінчила в 1925 р. 6 класів Київської жіночої гімназії, з 1925 до 1927 р. працювала вихователькою по приватному найму. 1927 р. вона була прийнята на вечірні підготовчі курси при Київському художньому інституті, а потім в Художній інститут на музичний факультет, який закінчила в 1931 р., отримавши спеціальність музейного співробітника-мистецтвознавця. Під час навчання в Інституті Євгенія Федорівна проходила практику в музеях: історичному, західного мистецтва і картинній галереї

Кисва та музеї народного мистецтва й картинній галереї м. Полтави.

1931 р. Є. Ф. Покровська брала участь в археологічній експедиції Дніпропетровського музею з дослідження порожистої частини Дніпра спочатку як практикант, а потім асистент археолога І. Ф. Левицького на розкопках Осокорової балки.

Після закінчення Художнього інституту, з 1931 до 1933 р. Є. Ф. Покровська працювала художником-монтажником на фабриці наочних посібників, а в 1934—1938 рр. — художником при Київському медичному інституті.

З 1938 р. Є. Ф. Покровська працювала в Інституті археології АН України

лаборантом відділу скіфо-сарматської археології, а в 1939 р. була переведена на посаду молодшого наукового співробітника.

В роки Великої Вітчизняної війни Є. Ф. Покровська залишалась в Києві, працювала в Музеї археології, разом з іншими співробітниками музею рятувала від загибелі археологічні та бібліотечні матеріали Інституту археології та Історичного музею, збираючи їх на вул. Володимирській, де в той час розміщався археологічний музей. Після звільнення Києва від загарбників у листопаді 1943 р. Євгенія Федорівна брала участь у відновленні та упорядкуванні фондів Інституту археології, а в 1944 р. вже їздила в археологічну розвідку разом з І. В. Фабріціус.

У 1953 р. Є. Ф. Покровська захистила кандидатську дисертацію на тему: «К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) VIII-VI вв. до н. э.», а весною 1960 р. одержала ступінь старшого наукового співробітника відділу скіфо-сарматської археології.

З початку роботи в Інституті археології Є. Ф. Покровська систематично брала участь в археологічних розкопках: улітку 1938 р. на розкопках Немирівського городища, а восени того ж року — Гаврилівського городища. У 1939 р. спільно з І. В. Фабріціус Є. Ф. Покровська працювала на розкопках Шарпівського городища; у 1940 р. — на Кам'янському городищі в експедиції Б. М. Гракова. У 1941 р. Є. Ф. Покровська разом з І. В. Фабріціус збиралась в археологічну експедицію в пониззя Дніпра, але вони не встигли виїхати — розпочалась Велика Вітчизняна війна.

У 1946 р. Євгенія Федорівна брала участь в розкопках Макіївського городища, а з 1947 р. вже розпочала самостійні розкопки — працювала в експедиції «Великий Київ» і керувала загоном на розкопках Хотівського та Ходосівського городищ, а також на розкопках курганів поблизу сіл Макіївка та Куцівка. У 1948 р. вона знову на розкопках Хотівського городища; в 1949 р. досліджує кургани поблизу с. Іванівка Київської обл. У 1951 р. Є. Ф. Покровська разом з М. І. Вязьмітіною проводила розкопки на Тарасовій горі поблизу с. Жаботин. У цьому ж році вона провела розкопки унікальної групи сарматських курганів на північній околиці Ново-Пилипівки та землях радгоспу Аккермень Запорізької обл. У 1952 р. Євгенія Федорівна Покровська працювала на Любимівському городищі, а 1953 р. — на Тарасовій горі. У 1955 р. вона працює в Середньо-Дніпровській Правобережній експедиції, проводить розвідку, а в 1956—1957 рр. — очолює також Жаботинський загін Середньодніпровської експедиції, а в 1958 р. Хрещатицький загін Кресьменчуцької первісноскіфської експедиції. У 1959 р. Є. Ф. Покровська спільно з Є. О. Петровською проводить розкопки Андрусівського поселення; в 1960 р. разом з І. Г. Шовкоплясом бере участь у розвідкових роботах Григорівсько-Комарівського загону Канівської експедиції.

У 1963 р. у зв'язку з процесом створення нової археологічної школи у відділі, Євгенія Федорівна вийшла на пенсію.

Є. Ф. Покровська зробила значний внесок у вивчення проблеми формування культури населення Правобережжя Середнього Подніпров'я доби раннього заліза, його етнічної приналежності, розробку археологічних пам'яток басейну р. Тясмин.

Особливе значення для археології передскіфського та скіфського періодів має виділення Є. Ф. Покровською на матеріалах поселення на Тарасовій горі поблизу с. Жаботин та найдавніших курганах басейну р. Тясмин перехідного етапу між пам'ятками чорноліської культури та найбільш ранніми пам'ятками скіфського часу Правобережного Лісостепу (або старшого жуrowsького типу), що одержав назву жаботинського. Пам'ятки жаботинського періоду відображають поступове переростання чорноліської культури в культуру скіфського часу. Положення про жаботинський період отримало визнання і повне підтвердження в скіфології. Значний інтерес становить і версія, висловлена Є. Ф. Покровською про неабияку роль фракійського етнокультурного компонента в формуванні чорноліської культури Лісостепового Подніпров'я.

Багато висновків, зроблених дослідницею в 50-ті р. (обґрунтування вони знайшли в її кандидатській дисертації), витримали перевірку часом і залишилися важливими та актуальними і донині.

ПАМ'ЯТІ ВІКТОРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ХАРЛАМОВА

13 лютого 1966 р. раптово, передчасно, пішов від нас Віктор Олександрович Харламов — начальник Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України, один з провідних фахівців країни у галузі давньоруської архітектурної археології. Його добре знали і шанували археологи та історики архітектури і за рубжем. 17 серпня цього ж року ми збиралися вітати Віктора Олександровича з 50-річчям.



В. О. Харламов прилучився до археології, працюючи у Києво-Печерському заповіднику, під час досліджень Успенського собору 1969—1972 рр. Це і визначило його подальшу наукову долю. Після закінчення 1973 р. Київського інженерно-будівельного інституту він перейшов працювати до Київської постійно діючої експедиції (пізніше відділ археології Кисва) Інституту археології. Широкомасштабні розкопки давньоруських зрубів, здійснені того ж року на Житньому торзі, стали гарною школою для молодого дослідника й визначили напрямок і тему його дисертаційної роботи — дерев'яне домобудівництво Кисва X — першої половини XIII ст.

Одним із зацікавлень вченого стало створення численних графічних та об'ємних наукових реконструкцій будівель, са-

диб, цілих кварталів стародавнього Києва, моделювання містобудівної структури та окремих її елементів. Його реконструкції можна побачити в багатьох музеях (Національному музеї історії України, Державному історико-архітектурному заповіднику «Софійський музей», Музеї історії м. Києва та ін.), а у Переяслав-Хмельницькому музейному заповіднику просто неба височать натурні моделі зрубів, розкопаних на Житньому торзі проти перевезених з Кисва прототипів-оригіналів.

Дослідження пам'яток давньоруського монументального зодчества Переяслава Руського, були другим після Кисва, об'єктом наукових інтересів В. О. Харламова. Перш за все це стосується відомого Михайлівського собору. Розкопки міста, постійні консультації та поради співробітників музеїв зробили відчутний внесок у справу вивчення переяславських старожитностей.

У Кисві Віктор Олександрович Харламов досліджує, крім масової дерев'яної забудови X—XIII ст., пам'ятки мурованого монументального зодчества. Серед них такі ключові пам'ятки давньоруської архітектури як Кловський собор XI ст., Успенський собор Кисво-Печерського монастиря, храм Спаса на Берестові, Федорівський собор 1129 р., храм XII ст. на Церковщині, князівські палаци на Старокиївській горі, кам'яна трапезна Печерського монастиря початку XII ст. тощо.

Багато років учений присвятив вивченню території Києво-Печерської лаври, для чого було спеціально створено Архітектурно-археологічну експедицію, яку він і очолював і яка пізніше поширила свою роботу на всю територію Києва та Переяслава. Крім головного собору Печерського монастиря надзвичайно цікаві розкопки були проведені у Митрополичому саду, в Дальніх печерах, де була виявлена келія Феодосія, виявлено та досліджено трапезну XII ст., фрагменти оборонної стіни монастиря XII ст., досліджено багато об'єктів XVII—XIX ст. Багато сил і знань віддав В. О. Харламов справі реконструкції та відновленню святині руської церкви — Успенського собору. Він був одним із співавторів варіанту реконструкції собору.

Останні, ще незавершені, дослідження вченого також були пов'язані з відновленням відомих пам'яток, хоч і зовсім різного часу та напрямку. Перші стосувалися перлини київської архітектури XII-XVIII ст. — Михайлівського Золотоверхого собору, зруйнованого 1935 р., другі — були пов'язані з пам'ятником княгині Ользі скульптора І. Кавалерідзе, також зруйнованого за радянської влади. Вдалі, результативні дослідження несподівано перервала нагла смерть.

За роки своєї напруженої наукової праці В. О. Харламов надрукував понад 70 праць, які виходили, перш за все, у наукових збірниках відділу археології Києва, численних архітектурних та археологічних виданнях. Серед них розділи в таких монументальних колективних працях як «Археологія УРСР», «Новсе в археології Києва», «Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР» тощо. Брав він участь і у написанні «Історії стародавнього населення України». Особливо стоїть велика праця науковця (в співавторстві з Г. В. Алфьоровою) — «Київ во второй половине XVII в.», яка побачила світ 1982 р. У ній подано відомі та вперше виявлені описи Києва другої половини XVII ст. у єдиному комплексі з факсимільним планом Києва Ушакова 1696 р. та разом з численними авторськими реконструкціями. Це унікальне видання зробило найцінніші історичні джерела повністю доступними для широкого кола археологів, архітекторів, істориків та інших дослідників, що дало відчутний поштовх для інтенсифікації досліджень найрізноманітніших питань з історії розвитку Києва як цього періоду, так і більш ранньої доби.

Великий внесок ученого у вітчизняну науку був високо оцінений. 1983 р. за участь у циклі робіт з історії та археології стародавнього Києва В. О. Харламову було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки. У 1990 р. він блискуче захистив у Санкт-Петербурзі дисертацію на звання кандидата архітектури зі спеціальності «теорія архітектури та реставрація пам'яток архітектури». З 1976 р. В. О. Харламов — член спілки архітекторів України. Минулого, 1995 р. його обрано членом-кореспондентом Української Академії архітектури.

В. О. Харламов провадив активну роботу в галузі охорони та пропаганди вітчизняних пам'яток історії та культури, активно працював у Республіканській та Київській міській організаціях Товариства охорони пам'яток історії та культури, виступав у лекторіях «Про що розповідає археологія», «Архітектура України» у Будинку вчених, народному університеті «Пам'ятки України», в газетах та журналах, на радіо і телебаченні. Він читав курси лекцій з архітектури та церковної археології в Художній академії та семінарії. Активно працював він і у Містобудівній раді м. Києва, членом якої був тривалий час.

Українська архітектурно-археологічна наука втратила вченого, енергійний талант якого тільки почав розкриватись у всій своїй потужності. Багато задумів залишилось не втіленими, розробка цікавих планів перервана на самому початку.

Життєрадісність, оптимізм, віра у найкраще були невід'ємними рисами характеру Віктора Олександровича. Тому особливо вражає сприймається всіма його друзями та колегами ця передчасна втрата. Проте все зроблене ним буде жити у його працях, моделях, реконструкціях. До його наукової спадщини неодноразово будуть звертатись науковці різних галузей, просто широкі верстви любителів вітчизняних старожитностей.

НАШІ АВТОРИ

АКУЛОВ Олександр Гаврилович — геодезист-топограф, цікавиться питаннями просто-рової археології (Росія).

АНТОНОВА Інна Анатоліївна — науковий консультант Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

БЕЗРУЧЕНКО Ігор Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА РАН (Росія). Вивчає археологію античності.

ВИСОТСЬКА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук, зав. сектором скіфської археології Кримської філії ІА НАНУ. Фахівець у галузі пізньоскіфської археології.

ГАВРИЛЕНКО Ігор Миколайович — старший науковий співробітник Полтавського центру охорони і досліджень пам'яток археології. Вивчає археологію первісності.

ГУСЄВ Сергій Олександрович — кандидат історичних наук, викладач Вінницького педінституту. Фахівець у галузі трипільської культури.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології первісності.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, зав. редакційно-видавничим сектором ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КОЛОДА Володимир Васильович — ст. викладач Харківського педуніверситету. Вивчає слов'янську археологію.

КЛИМОВСЬКИЙ Сергій Іванович — старший науковий співробітник Музею історії Києва. Вивчає пізньосередньовічну історію Києва.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — співробітник Фастівського краєзнавчого музею. Вивчає проблеми доби бронзи.

МАХНОВА Ольга Олександрівна — пенсіонер, фахівець у галузі античної археології.

МОВЧАН Іван Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської археології.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — доктор історичних наук, зав. сектором скіфо-сарматської археології ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

НАЗАРОВ Володимир Володимирович — співробітник ІА НАНУ. Вивчає античну археологію.

ПАЛАГУТА Ілля Володимирович — студент Московського державного університету. Спеціалізується у галузі археології енеоліту—бронзи.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

РСУТОВ Андрій Володимирович — старший науковий співробітник Музейного об'єднання «Києво-Печерський історико-культурний заповідник». Вивчає історію архітектури.

РУСЯЄВА Марина Вікторівна — науковий співробітник Музею історичних коштовностей. Спеціалізується у галузі античної археології.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — доктор історичних наук, професор, науковий консультант ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології первісності.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАНУ, доктор історичних наук, директор ІА НАНУ. Фахівець у галузі давньослов'янської і середньовічної археології.

УСАЧОВА Ольга Миколаївна — співробітник ІА РАН. Вивчає археологію античності.

ШИШКІН Руслан Германович — аспірант ІА НАНУ. Досліджує проблеми економіки та системи розселення пізньозарубинецької, київської та черняхівської культур.

Редакція просить вибачення за допущену у № 3 «Археологія» за 1995 р. помилку. На с. 157 замість Кравченко Надія Михайлівна читайте:

КРАВЧЕНКО Сергій Миколайович — краєзнавець, директор Запорізької обласної станції юних туристів. Вивчає археологію ранньозалізного віку.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЮР	—	Археологическая летопись Южной России
АО	—	Археологические открытия
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	—	Вестник древней истории
ВХУ	—	Вестник Харьковского университета
ВЯ	—	Вопросы языкознания
ЗРАО	—	Записки Российского археологического общества
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИМК	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КСИЭ	—	Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
КСОГАМ	—	Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАР	—	Материалы по археологии России
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НАА	—	Народы Азии и Африки
ПВЛ	—	Повесть временных лет
ПСРЛ	—	Полное собрание русских летописей
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СЭ	—	Советская этнография
ТГЭ	—	Труды Государственного Эрмитажа
IDR	—	Inscriptiile Daciei Romane
IOPE, I ²	—	Lalyschev B. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
ISM	—	Inscriptiile din Scythia Minor

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЗАЛИЗНЯК Л. Л., ГАВРИЛЕНКО И. Н. Зимовниковская мезолитическая культура левобережной Украины	3
ГУСЕВ С. А. Модели жилищ трипольской культуры	15
ТЕЛЕГИН Д. Я. О роли носителей неолитических культур днепро-двинского региона в этногенетических процессах: балты и славяне	30
РУСЯЕВА М. В. Сопоставление свидетельств античных авторов с изображениями кочевых скифов на памятниках торевтики	40
ТОЛОЧКО П. П. О времени и месте канонизации Владимира	54
Публикации археологических материалов	
ПАЛАГУТА И. В. Культурная принадлежность памятников средней и поздней бронзы Черкасского Левобережья	61
ЧЕРЕДНИЧЕНКО Н. Н., МУРЗИН В. Ю. Основные результаты исследования Бердянского кургана	69
КОЛОДА В. В. Исследования памятников черной металлургии салтовской культуры	78
МАХНЕВА О. А. Поселения эпохи поздней бронзы в Сакском районе Крыма	84
ЗУБАРЬ В. М., АНТОНОВА И. А. Новый фрагмент латинской надписи из Херсонеса	91
БЕЗРУЧЕНКО И. Н., УСАЧЕВА О. Н. Земельные наделы античного Казантипа	97
КЛИМОВСКИЙ С. И., МОВЧАН И. И., РЕУТОВ А. В. Волонская слобода Старокиевской горы	105
В помощь учителю	
От редколлегии	113
ТОЛОЧКО П. П. Древняя история Украины: проблемы формирования этносов и культур	114
Дискуссии	
АКУЛОВ А. Г. Система гадания «И Цзин» и ее возможные параллели в степных культурах	118
Память археологии	
ВЫСОТСКАЯ Т. Н. Павел Николаевич Шульц — основоположник изучения позднескифской культуры	128
ШОХИН Л. И. Письма Д. Я. Самоквасова А. А. Бобринскому об археологии	131
Новые открытия и находки	
НАЗАРОВ В. В. Новая эпитафическая находка с Березани	138
ВЕТЧИННИКОВА Н. Э. Погребения эпохи бронзы из курганов близ с. Струмок Одесской обл.	141
ШИШКИН Р. Г., ЛЫСЕНКО С. Д. Погребения восточнотшинецкой культуры близ с. Малополовецкое	146
Рецензии	
ПРИХОДНЮК О. М. Винокур С. І., Телегин Д. Я. Археология Украины.— Київ: Вища школа, 1994.— 318 с.	151
Памяти Игоря Кирилловича Свешникова	152
Памяти Евгении Федоровны Покровской	154
Памяти Виктора Александровича Харламова	156
Наши авторы	158
Список сокращений	159

News!

Всеукраїнська ілюстрована газета безплатних оголошень та прайс-листів

PRICEПРАЙС

PRICEПРАЙС -рекламно-інформаційний тижневик європейського рівня на 32 сторінках. Друкує безкоштовно ілюстровані оголошення, як приватного, так і комерційного характеру, а також прайс-листи від юридичних осіб.

Ціни на рекламу мінімальні в порівнянні з іншими рекламними газетами м. Києва.

*Нашу газету отримують
5000 підприємців м. Києва.*

Індекс передплати 40 071.
Передплатна ціна на групе
півріччя 1996р. - 900 тис.крб.

Тел. 416-72-23, тел / факс 416-53-27.

ИНДЕКС 74006



Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1996. № 1. 1—160